

**ИЗСЛЕДВАНИЯ ПО ИСТОРИЯ
НА СОЦИАЛИЗМА В БЪЛГАРИЯ**

1891-1944

София, 2008

*Книгата се издава със съдействието
на фондация „Фридрих Еберт“ -
Бюро България.*

© Фондация „Фридрих Еберт”

© Център за исторически и политологически изследвания

Редакционен екип

Съставителство: д-р Евгений Кандиларов

Редакция: д-р Таня Турлакова

Художник: Емануил Манолов

© Графимакс ООД, 2008.

ISBN 978-954-92194-6-3

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор	
<i>Нора Ананиева</i>	5
Някои необходими акценти в новия прочит на историята на социализма в България (1891 - 1944 г.) – (Въведение към дискусията)	
<i>Таня Турлакова</i>	9
Теоретичното и програмното развитие на българската социалдемокрация (1891 - 1919 г.)	
<i>Димитър Генчев</i>	30
Възникване и същност на „широкия социализъм” в България	
<i>Трендафил Митев</i>	70
Апология на българската социалдемокрация (1891-1944 г.)	
<i>Веселин Янчев</i>	142
Общинската политика на БРСДП (1891 – 1919 г.)	
<i>Емилия Лазарова</i>	244
Раждането на женското социалдемократическо движение в България	
<i>Ваня Стоянова</i>	284
Лявата политическа идея през погледа на професор Александър Цанков	
<i>Войн Божинов</i>	308

Левият политически спектър в България (1918 – 1934 г.) <i>Милен Куманов</i>	324
БКП и селското движение в България: теория, практика (май 1919 – септември 1944 г.) <i>Луиза Ревякина</i>	355
България в европейската съпротива през Втората световна война <i>Витка Тошкова</i>	401
Авторите	445

ПРЕДГОВОР

В края на 2007 г. Центърът за исторически и политологически изследвания към ВС на БСП, с подкрепата на Фондация „Фридрих Еберт“, постави началото на изследователски проект, посветен на историята на социализма в България от края на XIX век до наши дни. Проектът трябва да отговори на необходимостта от нов прочит на тази история.

В периода след 1989 г., независимо от по-големите възможности за достъп до различни архиви, преосмисляне на историята на левите идеи и политики е правено само по конкретни поводи. От друга страна, политизирането на историческите изследвания през преходния период доведе до силна манипулация и митологизиране на редица събития и личности, което най-често слагаше негативен знак върху историята на левите идеи и движения в България. Тази история почти липсва от учебниците по история или пък е представена в превратен вид. Недостатъчното познание и слабият обществен интерес към лявата проблематика са най-видни и обясними, но и най-неоправдани при младото поколение, като се има предвид интензивността на лявата и левичарската младежка критика на съвременния глобален капитализъм.

След промените от 1989-1990 г., свързани с края на Студената война и падането на комунистическите режими в Централна и Източна Европа, у нас започна труден и продължителен политически, институционален и социално-икономически преход към политическа демокрация и пазарна икономика. В условията на небивала поляризация на българското общество отношението към миналото се превърна в един от най-важните признаци и критерии, определящи „новото мислене“, което по дефиниция би следвало да е модерно, разкрепостено, свободно, демократично, отворено.

Това неизбежно рефлектира и върху изследователските търсения и подходи на българската академична общност. Въпросът за българския социализъм се превърна в неблагоприятна тема, заредена с рискове, които са далеч от истинската наука. От друга страна, преексплоатирането на този проблем от предишния политически режим също допринесе за пренасочване на изследователския интерес към други, не толкова обременени от историческа и политическа гледна точка въпроси. Клишетата на „реалния”, „истинския”, „единствения” социализъм тежат върху всяко днешно усилие да се осмисли от изследователска гледна точка историята на левите идеи и движение, да се види картината в цялата ѝ сложност, еволюция, вътрешна противоречивост, възходи и падения. Затова в проекта се опитваме да погледнем към проблема за българския социализъм в неговата цялост и пълнота и да потърсим баланс между различните виждания и течения в социализма.

Съвременното българско общество има жизнена необходимост от този подход. Политически осакатеното знание за историята не може да служи като база за истинските обобщения и поуки. От пълноценно познание за историята на социалистическите идеи, движение и практики има нужда и българската левица (в частност БСП), за да се включи още по-активно и целенасочено в процеса на днешната модернизация на страната. Сериозни аргументи в полза на такова познание се съдържат и в поетия от България европейски път на развитие. Още в зората на своята история лявото движение става неделима част от „всесветската социалдемокрация”. Днешната ни принадлежност към европейското социалистическо семейство съдържа в себе си отговорността за съдбата на европейския социалистически проект, преминал през изпитанията на историята. А такова базиране на политиката

би следвало да изключва едностранчивост, заблуди, празни полета и неудобни теми.

С такова убеждение инициирахме амбициозния изследователски проект на тема „История на социализма в България”. Проектът вече провокира интереса на учени от различни академични институции. Всяка една от серията интересни дискусии разкриваше нови и нови неосветени периоди, събития, личности, предизвикваше спорове по теми, смятани до неотдавна за приключени.

При изследователската работа е възприет проблемно-хронологичният подход. Целта е да се изследват различни аспекти, идеи и политики съобразно тяхното конкретно историческо време и място, като се вземат предвид всички особености и характеристики на съответната епоха. Структурно проектът е разделен на три основни периода:

1. *От създаването на БСДП през присъединяването ѝ към Комунистическия интернационал и преименуването ѝ в БКП до края на Втората световна война.*
2. *Българският социализъм след Втората световна война.*
3. *Социализмът в България в периода на преход след 1989 г.*

Основната цел на проекта е осъществяването на научно изследване, което да съдържа балансирани обективни оценки, критични гледни точки и нови интерпретации на 120-годишната история на социализма в България – непреходните социалистически ценности и идеи, историческите приноси на българските социалисти за прогреса и модернизацията на българската държава и българското общество, както и деформациите и провалите като част от историческото му развитие.

На вниманието на читателите предлагаме първия

сборник от изследователския проект, в който са включени разработки върху периода от края на XIX век до края на Втората световна война. Той носи всички белези на един опит за преосмисляне. Няма претенции за изчерпателност. Всеки автор е следвал своя творчески интерес и се е възползвал от свободата на своя избор и прочит. Понятно е, че липсва логиката на единно монографично изследване. Сигурно до такова сме все още далече. На този етап и вътрешните противоречия, и „белите полета”, и заобиколените теми, и „сенките от миналото” са неизбежни. Но сам по себе си този опит е провокативен за истинските изследователи на българската история. В този смисъл нашето начинание може да се разглежда и като движение към историческата истина, към което се надяваме да приобщим още и още нови и млади историци.

На тази цел трябва да послужи и вече функциониращата Интернет-страница на проекта, намираща се на адрес: **www.bgsocialism.eu** . На нея може да се намери: подробна информация за изследователските теми и техните автори; галерии със снимки, отразяващи историята на социализма в България; подробна библиография от изследвания, свързани с темата на проекта; автентични документи, както и връзки към други исторически издания на ЦИПИ.

Проф. д.ф.н. Нора Ананиева

Директор на Центъра за исторически
и политологически изследвания

НЯКОИ НЕОБХОДИМИ АКЦЕНТИ В НОВИЯ ПРОЧИТ НА ИСТОРИЯТА НА СОЦИАЛИЗМА В БЪЛГАРИЯ (1891 - 1944 г.)

(Въведение към дискусията)

Таня Турлакова

Над стогодишната история на социалистическите идеи в България и на политическата практика на партиите, носителки на тази идентичност, е национално значима, богата и разнообразна, събитийно и личностно обогатена. Същевременно тя е твърде сложна, противоречива и предизвикваща често нееднозначни оценки и от съвременници, и от по-следващи поколения. (Подобна констатация приляга, разбира се, и на другите по-големи политически сили, които имат продължително присъствие в историята на българската държава след Освобождението.)

Иниципираната от Центъра за исторически и политологически изследвания дискусия върху миналото на българския социализъм логично следва хронологическия подход, като стремежът ни е да се открият най-съществените проблеми в развитието на социалистическото движение, започвайки от последното десетилетие на XIX век. Първите 50 години в това историческо наследство обхващат два взаимосвързани периода - социалдемократически от 1891 г. до 1919 г. и комунистически между 1919 - 1944 година.

I. Социализмът в България през 1891 - 1919 г.

Социалдемократическият период в историята на българската левица е като цяло широко отразен в нашата

историография. Нещо повече, и немалко автори от други страни допринасят за обогатяване на историческата картина с привеждането на документален материал от техни архиви, както и с предлагането на различни ракурси върху българския социализъм.

Налага ли се тогава отново да се връщаме към онези далечни години, когато се правят първите стъпки в идейното, организационното и политическото обособяване на социалистическата партия? Отговорът е, разбира се, положителен. Аргументите са - защото все още има недостатъчно изследвани факти и събития, премълчавани или омаловажавани (а други преекспонирани) поради идеологически съображения, а някои и поради липса на достъп до цялата документация. Допълнително основание за нов прочит на историята на социалистическото движение е необходимостта да се потърсят корените и приемствеността в еволюцията с оглед на настоящото обновление на БСП и изобщо на левицата в днешните български условия на политически плурализъм и утвърждаване на демокрацията.

Без да се опитвам да предлагам някаква матрица или да предопределям темите за научен анализ, бих открила някои от многото въпроси за бъдещи изследвания. Например – **доколко създадената на Бузлуджа през 1891 г. Българска социалдемократическа партия е европейска лява партия; доколко тя носи свой национален отпечатък; доколко е продукт на големия процес на модернизация и трансформация, който изживява българската държава след Освобождението?**

На пръв поглед отговорът е лесен. Защото първите български социалдемократи заимстват в своите програмни документи основните принципи и идеи от западноевропейската социалдемократическа теория, но без да пренебрегват до-

стиженията на тогавашната политическа мисъл в Княжество България и като се стремят да останат верни на ценностите и идеалите на революционно-демократичното наследство от епохата на Българското възрождане. Независимо от това едно поредно, но и по-детайлно анализиране на теоретичните основи и политическата активност на българските социалдемократически партии със сигурност ще открие и сега валидни, а и трудно уязвими позиции и от днешна гледна точка.

Категорично трябва също да се подчертае, че първите пропагандатори на социалистическите идеи в България не са никакви авантюристи или просто мечтатели с не особено висока обща култура. Точно обратното - тези **предимно млади хора (20 - 30-годишни) са със солидно образование, получено в някои от най-престижните университети на Европа** - в Швейцария, Франция, Германия, Англия и др. Списъкът с техните имена би се оказал достатъчно дълъг, за да се съизмерва с политическия елит на другите партии в България. Тъй като в ръководствата на двете течения на социалистическото движение намират възможност за успешна политическа изява образовани личности като Никола Габровски, Кръстю Раковски, Георги Кирков, Янко Сакъзов, Васил Коларов, Димитър Нейков, Никола Сакаров и много други от по-късния период. Самият Димитър Благоев също формира своята личност в продължение на повече от три години в будната академична среда на Санкт-Петербургския университет, но не успява да се дипломира само поради обстоятелството, че е изгонен от Русия заради социалистическа пропаганда.

Оптималното съчетание на натрупани професионални знания, владееенето на чужди езици и ангажирането с най-напредничавите за времето си социалистически идеи е решаващо за непримиримостта на българските социалдемократи към конституционните нарушения и незачитането на демок-

ратичните принципи от българските правителства и монархическия институт. Затова те използват всички възможности на парламентаризма – в Народното събрание, в общинските съвети, на многохилядни митинги и събрания, в периодичния ляв печат, за да настояват за спазването на законността в държавата, за облекчаване на труда и живота на трудовите хора, за закрила на децата, за равнопоставено отношение към жените, за достъпно образование и здравеопазване за всички и т.н. Всъщност в продължение на повече от две десетилетия и реформистката БРСДП (широки социалисти), и революционната БРСДП (тесни социалисти) се развиват като типични парламентарни партии, със свой собствен принос в законодателната дейност в различни сфери на икономическия, политическия и културния живот на страната (особено се откроява в този смисъл техният принос в приемането на т.нар. работническо законодателство в България). Казано по друг начин, има нужда от по-детайлно изследване на големия въпрос в лявата теория и практика - за съчетаването на борбата за демокрация с борбата за социализъм.

Десетилетия наред **идейните различия в българския социализъм** и организационните сливания и разделения са третираны под влияние на идеологическите пристрастия и съобразно политическата конюнктура. Въпреки огромното количество излязла литература, темата за идейно-програмните и политико-тактическите разногласия от последното десетилетие на XIX век до края на Първата световна война отново заслужава внимание. Най-малкото, защото като че ли не е преодолян дефицитът на истински обективни исторически изследвания, в които се съпоставят и обобщават всички обстоятелства и детайли около споровете, започнали още на Бузлуджа и довели до първото разграничение през 1892 г.; в известна степен овладени след 1894 г., за да избухнат с пълна

сила през 1903-а - годината, която бележи трайното разделение в българския социализъм на революционери (тесните социалисти) и реформисти (широките социалисти). Следващите „очиствания” и обединения през 1905 - 1906 г. и 1908 г. допълват голямото разделение в биографиите на двете основни течения в българското социалистическо движение.

От друга страна, новият прочит на идейните спорове отпреди един век би могъл да открие поуките за днешните политици и да ги насочи към най-добрите пътища и средства за реализирането на големия социален проект, около същността на който се водят оживени дебати в европейските социалистически и социалдемократически партии.

Убедена съм, че историческата наука все още не е казала всичко по въпросите за **патриотизма и интернационализма** в българското социалистическо движение, за отношението на двете леви партии към вълнуващия всеки българин национален въпрос. Във връзка с това е необходимо по-ясно да се открие, че участието на българските социалдемократи във Втория интернационал разширява техния кръгзор и в никакъв случай не пречи или отлага тяхното активно включване в политическия живот на България, за просперитета на България. Вече е изказано мнението, че нито една друга политическа сила у нас не е направила толкова много за пропагандата на българската национална кауза пред Европа, както това правят двете социалдемократически партии на международните социалистически форуми през този период. И именно такава позиция би могла да се противопоставя на онези, които предпоставят съществуването на дилема патриотизъм - интернационализъм в българския социализъм в този период.

Актуалните днес въпроси за **диалог и толерантност в политиката**, за **цената на политическия компромис**, от-

носно възможностите за сътрудничество и препятствията за това в лявото пространство в миналото също заслужават научен интерес. Както и **преосмислянето на ролята на най-изявените дейци** от социалдемократическия период в развитието на самото движение, а и в националната история.

Най-общо казано, това са само част от многото проблеми, които следва да станат предмет на новия прочит на социалдемократическия етап от историята на българския социализъм.

II. Социализмът в България през 1919 - 1944 г.

Периодът между 1919 и 1944 г. не е продължителен като време, но тези 25 години са изключително наситени с история, с оглед на това, че именно тогава се генерират много идеи, тенденции и процеси, които далече надхвърлят разглеждания времеви обхват и предопределят в голяма степен по-късното развитие на България, Европа и света. Разбира се, и в други периоди е имало разнообразие и съперничество на идеи, както и граждански и политически противопоставяния и сблъсъци. Но струва ми се - от началото на 20-те до средата на 40-те години на XX век се случват толкова много събития, политически обрати, полюсни разделения вътре в държавите и между тях, че духът на това време още не е напуснал напълно европейското пространство.

България и Балканският полуостров от онези години са не просто интегрална част от Европейския континент, но и страната, и регионът, които създават (ако използваме съвременния език) новини в международния информационен обмен. И това важи както за 20-те, така и за 30-те и 40-те години на отминалото столетие - конкретните дати се знаят от всички, но бих посочила все пак някои от тях: юни-

септември 1923 г., 16 април 1925 г., 19 май 1934 г., 9 септември 1944 г. и т.н.

В такава сложна и динамична обстановка политическите субекти в България са принудени много по-бързо и категорично в сравнение с предходни периоди да заемат ясна позиция спрямо вътрешнодържавните и международните тенденции. Налага се партиите и партийните лидери (защо не и редовите членове, и изобщо гражданите) да направят своя избор за принадлежност към дадена обществена организация или съучастие в определена политика.

Левицата в България като че ли най-вече е притисната от обстоятелствата да определи своя път както на идейно и организационно развитие, така и на политическо поведение. Защото левите партии поначало се създават и развиват с претенцията за социална чувствителност и върху принципите на интернационализма и международната солидарност.

Във връзка с това **първият**, особено важен според мене, **въпрос тук е** - доколко и как едно конкретно научно изследване върху избран проблем от историята на българския социализъм ще бъде разположено в общия контекст на историческия период. Далече съм от мисълта да подозирам когото и да било в самоцелно и несъобразено с обективните условия представяне на една или друга разработка. Апелът ми е по-скоро да се опитаме да направим един по-обобщен и задълбочен анализ, без многословно излагане на познати отдавна факти. Наистина историческата наука борави с конкретни дати и имена. Трябва да се има предвид обаче, че периодът 1919-1944 г. е силно застъпен в излязлата досега научна и научно-популярна литература. И въпреки че е възможно някъде да се добавят и нови детайли по един или друг въпрос, те едва ли биха променили съществено известната вече обща картина. Онова, от което имаме нужда днес и заради което всъщност

стартираме този проект, е нова интерпретация на историята на социализма в България, която максимално да е отдалечена от идеологемите (с какъвто и да било знак) и най-стриктно да следва принципа за обективност и научна обоснованост в изследователската работа.

Вторият проблем, към който бих искала да насоча вниманието, е да се постареем да изследваме историческото развитие на българския социализъм в неговата цялост - т.е. съпоставително представяне на двете основни течения в левицата - революционното (в лицето на БКП и нейните превъплъщения) и еволюционното или реформисткото (в лицето на партията на широките социалисти).

Много интересна е траекторията, по която се развиват тези две леви политически формирования и отношенията между тях. В средата на 20-те години те застават на двата бряга на една дълбока пропаст (образно казано) и мостът над тази пропаст изглежда невъзможен. От средата на 30-те години външни и вътрешни фактори налагат постепенно комунисти и социалдемократи да извървят, всеки по своему, пътя към политическия компромис - поне в отделни случаи и на отделни места (напр. съвместна работа в общински съвети по градове и села, приближаване на позициите по актуални събития у ръководни дейци по случващото се у нас и в Европа и други). За да се стигне в годините на Втората световна война до реално партниране на БКП с част от социалдемократията в името на общодемократични цели. Разбира се, негативните наслоения от миналото не са преодолені и сътрудничеството между двете течения се оказва не само частично, но и нетрайно - както показват последвалите събития до края на 40-те години на отминалия век. Важното е обаче тук добросъвестно и без конюнктурна обремененост да се вникне в основанията и претенциите и на едното, и на другото крило

в българския социализъм - и то без етикети и квалификации, които не прилягат на истинската наука.

Третият въпрос, вписан в тази логика на разсъждения, е задължително да се проучва миналото специално на БСП на трите основни плоскости:

- А) на идейно-програмно равнище,
- Б) в областта на организационното изграждане,
- В) на полето на правенето на политика.

Какви акценти най-общо идентифицират всяко от тези нива? Кои проблемни кръгове и кои проблеми в тях са наложителни преди всичко в опитите ни за нов прочит на историята на социализма в България?

А) На **идейно-програмно** равнище възникват въпросите за трансформациите през този период, доколко се запазва приемствеността на принципите и доколко промените засягат идентичността на партията.

Отговорите се съдържат в основните програмни документи на БКП - Програмната декларация и Манифеста към всички трудещи се в България от 1919 г., проекта за нова партийна програма от 1922-1923 г., програмата на Отечествения фронт от 1942 г. - само в известна степен, доколкото тя представлява платформа за действие или за политическо управление.

На конгреса през май 1919 г. е регистрирана промяна, чийто външен израз стават преименуването на БРСДП (т.с.) в БКП (т.с.) и присъединяването ѝ към Коминтерна. Тази промяна започва години по-рано и е видима към 1915 г., още повече след 1917 г., когато най-изтъкнатите партийни лидери се самоопределят на страната на болшевиките и в редиците на Цимервалдската левица в разделното време след избухването на световната война и краха на Втория интернационал, и особено след победата на Октомврийската революция и създаването на новия, Трети комунистически интернационал.

Ориентацията на българските тесняци не е изненадваща, тя е логично следствие от дотогавашното развитие и установените вече традиции на по-радикално мислене и действие на партията в обществено-политическия живот.

Идейното обновление, което се утвърждава през 1919 г., е свързано не с предаване на ценностната база на марксисткия мироглед. Основополагащите искания на работническото движение за свобода, справедливост, солидарност, за изграждане на обществено-политическа уредба, при която всички граждани ще са свободни и равноправни, се запазват. Променят се главно формите, средствата, начините за постигането на социална еманципация за широките слоеве от населението. Разбира се, забелязват се и някои нови нюанси и детайли в споделяната обща идейна идентичност на партията. И дотогава тя твърдо държи на своя пролетарски класов характер и на революционния си облик. След 1919 г. обаче преименуваните комунисти не просто извеждат като приоритет, а абсолютизират борбата на една класа срещу другите (останалите), оправдават класовата пролетарска диктатура, пренебрегват буржоазната законова уредба на обществото, допускат дори гражданската война като средство (път) за постигане на своята крайна цел - социализма.

Известно е, че Програмната декларация от 1919 г. остава основният партийен документ до политическата промяна на 9 септември 1944 година. Подготвеният и обсъден в партийното ръководство и в Коминтерна проект на нова програма през 1922 г. (публикуван в началото на 1923 г.) не е приет от висшия партийен форум - конгреса, поради събитията в България през лятото на 1923 г. и обявяването на БКП извън законите на страната в началото на 1924 година. Тук се налага уточнението, че е приета тезисна декларация с програмни цели, тъй като по мнението на Димитър Благоев в сила

трябва да остане и дотогавашната програма на партията. Това означава запазване на приемствеността в идейно-програмно и в организационно отношение - свидетелство за това е и запазването в наименованието на партията на добавката „тесни социалисти“.

Програмната декларация е отражение на своето време и на Лениновата теория за световната революция. В нея се отстояват принципите на революционния социализъм в епохата на империализма и на самостоятелната пролетарска класова борба. Отхвърля се категорично буржоазната демокрация като изчерпала своето значение и се извежда на преден план като непосредствена задача установяването на диктатура на работническата класа чрез революция. Основните ценности се пречупват през политическата практика в Съветска Русия и в обратен ред се налагат исканията за социалистическа съветска република, всенародна милиция и червена армия, експроприация и социализация на всички средства за производство и размяна и т.н.

Приетият от Първия конгрес Манифест към всички трудещи се конкретизира програмните насоки на БКП (т.с.). Акцентираща се върху банкрута на парламентаризма и изобщо на цялата система на управление на буржоазията. Настоява се за републиканско управление чрез работнически, войнишки и селски съвети. За разрешаването на сложните национални проблеми на Балканите се предлага въвеждането на правото на нациите на самоопределение и тяхното обединяване в Балканска социалистическа федеративна съветска република. Според програмната концепция социализмът в България може да бъде осъществен посредством диктатурата на работниците и малоимотните трудови (главно селски) маси. Конкретните искания за подобряване на условията на живот и труд на българските

граждани разкриват политическите намерения на БКП в едно бъдещо управление на страната.

Най-общо казано, комунистическата доктрина про- низва напълно проекта за нова програма, която е трябвало да приеме Петият партиен конгрес през 1923 година. В проекта (подготвен по препоръка на Коминтерна и докладван на неговия Четвърти конгрес през декември 1922 г.) се запазват и доразвиват програмните цели и задачи от Декларацията от 1919 година. Новото е в това, че в програмата е включен раздел с непосредствени политически искания, които отговарят на най-острите социални проблеми в българското общество (борба против спекулата и скъпотията; за премахване на високите данъци, които засягат най-вече трудовите маси; за защита и социално осигуряване на работническия труд; против ограбването на селяните от едрите земевладелци, лихвари и търговци; за облекчаване на жилищните нужди на работниците и малоимотните жители на градовете).

Според думите на Христо Кабакчиев, който докладва проекта, БКП трябва да разполага задължително с програма, представляваща теоретично и принципно изложение на своето историческо гледище и същевременно да не забравя основните искания на работническото в преходния период до изграждането на комунистическото общество.

Анализът на проекта за нова програма от 1922 - 1923 г. показва нарасналото самочувствие на БКП (т.с.) в опитите ѝ да е сред първите партии на международната комунистическа организация с разработването на изискващата се от нея теоретическа база и съчетаването ѝ с политическата практика в стремежа за приближаване на революционната промяна в Европа и в България.

Макар че остава без разгърната теоретична програма през целия период, БКП отстоява идейната идентичност на

партия-членка на Комунистическия интернационал, която споделя и активно подкрепя всички негови принципи, цели и задачи. Чрез най-изявените български дейци тя внася и свой принос в теоретичните дискусии на левицата - при прецизирането на понятия, постановки и насоки за политиката на световната комунистическа организация в средата на 20-те и през 30-те години на XX век (формулата за работническо-селско правителство, трактовките за единен работнически и народен антифашистки фронт, дефиницията за фашизма, ориентацията към привличане на селските партии и организации и националноосвободителните движения, обосноваването и твърдото отстояване на регионалната специфика и обвързаност на комунистическите партии на Балканите и други).

Б) Върху какви **принципи на организация** съществува БКП (т.с.) през междувоенния период? И тук има съчетаване на уставните постановки от предходните години с новите права и задължения, които произтичат от обвързаността с Коминтерна. За разлика от устройството на Втория интернационал, където има значителна свобода на хоризонталните структури, при Третия интернационал важи строгата йерархична подреденост - националните партии-членки се разглеждат като секции на една световна партия, в която ръководната роля на ВКП (б) не се оспорва (поне явно и категорично) от никого. Принципът на демократически централизъм се пренася в новото организационно битие на партията, като гласът на малцинството (малцинствата) почти не се взема предвид при решенията на ръководството. Независимо че ръководните органи на Коминтерна са многонационални и в тях има представители от всички региони и от повечето страни (най-вече в Европа) при приемането на решения надделява почти винаги мнението на ръководството на ВКП (б) - по-скоро на тесен кръг в него. Силният контрол от Москва

върху изпълнението на резолюциите, съчетан с материална и финансова зависимост, безусловно налагат ограничения и невинаги препоръчаните форми на организация на партиите са съобразени с конкретните условия в отделните страни.

Като съставна част на световната комунистическа организация БКП също изпитва влиянието на позитивите и негативите на съвместната дейност. Комунистическият интернационал подпомага организационното възстановяване на партията и физическото оцеляване на много политически дейци и техните семейства в емиграция след погромите през 1923 - 1925 година. Организационният партиен живот обаче се затруднява от паралелното функциониране на няколко ръководства – вътре в страната и в Москва или във Виена (до края на 20-те години). Характерно за този период е, че голям брой от най-изявените дейци на БКП напускат България по различни причини и много от тях са изтеглени на ръководни позиции в структурите на Коминтерна. До саморазпускането на Интернационала през 1943 г. част от лидерите на българската лява партия имат „запазено място” в неговите ръководни органи - Кръстю Раковски представлява България и Балканите в комисията по подготовката и провеждането на Учредителния конгрес през март 1919 г.; Христо Кабакчиев и Петър Искров са включени в Интернационалната контролна комисия; Наим Исаков е член на ИК на Международната организация за подпомагане на революционерите (МОПР); Георги Ламбрев участва в ИК на Комунистическия интернационал на младежта (КИМ); Димитър Ламбрев – в ИК на МОПР и КИМ; Васил Коларов, Христо Кабакчиев и Георги Димитров са най-влиятелните фигури в Балканската комунистическа федерация; Георги Димитров оглавява Западноевропейското бюро на Коминтерна и т.н. Двама българи - Васил Коларов и Георги Димитров, достигат до най-високия пост в йерархия-

та на Комунистическия интернационал. При това Димитров не само продължително време е начело на международната комунистическа организация, но той стои и в основата на формирането на най-плодотворния курс в неговата политическа дейност след Седмия конгрес през 1935 година.

Друг аспект, който засяга организационното развитие на партията през периода между двете световни войни, са опитите (в много случаи - успешни) да се изградят или използват легални структури за политическа активност след 1923 г., когато БКП е забранена. Независимо че в по-голямата си част легалните организации (Работническата партия - по-късно Българска работническа партия, Работнически младежки съюз, Независими работнически професионални съюзи) се препокриват с членския състав на нелегалната комунистическа партия, все пак се създават възможности за разширяване на влиянието и за привличане и на хора и извън членската маса на комунистическата партия.

Тези общо взето конструктивни организационни стъпки от края на 20-те години и в началото на 30-те години подпомагат реализацията на идеята за Отечествения фронт през първата половина на 40-те години.

В) На фона на идейно и организационно обновление се разгръща **политическата дейност** на БКП, която привлича най-голям интерес, тъй като пряко въздейства върху общото държавно развитие и оставя следи в историята на България.

Във връзка с това би следвало още в началото да се подчертае, че въпреки заявления максимализъм и отричането на съществуващата система, БКП (т.с.) до 1923 г. се развива като парламентарна политическа сила, и дори след поставянето ѝ извън закона продължава да използва всички възможности на парламентарната демокрация за участие в обществено-политическия живот на страната. Партията постига

впечатляващи резултати в законодателните избори през 1919 и 1920 г. (съответно 48 и 50 депутати). Нейните представители в Народното събрание подготвят и внасят законопроекти, критикуват законодателните инициативи на мнозинството и на десните партии, умело използват парламентарната трибуна, за да насочват вниманието на обществеността към поставянето и решаването на остри социални проблеми и иницират дебати за противопоставяне на опитите за въвеждане на недемократични норми в управлението на държавата.

В условията на нелегалност БКП също не се отказва изцяло от утвърдените форми и начини за участие в българската политика. В края на 20-те и през 30-те години с нейните листи (използват се за регистрация легалната Работническа партия през 1927 г., коалицията Трудов блок през 1931 г.) са избрани отново леви депутати в българския парламент.

Още по-значителни са успехите на комунистите в проведените по онова време избори за местни органи на самоуправление. На редица места БКП има мнозинство от общински съветници, което ѝ дава право да предложи и избере от своите редици кмета на населеното място. Именно в общините, особено там, където партията може да влияе чрез своето мнозинство върху решенията, са резултатни усилията на съветниците-комунисти в обновяването на селищата и в облекчаване живота на най-онеправданите жители в тях – безработните, бедните слоеве, многодетните семейства, децата, самотните възрастни хора. Въпреки съпротивата на централната власт някои от предложенията на местните съвети са осъществени и макар и за кратко (тъй като се намират начини комуните да бъдат разтурени месеци след тяхното обявяване) те показват на населението други възможности за преобразования в полза на повечето живущи по градове и села. По този начин несъмнено се печелят сим-

патии и доверие сред трудовите хора за бъдещи политически действия на лявата партия.

През периода между двете войни в България стават събития, които дълбоко разтърсват устоите на парламентаризма и демократичните норми и в част от тях БКП е активен участник. Новият прочит на историята на българския социализъм би бил непълен и научно неиздържан, ако се пренебрегва в някаква степен ролята на комунистическата партия в случилото се в страната през 1923 - 1925 година. Огромното количество излязла литература по Юнското и Септемврийското въстание през 1923 г., за атентата на 16 април 1925 г. и за репресиите, съпътстващи тези събития, би трябвало да послужи като изходна база с натрупаната фактология за преоценка, върху която не оказва влияние политическата конюнктура.

Всъщност през този период политическата дейност на компартията излиза извън рамките на програмните принципи. Обективната действителност тласка нейните функционери към действия, вписващи партията в една налагаща се общоевропейска лява политика, която не е изначално разработена и приета от комунистическото движение. Вместо теорията да определя практиката много често в ход се коригират принципни постановки, цели и задачи. Този своеобразен сблъсък между идейно-програмно и политическо развитие е особено очевиден при БКП след средата на 20-те години на XX век. В този смисъл като провокация пред историческата наука се поставя въпросът да се обясни, ако има такова разминаване между идеи и дела, утвърждаващото място на партията на българската политическа сцена.

Много въпроси, премълчавани повече или по-малко през годините, днес очакват отговори - доколко БКП е само жертва на репресии и терор, в каква степен партията, отделни нейни структури или партийни членове от своя страна възпри-

емат (допускат) насилието като начин за предявяване на политически претенции, доколко Коминтернът диктува стратегическите и тактическите прийоми на БКП и дали български дейци не проявяват инициатива за някои радикални и съдбоносни стъпки в следвания дотогава политически курс и т.н.

Очевидно е, че отговорите на тези (а и на редица други) въпроси не могат да бъдат изцяло еднозначни. Съвременник на една сложна и противоречива епоха, БКП е носител както на изконни леви ценности, творчески подходи и най-общо казано много политически позитиви, така и на много колебания, непоследователност, грешки и други негативи. Организационната криза и идейно-политическите лутания през втората половина на 20-те години предизвикват необходимостта от критична преоценка на партийното минало, което се прави с прякото участие на Комунистическия интернационал – на Московското съвещание през 1925 г., Виенския пленум през 1926 г., Втората партийна конференция през 1927-1928 г., Втория пленум през 1929 година. Този процес на преоценка обаче се затруднява силно от авторитарния и сектантско-догматичен дух, обхванал ръководството на Коминтерна, както и от предприетите още в края на 20-те години репресивни мерки спрямо инакомислещи организации и дейци.

Едностранчивите и погрешни разбирания, които се утвърждават в ръководството на ВКП (б) и в ръководните органи на международната организация по много основни въпроси (отношението на борбата за социализъм с борбата за демокрация, отказ от преходни политически форми, сектантски подход към политиката на единен работнически фронт и към лозунга за работническо-селско правителство, абсолютизиране на интернационализма и изпадане в национален nihilизъм), автоматично се пренасят в дейността на българските комунисти.

Държавният преврат в България на 19 май 1934 г. съвпада с началните стъпки на формирането на новия курс на Коминтерна. Продължителното и обстойно обсъждане на българския въпрос в ръководството на Интернационала (май-август 1934 г.) завършва с приемането на резолюцията „БКП във връзка със събитията на 19 май“, която става първият документ на новата политика на партията. В резолюцията се отчита необходимостта от сплотяване на демократичните сили в широк антифашистки фронт, в който като реални съюзници на БКП се предвиждат БЗНС, БСДП, реформистките профсъюзи, отделни интелектуалци и авторитетни личности и други. Ориентацията към коренна промяна в политиката на комунистическата партия обаче се извършва в съжителство с противоречиви постановки и дори грешки - не е решен въпросът за политическото управление след снемането на лозунга за съветска власт, възстановеният лозунг за работническо-селско правителство се дешифрира като синоним на диктатурата на пролетариата, не се изяснява отношението на комунистите към демократичните буржоазни партии, понесли също ударите на преврата в България.

Седмият конгрес на Коминтерна (с българския принос на Георги Димитров) стимулира и утвърждава новия народофронтски курс на БКП, който получава относително завършен вид на Шестия пленум на ЦК (януари 1936 г.). Може да се каже, че народофронтската политика на БКП е едно от най-ярките проявления на градивното влияние на Коминтерна към една национална секция. Тази оценка обаче се нуждае от по-нататъшно детайлизиране - не бива да се отбягва фактът, че новата политика се формира на основата на борбата за преодоляване на сектантско-догматичните постановки и подходи, които са вкоренени в БКП също с активното участие на самия Коминтерн.

Събитията през 1939 г. (Германо-съветският пакт и началото на Втората световна война) водят до рязък обрат в политическия курс на Коминтерна и имат непосредствено отрицателно въздействие на антифашистката линия, следвана от международното комунистическо движение. Объркване се наблюдава и в политиката на БКП - тя напуска платформата на сплотяване на демократичните сили върху антифашистка основа и се насочва към мобилизиране на масите чрез изграждане на единен фронт само отдолу и същевременно засилва нападките срещу социалдемократията и прозападно ориентираните партии. Изменената обстановка в Европа и България обаче обективно изисква продължаване на антифашисткия курс на партията през 1939-1941 година. Програмата на Отечествения фронт от 1942 г. показва една променена БКП, която извършва преценка на политиката си, като по нов начин прилага своите идейни принципи и програмни цели и задачи - отлагане на максималната програма от актуалния дневен ред в името на общодемократични реформи, преориентация към политически компромиси и коалиции с други партии, протягане на ръка към различни съсловия, социални групи, граждански сдружения и т.н. с антифашистка и общодемократична платформа. Задачите за демократизация на общественно-политическия живот и за възстановяване на конституционализма в България стават първостепенни в новата народофронтowska или отечественофронтowska ориентация на БКП. Всичко това спомага партията да се впише успешно в разгръщащите се събития у нас - част от процесите в Европа, и да стане инициатор и главен фактор в антифашистката съпротива през 1941 - 1944 г. и в извършената държавна промяна на 9 септември 1944 година.

Предлаганите тук насоки (направления) и акценти в изследването на историята на българския социализъм нямат

за цел, а и не биха могли, да ограничат научния интерес и творческото мислене на когото и да било. Нещо повече, аз самата съзнавам, че са възможни много други ракурси по голямата тема в различни времеви граници на периода, в различна степен на конкретика и абстрактност, в разнообразни връзки и взаимоотношения и т.н. Извън очертаните примерни (макар и необходими) направления на изследване новият прочит на историческото минало на лявата идея и практика трябва да държи сметка и за отношението към българската национална кауза през този период, за ролята на партийните лидери и тяхната съизмеримост с големите имена в нашата история, за националната самобитност на социализма в България, за регионалната обвързаност на левите социални движения на Балканите и т.н.

Убедена съм, че съзнаваме своята отговорност, ангажирайки се с проекта за написване на нова история на българския социализъм. Надявам се, че тръгваме във вярната посока и че в скоро време ще можем да представим продукта на своите усилия – поредица от изследвания в няколко тома, които да станат гръбнакът на бъдещата осъвременена история на левицата в България.

ТЕОРЕТИЧНОТО И ПРОГРАМНОТО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКАТА СОЦИАЛДЕМОКРАЦИЯ (1891 - 1919 г.)

Димитър Генчев

Точно преди сто и седемнадесет години в лозето на търновския адвокат Никола Габровски, по време на великденските празници, се открива първата теоретична и програмна дискусия на българския социализъм. Димитър Благоев и Никола Габровски внасят за разглеждане пред делегатите на „... първото социалистическо събрание” своите проекти за програма и устав на „грядущата социалдемократическа партия в България”. Според тях приемането на програмата, която е първият акт от процеса на откритото излизане на политическата сцена, ще покаже, че социалистите не са някакво тайно съзаклятническо общество, а на правителството „ще му се отнеме един от поводите за преследвания и ако пък ни преследва, ще се знае, че ни преследва за социалистически идеи, а не като конспиративно дружество, на което може да приписва всевъзможни престъпления и дивотии”.¹ След кратки прения делегатите Димитър Благоев, Никола Габровски, Георги Бакалов, Драган Герганов (Търново), Евтим Дабеv и Тодор Постомпиров (Габрово), Константин Бозвелиев (Казанлък), Сава Мутафов (Севлиево), Михаил Иванов, Панайот Венков (Дряново), Петър Генчев (Горна Оряховица) приемат „по принцип” проектопрограмата и проектоустава и насрочват на Бузлуджа още едно събрание, което ще влезе в историята на българския социализъм като Учредителния конгрес на Българската социалдемократическа партия или Бузлуджанския конгрес.²

¹ Благоев, Д. Съчинения. Т. 11, С., 1960, с.13.

² ЦДА, Спомени на Константин Бозвелиев, Т. III, с. 93.

Впрочем, за да бъдем прецизни, следва да отбележим, че процесът на създаването и приемането на първата българска социалистическа програма е много по-продължителен от разстоянието Търново – Бузлуджа. Опитите за формулиране и публикуване на социалистическо „кредо“, „profesion de foi“ (символ верую), „предначертание“ датират още от 1883 г., когато Димитър Благоев създава програмата на „Партията на руските социалдемократи“. Както е известно, копие на този документ изгаря заедно с цялата библиотека на Благоев, но по ласкавите оценки на Георги Валентинович Плеханов става ясно, че теоретичното ниво на тази програма е много високо, след като самият Плеханов в кореспонденцията си с Благоев я поставя над програмата на групата „Освобождение на труда“.

Известно е също, че през 1895 г. Благоев пише две програмни статии в „Журнал съвременний показател“: в уводната статия редакторите си поставят за цел пропагандата на марксизма. Името на Маркс се споменава като „един от най-дълбокомислящите съвременни политикономисти“. И в тази характеристика, и в размислите за икономическата закономерност на развитието на капитализма и на перспективите на социализма в България се чувства диханието на „Наемен труд и капитал“. Втората книжка на списанието съдържа статията „Защо няма щастие и как то може да се достигне?“ – именно тук се прави много сериозен опит за теоретичното обосноваване на българската социалдемократия, посочват се предпоставките за нейното появяване като плод на обективните икономически и исторически процеси, които създават условия за разгръщане на революционната борба на пролетариата.

Пак по същото време издателят на в. „Росица“ Евтим Дабев публикува за първи път на български Марксовия „Вре-

менен устав на дружеството” и в подлистник „Наемен труд и капитал”, а четири години по-късно в предговора си към „Развитие на научния социализъм” заявява, че България е навлязла в коловоза на капиталистическото си развитие и че единствената обществена сила, призвана да осъществи социалната революция, е пролетариатът. Оттук и основната задача на първопроходците на българския социализъм: „...да внасят класово съзнание посредством силна и неуморна пропаганда на новото учение — социализма, като се начене същевременно устройството на работническата партия за борба с буржоазията”.³

Програмни търсения предприемат и севлиевските социалисти Сава Мутафов и Андрея Конов. Тяхната „Програмичка за 1888 г.”⁴ свидетелства, че въпреки запознанството им с първия том на „Капиталът” и „Антидюринг”, те продължават да са в плен на сиромасомилството на Спиро Гулабчев. Впрочем вождът на българските сиромасомили по същото време вече конспектира в личния си дневник „Развитие на научния социализъм” текстове от Адам Смит, Хербърт Спенсър и Маркс.

Търновските чучулиги също са на път да преодолеят влиянието на „Нравствената задача на интелигенцията”. Пръв го постига авторът на това програмно просветителско есе – Никола Габровски. За това най-вероятно допринася личното му участие в Учредителния конгрес на Втория интернационал в Париж през 1889 г.

В Женева през 1890 г. Групата на българските студенти – социалисти Кръстю Раковски, Слави Балабанов, Стоян Ноков, Георги Бакалов и още тридесетина техни

³ Предговор на Евтим Дабев към „Развитие на научния социализъм”. Г. 1890, с. 6.

⁴ *Боришков, Г.* Зараждане и развитие на социалистическото движение в Габровски окръг до Бузлуджанския конгрес. С., 1975, с. 122.

сподвижници се обединяват около идеята за основаване на Български социалдемократически съюз в странство, а на 10 юли 1891 г. изпращат по Кина Мутафова специално за Бузлуджанския конгрес своята „Привременна програма на българските социалисти”.⁵

Няма да затъвам в подробности около програмния сблъсък, разразил се на Бузлуджа на 2 август 1891 година. Той е достатъчно известен вече от сто години чрез Благоевия „Принос към историята на социализма в България” – въпреки изкушението да привлече вниманието към редица съвсем нови документи от европейски, български и руски архиви, които намериха широко отражение в книгата ми „Профили от кафене „Ландолт”, издадена през 1990 г. и останала непрочетена по понятни причини: по онова време читателският интерес беше не към зараждането на българския социализъм, а към неговата смърт. Но да се върнем към фактите: Благоев и Габровски подлагат на гласуване проектите за програма и устав на партията. С 12 на 3 гласа делегатите на съществуващите социалистически дружинки в Търново, Габрово, Севлиево, Дряново, Казанлък и Сливен ги приемат и с този акт превръщат сбирката на Бузлуджа в Учредителен конгрес на Българската социалдемократическа партия. Трите гласа „против” принадлежат на севлиевските и казанлъшките делегати, представляващи (профаниращи) и позицията на Българската студентска социалистическа група в Женева.⁶ Програмата, както е известно – в теоретичната си част е полупревод, полупреразказ на програмите на Френската работническа партия и Белгийската социалистическа партия. Тя е издържана в марксистки дух, което е естествено, като се има предвид

⁵ Генчев, Д. Българската студентска социалистическа група в Женева и ранното социалистическо движение в България. Дисерт. 1986, с. 112.

⁶ Генчев, Д. Профили от кафене „Ландолт”. С., 1990, с. 104.

фактът, че е написана от Жул Гед и Пол Лафарг под теоретичния контрол на Карл Маркс. Крайната цел (стратегията) е национализацията на средствата за производство – цитирам: ”Преобръщането на средствата за производство – земята, рудниците, мините, машините, оръдията на труда, средствата за съобщения – в обществена собственост, а присвояването на богатствата от частнокапиталистическо в обществено, възможно за всички и за всекиго поотделно.”⁷ И още: „Българската социалдемократическа партия, като смята, че освобождението на работниците е дело на самите работници, за да развие в последните у нас съзнателно стремление към тоя социалистически преврат, за да ги организира в отделна съзнателна обществена класа, която чрез постепенно завладяване на държавната власт да освободи нашето общество от съвременното робство и да осъществи социалистическите наредби у нас – реши да излезе със следующата минимум програма”.

Няма да се спирам на разделите за политическа, икономическа и общинска политика на партията, въпреки че те са изключително интересни и изненадващо актуални точно днес – 117 години след приемането им. В случая е важно да се изведе онази основна закономерност, която е отличителна черта на българския социализъм вече повече от век – приспособяването на идейните постулати на българска почва винаги става чрез присаждане на теоретичните фиданки, внесени от Запад или от Изток. Точно затова българският социализъм продължава да е дълбоко вкоренен в националния живот, въпреки превратностите и изпитанията на времето. Така го е заложил първооснователят на партията, предприемайки един безпрецедентен експеримент в историята на европейското социалистическо движение – да създаде българска пролетарска

⁷ БКП в резолюции и решения. Т.1, С., 1987, с. 26.

партия в една страна без работническа класа, без синдикални организации, без стихийно работническо движение. С една шепа български интелегенти, които раздъвкват „Капиталът” като „...екзотичен чуждестранен плод” и се обявяват за партия с надеждата, че социално-икономическите процеси в страната ще направят скоро от химерите реалност. И успяват. Въпреки съвсем обоснованите предупреждения, че създават фикция, илюзия, самоизмама, че е необходим продължителен исторически процес, чрез който „творителните възможности” да доведат до спонтанна пролетарска съпротива, до стихийни работнически дружества, до национални синдикати, които, провокирани от живия живот, да дозреят до разбирането, че ежедневната икономическа борба на пролетариата по необходимост ще се превърне в съзнателна, политическа класова борба, и чак тогава партията ще може вече уверено и целенасочено да излезе на политическата сцена.

Та да отдадем дължното на Димитър Благоев и неговите съратници – те не се вслушаха в предупрежденията от Женева (на Плеханов, Дейч и Засулич), нито приеха основателните възражения на талантливите млади социалисти от Българската студентска социалистическа група в Женева (Слави Балабанов и Кръстю Раковски), отхвърлиха и аргументите на севлиевските и казанлъшките чучулиги. Димитър Благоев, Никола Габровски, Евтим Дабеv, Тодор Постомпиров, Димитър Крусев, Михаил Иванов, Димитър Христов, Михаил Катранджиев публикуваха в първия брой на социалистическия вестник „Работник” непоколебимото си убеждение, че „...социалдемократическата партия няма за цел с каквито и да е било средства да дойде утре на власт. Да дойде тя на власт, ще рече да провъзгласи социалистическия преврат, който е крайна цел на социалната демокрация. Но да дойде тя на власт не може другояче, освен когато най-голямата част

от народа съзнателно прегърне идеите и програмата ѝ, които тя се стреми да ги прокара в живота. Дотогава тя ще работи с всички законови средства, за да развие съзнанието в работническата класа и да я привлече към своите си идеи... Българската социалдемократическа партия е част от всесветската социална демокрация. Тя е съюз на всички български социалдемократи, които приемат програмата и тактиката ѝ.”⁸

Едно необходимо пояснение на цитата: през ноември 1891 г., когато най-вероятно Благоев е написал програмната статия на „Работник”, Българската социалдемократическа партия е приела новата си, втора по ред, програма. Както е известно, на Втория конгрес на партията в Пловдив (20 август – 1 септември) 1892 г. българското социалистическо движение се разделя на Българска социалдемократическа партия и Български социалдемократически съюз. „Партистите” приемат за идейна база Ерфуртската програма на Германската социалдемократическа партия, заменила Готската програма на конгреса на ГСДП през октомври 1891 г. Няма да преразказвам аргументите на Димитър Благоев и Никола Габровски за необходимостта от нова програма, предлагам да ги чуем от самите тях :

„...Най-доброто средство за оборванията на клеветите и изкривяванията, които дават нашите противници на нашите идеи, е обявлението на целите и исканията, за които се бори Българската социалдемократическа партия. С други думи казано, най-доброто средство за оборване на противниците ни е обявяването на нашата Програма. Нека българският народ сам съди от нея за какво се борят и какво искат българските социалдемократи, които влизат в редовете на Българската социалдемократическа партия – партията на угнетения народ, на бедната работническа класа. Българ-

⁸ Работник, 1893, № 17.

ската социалдемократическа партия не крие и не забуля с
гъсто було своите крайни и най-близки цели. Тя ясно изказва,
че нейната крайна цел е сбъдването на социализма: тя при-
знава, че само с осъществлението на социализма е възмож-
но едно коренно подобрене в живота на народите. Българ-
ската социалдемократическа партия ясно изказва още ония
преобразувания, които са узрели и узряват, които могат да
се сбъднат и в сегашното общество и осъществлението
на които може само да защити угнетения народ, работни-
ческата класа от експлоатацията, насилието и теглата...
Програмата на Българската социалдемократическа пар-
тия откъм научна страна изразява историческия вървеж
на обществото и крайните ѝ цели са съзнателен плод на
общественото развитие. Откъм практическа страна Про-
грамата изразява ония искания и преобразувания, за които
се бори най-съзнателната част от народите в целия свят.
Тия искания, с някои малки изключения, са общи за всички
народи, които имат (класово - б.м.) съзнание. В борбата си
за сбъдването на Програмата Българската социалдемок-
ратическа партия се туря на почвата на класовата борба.
Това ще рече — срещу интересите и исканията на капита-
листическата класа Българската социалдемократическа
партия издига интересите и исканията на угнетените, на
работническата класа.” И като обосновават необходимост-
та от промяната с факта, че програмата и тактиката на гер-
манската социалдемократия са „най-научни, най-логични и
най-целесъобразни”, първооснователите на БСП завършват
с думите: „Българската социалдемократическа партия кани
всички български работници, целия угнетен български на-
род, неговите образовани, искрено мислещи доброжелатели
да застанат под знамето, в което виждат спасението си и
спасението на човечеството народните маси в Европа и

Америка – под знамето на всесветската социална демокрация, което издигна у нас Българската социалдемократическа партия. Под него е спасението на народите. С им победишии. Да живее всесветската социална демокрация.”⁹

Дългият цитат, освен възможността да чуем за пореден път гласа на родоначалниците на българския социализъм, има сериозно историческо основание: Ерфуртската програма влиза в историята на международното социалистическо движение като първата и единствена напълно марксистка програма на германската социалдемокрация, изработена от теоретичните наследници на Карл Маркс – Карл Кауцки, Вилхелм Либкнехт и Едуард Бернщайн. В Германия тя е на въоръжение до 1925 г., а в България, въпреки програмната промяна на Двадесет и втория конгрес на БРСДП (т.с.) – (Първи конгрес на БКП т.с.), по същество продължава да е теоретичен ориентир и на комунистите, и на левите социалдемократи чак до 9 септември 1944 г. Но за всичко това по-нататък в изложението. Сега да се върнем към програмната полемика между „партисти” и „съюзисти”.

Впрочем тази идейно-теоретична идилия продължава само няколко месеца – до Втория конгрес на БСДП през лятото на 1892 година. Тогава от Женева пристигат със специална мисия Слави Балабанов и Кръстю Раковски, които оповестяват своя „План за действие“, формулиран с личното участие на Георги Валентинович Плеханов. Пловдивският конгрес открива първата голяма теоретична дискусия в българската социалдемокрация: икономическа или политическа борба; работнически синдикати или сдружения на социалистическата интелигенция?

Тази дискусия се оказва изключително полезна за идейното избистряне на българския социализъм. Защото тя

⁹ Генчев, Д. Профили..., с. 171

не само провокира организационното разцепление на две фракции – „партисти“ и „съюзисти“, а защото формулира нови оригинални решения и подходи на българската социалдемократия към конкретната социална и икономическа действителност в България.¹⁰ Полемиката тече в два седмични вестника – Българската социалдемократическа партия издава вестник „Работник“ (редактор Никола Габровски), а Българският социалдемократически съюз – вестник „Другар“ (редактор Янко Сакъзов). В Женева Слави Балабанов, Кръстю Раковски, Георги Бакалов и Стоян Ноков издават тримесечното списание „Социалдемократ“, теоретичен орган на Женевската студентска социалистическа група, а Сакъзовото списание „Ден“ продължава да излиза като орган на БСДС. Достатъчен е само бегъл поглед към ранния социалистически печат, за да се усетят високите идейни и нравствени стремежи на неговите автори и редактори. Всички те осъзнават своята социална мисия и отстояват гледната си точка с аргументи, а не с ругатни. По странна ирония на историята Янко Сакъзов – бъдещият идеолог на „широкия“ социализъм, се нарежда на страната на съюзистите. Странна – защото членът на ЦК на БСДС и редактор на „Другар“ е длъжен да отстоява организационната концепция на Женевската група, която проповядва приоритет на синдикалната организация на пролетариата над „широката“ политическа дейност на българската социалистическа интелигенция, обединена в БСДП. Преди да отиде на избори, българската социалдемократия трябва да стане класова работническа партия. За тази цел политическата борба трябва да се пренасочи от интелигенцията към работническата среда. Пътят минава през създаването на синдикални организации, които, надъхвани с класово съзнание, ще водят безкомпромис-

¹⁰ Гласове от съзиданието (пет непубликувани писма на Кръстю Раковски до Георги Бакалов) - *Понеделник*, 2008, № 7/8, 92-97.

на и плодотворна политическа борба. В тази организационна концепция ясно личи почеркът на Плеханов, Засулич и Акселрод: първо – класата, после – партията. С такива аргументи „тесният“, ортодоксален марксист Янко Сакъзов цяла година и половина от страниците на „Другар“ и „Ден“ теоретично назидава „широкия“ социалдемократ Димитър Благоев, който е дръзнал да строи партията „отгоре“, а не „отдолу“ – както изискват марксистката теория и политическата практика на европейската социалдемократия.

Няма никакво съмнение, че ключът към добрия другарски тон и непривичната толерантност между двете фракции се крие в личното поведение на първосъздателя на БСДП Димитър Благоев. Защото съюзистите му правят една толкова неочаквана услуга – да отстояват класовата същност на създадената от него партия, и то пред него, който дръзва да започне един организационен експеримент, изправен пред съвсем реалната опасност партията му да се изроди в интелигентска дребнобуржоазна радикална партия поради липса на действително работническо движение в България. Какъв парадокс: Благоев няма по-полезни съюзници от собствените си противници! Още повече, че първите симптоми на широкия социализъм осезаемо започват да се забелязват в поведението на „втория стълб в партията“ – както съратниците на Никола Габровски го наричат по онова време. След успешното участие на БСДП в общинските и в парламентарните избори през 1893 г. той вече търси възможност чрез коалиция да бъде избран за депутат и поставя въпроса за безпринципно политическо споразумение пред Общия съвет на БСДП.

По същото време Янко Сакъзов започва да се чувства доста натясно в оковите на класовия марксистки синдикализъм. Защото през лятото на 1893 г. изниква съвсем реалната възможност да стане народен представител от коалицията на

опозиционни лидери (радослависти и цанковисти) в Шуменско. Възможността пропада заради политическите боричкания в опозицията, които го изтласкват на последното място в листа. От този случай Янко Сакъзов прави много сериозен извод: успехът в следващите парламентарни избори е възможен само ако зад него стои не само една от социалдемократическите фракции, а цялата партия. До идеята за „общо дело“ на всички социалисти в една социалистическа партия остава само една крачка и той я прави през есента на 1893 година.

Формалният повод за обединението на БСДП и БСДС идва от Цюрихския конгрес на Втория интернационал. В разговори с лидерите на европейската социалдемократия делегатите на двете фракции Никола Габровски и Кръстю Раковски са подтиквани към незабавно обединение. Внушенията на Жан Волдерс и Карл Кауцки са в смисъл, че във всички партии има разногласия, но споровете трябва да се водят в рамките на една национална партия.

Димитър Благоев е все по-склонен към обединение, защото Никола Габровски все по-категорично започва да отстоява тезата за обединението на всички угнетени под знамето на социализма. Лидерите на студентската социалистическа група в Женева също са наясно, че съюзистите няма да устоят на съблазните на една „широка“ политическа борба, че техният марксистки „План за действие“ е само смокинов лист, зад който Българският социалдемократически съюз прикрива дребнобуржоазната си интелигентска природа. Практиката им показва, че тяхната синдикална концепция засега не се реализира в живота и следователно трябва да се приеме много по-гъвкавият подход на Димитър Благоев да се воюва за привличането на малобройния, неорганизиран пролетариат, като се използват всички „творителни възможности“ – работнически дружества, синдикати, клубове, вечерни училища,

социалистическата партийна пропаганда и агитация по време на избори, за да се превърне организацията на българските социалисти в класова политическа партия.

През есента на 1893 г. Янко Сакъзов се проявява като един от най-изтъкнатите радетели на обединението. Затова охотно приема всички условия, които диктува в писмата си от Берлин Кръстю Раковски: „Досегашните наименования „Социалдемократическа партия“ и „Социалдемократически съюз“ се унищожават и се заместват с *„Българска социалистическа работническа партия“*... Последното наименование има по-широк смисъл: самият термин „работническа“ е познат за всеки, който го чуе. Показва, че тя е партия на работниците, партия, която защитава техните интереси. Вземи всичките социалистически партии – освен тези на немски език, всичките носят названието „работнически“ – румънската, французката, испанската, английската и т. н.“¹¹ Ясно е защо толкова голямо внимание се отделя на преименуването на партията при обединението – още от първите си срещи с Карл Кауцки и Вилхелм Либкнехт Раковски е наясно, че в Германия привържениците на марксистката левица в ГСДП предпочитат да се самоопределят като социалисти, за разлика от привържениците на Едуард Бернщайн, които използват изобретената от Фердинанд Ласал през 1860 г. терминология – „социална демокрация“, „социалдемокрация“ и „социалдемократи“.

Янко Сакъзов няма никакви възражения по въпроса за преименуването на партията. В края на 1893 г. той се интересува не толкова от името на организацията, в която членува, колкото от мястото, което заема в нея.

И Димитър Благоев приема радушно условията на съединението – намерил съмишленици и съюзници в лицето

¹¹ Пак там.

на Женевската група, той се съюзява с тях, за да обезглави БСДС, като го лишава от възможността да се крие зад програмния си документ, а срещу тенденциите на широкия социализъм противопоставя образовани и творчески марксисти, готови да отстояват безкомпромисно пролетарската стратегия и тактика на новата Българска работническа социалдемократическа партия.

Разбира се, за теоретичния, програмния и организационния консенсус важна роля изиграва и Цюрихският конгрес на Интернационала през 1893 г. Арбитърът Жан Волдерс, председател на Швейцарската социалистическа партия, призовава делегатите на БСДП (Никола Габровски) и на БСДС (Кръстю Раковски) към незабавно обединение на организациите. Но може би най-сериозно въздействие оказва ироничната реплика на „папата” на световния социализъм Карл Кауцки, който, по личния дневник на Кина Мутафова, при опита на Раковски да получи думата от името на делегацията на БСДС заявява от председателската трибуна „две партии в толкова малка страна – браво!”¹²

Първият конгрес на Българската работническа социалдемократическа партия в София (3-7 юли 1894 г.) след обединението на БСДП и БСДС в края на 1893 г. приема нова обща програма. Принципно тя не се различава от програмата на БСДП. Текстът на „теоретичните основания” повтаря Ерфуртската програма, но е прецизиран и почти буквално следва оригинала. Единствената новост е разделът „За работниците”, който отразява развитието на социално-класовата диференциация в страната.

Както е известно, теоретичната идилия в обединената работническа партия продължава твърде малко време. Новият повод за поредния програмен раздор този път иде

¹² ЦДА – ИМЛ. Дневник на Кина Мутафова, необработени документи.

от Берлин, когато през есента на 1896 г. „Ди нойе цайт“ започва да публикува поредицата статии на Едуард Бернщайн под общото заглавие „Проблемите на социализма“, събрани малко по-късно в книгата му „Предпоставките на социализма и задачите на социалната демокрация“. С тази малка брошура той започва безпрецедентна атака срещу хегелианските корени на марксистката диалектика. Статиите му подлагат на съмнение теорията за принадлежната стойност и за капиталистическата експлоатация. В тях Бернщайн се осмелява да отхвърли концепцията за неотвратимостта на социализма и свежда историческия материализъм на Карл Маркс до баналната „желателност“, като подлага на съмнение тезите му за историческата гибел на капиталистическия строй с твърдението, че с течение на времето капитализмът ще става все по-силен, че Марксовият възглед за постоянното обедняване не се потвърждава от живота, че капитализмът ще се модифицира и приспособява към развитието на технологиите и ще става все по-хуманен и справедлив строй. Че либерализмът е създал непреходни ценности, които трябва да се съхранят и вземат на въоръжение от работническите партии. Борбата на класите е отживелица от миналото, която по необходимост се заменя с класово сътрудничество. *„Ако победата на социализма се явява иманентна необходимост – пише Бернщайн още в първата си статия, – то в нейното основание трябва да бъде положено доказателство за неизбежния крах на капиталистическото общество. Такова доказателство не е дадено и не може да бъде дадено.“* Напротив, историята и практиката на профсъюзното и социалдемократическото движение принуждават буржоазията към ред отстъпки, способни да подобрят материалното положение на работническата класа чрез постоянни реформи. Оттук и знаменитият му тезис, който разделя германската социалдемокрация, европейските

работнически партии и Интернационала на два враждуващи лагера: социалистическата идея като идея на далечното бъдеще отклонява борбата на работническата класа за по-добро настояще. „За мен движението е всичко, а онова, което обикновено наричат крайна цел на социализма, е нищо.“¹³ А след като това е така, какво друго му остава на пролетариата освен да замени класовата борба с класово сътрудничество за реформи, които ще доведат до мирното встраване на социализма в капитализма. „Сътрудничество на класите е името на общо национално дело...защото с избирателната бюлетина, с демонстрациите и други подобни средства ние днес прокарваме такива реформи, за които преди сто години са били необходими кървави революции“ (Лондон, 20 октомври 1898 г.).

Какво още е прочел Янко Сакъзов в „Ди нойе цайт“? Марксистското учение следва да се развива чрез критика. Необходимо е да си дадем сметка за празнотите и противоречията на теорията. Този, който осъзнае тези противоречия, ще усети и необходимостта да ги разчисти. Това е задачата на учениците, а не вечно да повтарят думите на Учителя. Днес работническото движение има необходимост освен от борци, от обобщаващи умове, които да отделят пшеницата от къклицата и да „мислят доста *широко*, за да съгледат и признаят онова растение, което не е прораснало в тяхна, ами в чужда ограда; работническото движение се нуждае от умове, които не са генерали, а редници в областта на социалистическото мислене“. И така глава след глава се предлага безпрецедентна ревизия на марксизма чрез перото на един от най-влиятелните теоретици на германската социалдемократия и на Втория интернационал, един от най-близките приятели и сподвижници на Фридрих Енгелс, който в завещанието си го

¹³ Бернщайн, Е. Предпоставките на социализма и задачите на социалната демокрация. В., 1901, с. VII.

удостоява с великата чест на единствен издател, тълкувател и разпоредител на Марксовото теоретично наследство.

Няма никакво съмнение, че Янко Сакъзов посреща с голямо задоволство теоретичните аргументи за правилността на собственото си политическо поведение до този момент. Всъщност в концепцията на Бернщайн за „общо национално дело, чрез сътрудничество на класите, за постигането на големи и неотложни демократични задачи, което произтича от едно широко разбиране на марксизма“ – за него няма нищо ново. Нещо повече, той определено се гордее – както свидетелства Симеон Радев, че неговата концепция за широкия социализъм е с по-стара дата. Впрочем и Димитър Благоев му отдава дължимото, като свидетелства в „Приноса“, че широкият социализъм на Янко Сакъзов е най-малко с две години по-стар от ревизирия марксизъм на Бернщайн.¹⁴ И все пак „бернщайниадата“ придава нова интелектуална и политическа енергия на българските общоделци. Те вече образуват в София плътнo ядро – Димитър Димитров, Илия Янулов, Еню Марковски, Стефан Димитров, Иван Коларов, Петър Джидров и Янко Сакъзов са в основата на новата идейна фракция. И както сам Янко Сакъзов разказва в една бележка под линия на брошурата си „Тревога за призраци“: „Тихо и напрегнато ние работихме и над себе си, над своето умствено развитие и в софийските организации. Димитър Димитров, който тогава за пръв път се заемаше с практическа дейтелност, не мъдруваше празнословнo, а се тури начело на една организационна дейтелност между софийските работници, потъна в нея и даде ни възможност да създадем Работническо училище и да турим начало на софийските синдикати.“¹⁵ Сведението е точно – работи се тихо и напрегнато, почти конспиративно. Защото

¹⁴ Благоев, Д. Принос към историята на социализма в България, С. 1976, с.172.

¹⁵ Сакъзов, Я. Тревога за призраци. С., 1903, с 13.

„Предпоставките на социализма и задачите на социалната демокрация“ предизвиква бурен гняв и отпор в световното социалистическо семейство.¹⁶

„Едуард, ти си едно магаре! Това не се говори, а се върши“ – тези думи на Ауер, един от най-видните депутати и синдикалисти на германската социалдемокрация, задълго размиват читателите не само на социалистическата, а и на буржоазната преса.

„Скотина ты, скотина!!!“ – гневно драска по полетата на „Ди нойе цайт“ Георги Валентинович Плеханов. А самият Бернщайн с типична немска методичност (и известна гордост) цитира в „Предпоставките“ бурната публична реакция на бащата на руския марксизъм пред Щутгартския конгрес: „Този филистер трябва да бъде погребан от социалната демокрация като невежа с поразителна умствена нищета и безумен и сляп последовател на буржоазните реформи, който удря грубо социалистическите теории по лицето и – съзнателно или безсъзнателно, това е безразлично – се стреми да погребее тези теории за удоволствието на съединените реакционни маси.“

„Социалната демокрация не може да приеме тези възгледи, но трябва да благодари на автора за подтика, който той даде на конгреса (в Щутгарт, октомври 1898 г. – б. м.) чрез своите статии“ – Карл Кауцки.¹⁷

„Теоретически – невероятно слабо; повторение на чужди мисли. Фрази на критиката, а дори няма опит за сериозна самостоятелна критика... безграничен опортюнизм и посибилизъм, при това все пак страхлив опортюнизм, тъй като Бернщайн не иска да засяга програмата открито. Едва ли човек може да се съмнява в неговото фиаско“ – Ленин (в писмо до майка си от 1899 г.).

¹⁶ *Histoire Generale du socialisme*. Paris, 1977, T. 2, p. 96.

¹⁷ *История Второго интернационала*. Т.2., М., 1966, 109 -112.

В идейно-теоретичната канонада срещу ревизионизма участват още много гръмки имена и талантиливи социалистически пера: Франц Меринг публикува в „Ди нойе цайт“ поредица от статии, които отхвърлят „критическия“ социализъм на Бернщайн, внасяйки в полемиката изящен ироничен виенски привкус. Основателите на Германската социалдемократическа партия Август Бебел и Вилхелм Либкнехт заемат безкомпромисна критична позиция с изявленията, че всеки, който е готов да приеме замяната на революционната социалдемократия с демократична реформистка партия, повече не принадлежи към ГСДП, но отхвърлят исканията на редица местни организации за незабавното изключване на Бернщайн от партията.

Пак по същото време Карл Кауцки публикува серия от статии на Роза Люксембург под заглавие „Социална реформа или революция“, която излиза като самостоятелна книга през 1898 г. В тази блестяща полемична работа, оплаква се Бернщайн, госпожица Люксембург се осмелява не само да му прочете цял курс по диалектически и исторически материализъм, а и директно да изиска изхвърлянето му от партията. „Дилемата е следната – пише тя, – ако ревизионизмът има право, що се отнася до еволюцията на капитализма – тогава социалистическата трансформация е една утопия. Ако пък социализмът не е утопия, тогава факторите за адаптацията на капитализма не издържат на марксистката критика. Кой е прав – Маркс или Бернщайн? That is the question.“ Самата тя има категоричен отговор на хамлетовския въпрос: „Г-н Бернщайн е един дребнобуржоазен прогресивен демократ, чиято книга е от една огромна важност за германското и международното движение, защото за първи път тя оповестява намерението му да даде една теоретична база на всички стихийни и практически опортюнисти в европейската социалдемократия.“

Полемичният талант и марксистката ерудиция на Роза Люксембург ѝ спечелват славата на един от най-видните лидери и теоретици на германския революционен марксизъм. „Вие стоите в първата редица на борбата срещу Бернщайн“ – ласкаво ѝ пише Франц Меринг, а Ленин малко по-късно ще я оприличи (с иронично-хиперболичен подтекст) на един орел на германската социалдемокрация.

Българският резонанс от най-голямата теоретична дискусия в историята на Втория интернационал е доста шумен.

Димитър Благоев, разбира се, е в курса на събитията. И няма никакво съмнение, че внимателно следи дискусията в германското „Ново време“. Теоретичният орган на ГСДП през 1898 г. е безспорният идеен законодател на европейската социалдемокрация. Авторитетът на „папата на социализма“ Карл Кауцки, публикациите на най-видните лидери и теоретици на марксизма правят от „Ди нойе цайт“ верен идеен и политически компас и съвсем не е случайно съвпадение, че Благоев кръщава през 1897 г. собственото си списание „Ново време“. Няма съмнение, че той внимателно щудира всяка от статиите от цикъла „Проблемите на социализма“. Чете в оригинал, защото толкова добре владее немски, че само няколко години по-късно се осмелява да преведе първия том на „Капиталът“. Името на Бернщайн също му е отдавна известно. Както и фактът, че втората „Ерфуртска“ програма на ГСДП (приета от БСДП на Втория конгрес през 1892 г.) е написана от двама от най-приближените следовници на Маркс – Карл Кауцки и Едуард Бернщайн. Така че той не бърза да вземе отношение по спора – нали adeptите на социализма в България са кръщавани и кръщават чрез символ-веруюто, написано с ръката на отстъпника. Още повече че стихийният, провинциален „широк“ социализъм на Янко Сакъзов и Никола Габровски няма никакви претенции да

атакува научните основи на марксизма. Тогава, през 1898 г., опортюнистични грехове имат всички – дори понякога и самият Благоев, който е принуден да прави политически концесии, за да спечели партията му още някое и друго кметско или депутатско място.

В България отекват като закъсняло ехо думите „общо дело“, „сътрудничество на класите“, „широко разбиране на теорията и фактите от обществения и икономически живот“ – това долавя теоретическият слух на Янко Сакъзов, Илия Янулов, Кръстю Пастухов, Димитър Димитров и Петър Джидров.

Димитър Благоев, Георги Кирков, Гаврил Георгиев, Георги Бакалов, Васил Коларов и Христо Кабакчиев чуват друго: „ревизионизъм и опортюнизъм“, „отстъпничество от социализма“, „освобождаване на социалдемократията от филистерите и шарлатаните“, „идейна чистота в партията“.

И двата лагера разполагат със собствена теоретична база: Сакъзов – „Предпоставките на социализма“, Благоев – „Бернщайн и социалдемократическата програма. Антикритика“ на Карл Кауцки. Само че докато теоретичните наследници на Маркс полемизират по европейски и Кауцки е категорично против изключването на Бернщайн от партията („Аз съвсем не изпитвам потребност във връзка с неговата книга да крещя за предателство и да възбудям против него всеобщо негодувание“), а самият Бернщайн храни основателната надежда, че и Кауцки като Енгелс „... няма да бъде толкова ограничен, че да иска приятелите му да са безусловно съгласни с неговите възгледи“, нашата теоретична дискусия много скоро се превръща в жестока и мрачна балканска крамола за междата между марксизма и ревизионизма в българската социалистическа нива.

Засега обаче бъдещите противници търпеливо из-

чакват, трупат теоретически мунициии и копаят окопи за бъдещите сражения. От време на време припламват спотаени теоретически страсти, но до появата на списание „Общо дело“ това са само мандарински спорове, възприемани в партията като буря в чаша вода. Затишието и прегрупирането на силите в тесния и в широкия лагер продължават почти до края на 1899 г., когато в политическия речник на българската социалдемократия трайно навлиза военната терминология.

Димитър Благоев: *„Борбата на двете течения става толкова по-наложителна и на живот, и на смърт за едното от тях в партията, защото дребнобуржоазното течение все повече разширява социализма и дейността на мнозинството от партийните членове.“*

Янко Сакъзов: *„Социалистическите дейци нямат нищо общо с лишените от своя мисъл и от своя воля казармени войници, които сляпо вървят и които сляпо изпълняват чужди заповеди. Социалистическите дейци са ония модерни милиционери, просветени граждани на свободна страна, на които се дава самостоятелна военна задача за изпълнение.“*

Дрънкането на оръжие става още по-шумно след първия разузнавателен рейд на Янко Сакъзов из страната, по време на който той се опитва да изведе прегрупирането на партията върху „широката“ теоретична основа и дейност. Сказката му „Икономическата и финансова криза в България, нейните причини и нейният лек“ предизвиква шумна партийна дискусия, защото в нея, без да се позовава на ревизионистката концепция по отношение на държавата, Сакъзов започва да пледира за една истинска народна държава, която да се грижи за земеделците, занаятчиите и търговците. Държава, която е длъжна да осигури на „производящите слоеве“ икономически и социален просперитет.

Няма съмнение, че изостреният теоретически нюх на Димитър Благоев веднага долавя къде е зарито кучето. Той е сигурен, че след внимателно опипване на почвата Сакъзов, крачка по крачка, неминуемо ще спре до бернщайнианския тезис за „общото национално дело и сътрудничество на класите, за които демокрацията е и цел, и средство“. И няма никакво съмнение, че реакцията му през 1900 г. е същата, както я е изразил в „Приноса“ през 1906 г. Сакъзов ни поднася „едно вулгарно демократично обясняване и на кризата, и на свойствата и характера на държавата, и на произхода на партиите, и на явленията в българския живот... Той не е в състояние да види зад процеса на „разорението“ на тия „производителни класи“ процеса на надигането нови форми на производството и съответните нови класи – капиталистическата и пролетарската“. Оттук и безапелационната му присъда – преповтаряща думите на Роза Люксембург за Бернщайн от 1898 г.: „Един обикновен дребнобуржоазен демократ“. И понеже в раздражението това определение му се вижда тясно, Благоев го разширява – „един много прост, обикновен дребнобуржоазен демократ“.¹⁸

През 1900 г. Янко Сакъзов много малко го е еня за теоретическите присъди на редактора на българското „Ново време“, защото редакторът на германското „Ново време“ прокарва на Парижкия конгрес на Социалистическия интернационал своята компромисна резолюция по въпросите на общоделството, която в очите на българските му последователи направо извежда Сакъзов в авангарда на европейската социалдемократия. Няма никакво съмнение за огромното напрежение, с което Сакъзов следи идейната баталия, разиграваща се в Париж. Там в сблъсъка между най-големите в европейската социалдемократия – Жюл Гед, Жан Жорес, Георги Плеханов

¹⁸ Благоев, Д. Принос към историята на..., с. 132.

и Карл Кауцки, се пробива една тясна теоретическа вратичка по въпросите на политическата тактика, която отваря огромни възможности за широка социалистическа дейност. Още с първата си реч Жан Жорес, най-красноречивият трибун на Интернационала, категорично отстоява правото на социалиста Милеран да участва в буржоазното правителство на Валдек Русо. Аргументите му се базират на високото равнище на френската демокрация, която позволява да се изпробва нова тактика, „нов метод“ за експроприация на буржоазията, чрез участие в правителството. Срещу тази нова тактика решително се изправя с целия си авторитет основателят на Френската работническа партия Жюл Гед, който категорично осъжда участието на социалисти в буржоазни правителства, защото то може да бъде само резултат от безпринципни компромиси с буржоазните партии и отстъпление от пролетарската стратегия и тактика на класовата борба. „С влизането на социалисти в правителството могат да бъдат постигнати в най-добрия случай само частични реформи, които с почти нищо няма да променят положението на пролетариата като класа. Да измени това положение може само централната власт, но за това е необходима диктатура на пролетариата“ – заявява Жюл Гед, изпратен с гръмки аплодисменти от мнозинството делегати на конгреса.

В крайна сметка страстите са уталожени с изказването на Карл Кауцки. В присъствието на своя близък приятел и бивш единомишленик Едуард Бернщайн „папата на социализма“ ловко успява да успокои духовете и да примори непримиримото: „...участието на социалистите в буржоазно правителство не може да се схваща като нормално начало към завоюването на политическата власт и следва да се разглежда като временна и изключителна крачка, извършена при наличието на особени обстоятелства.“ Според Кауцки въпро-

сът за наличие на такива „особени обстоятелства“ в една или друга страна е въпрос не на принципи, а на тактика, която не подлежи на обсъждане на международните конгреси.

След бурни дискусии „Каучуковата“ – по думите на италианския делегат Енрико Фери – резолюция е приета с мнозинство в следния вид: „В съвременната демократическа държава завоюването на политическата власт от пролетариата не може да бъде достигнато с един удар, то може да се яви само като резултат от продължителната и трудна работа в областта на икономическата и политическата организация на пролетариата, резултат от неговото физическо и нравствено възраждане и постепенното завоюване на депутатски места в общинските съвети и парламентите.“¹⁹

За Янко Сакъзов тази резолюция си е направо една лична услуга. Защото сега вече спокойно може да грои тесните идеи на Димитър Благоев под заслона на широкия теоретически гръб на Карл Кауцки. Така той се избавя и от неудобството да е последовател (както сам пише) на „крайното учение на Бернщайна“. Повече няма да го изключват от партията под предлог, че не си изпълнява задълженията и не спазва партийната дисциплина, защото думите на Емил Вандервелде: „Ние не сме нито съд, нито събор за отлъчване от църквата“, след като са валидни за един конгрес на Интернационала, са несъмнено още по-валидни за конгресите на БРСДП. Повече няма опасност някой български Ауер да го нарече „магаре“ – отгук нататък той ще работи според Бернщайн, а ще говори според Кауцки. И вече няма никакво значение, че българската делегация на Парижкия конгрес (Марио Гед и П. Недевски) гласува за резолюцията на Жюл Гед. Важното е, че конгресът с мнозинството си е подкрепил Карл Кауцки, а следователно е подкрепил и него – Янко Сакъзов. Настъпило е времето за

¹⁹ *Histoire Generale du socialisme*. T.2, p. 117.

открита широка социалистическа дейност, времето за онази „временна и изключителна крачка“ – по думите на Кауцки – предвид особените обстоятелства на политическото положение в България.

Веднага след закриването на международния социалистически конгрес през септември 1900 г. Янко Сакъзов прави тази крачка и прецапва перловския Рубикон с първия брой на списание „Общо дело“ в ръка.

„Положението“ е заглавието на уводната статия на Янко Сакъзов. И, разбира се, то съвсем не е случайно. Сакъзов добросъвестно се опира на изискването на парижката резолюция – една промяна на тактиката, допускаща класово сътрудничество, може да се основава само на извънредните обстоятелства на конкретното обществено и политическо положение в една страна. Та ето какви са особените обстоятелства на политическото положение в България:

„Насилието и безправиято, това е атмосферата, която обгръща българина от толкова години... Свободите на българския народ са станали играчка в ръцете наменяващите се управници, плодовете на неговия труд се изтръгват от ръцете му, разграбват се, пилеят се най-произволно и всичко това се прави от всички ония, които, по чийто и да е каприз, са стояли и стоят на кормилото на управлението.“

„Съзнавайки всичко това, какво имаме ние да противопоставим на това стремително летене към пропастта?“ – риторично пита Янко Сакъзов и бърза да съобщи своя отговор. „На първо място – земеделското движение, което все по-ясно съзира своята потиснатост в икономическо и политическо отношение. В тези непокътнати млади и буйни сили не съзирате ли вие могъщ лост за изменяване на досегашния държавен вървеж. При една правилно насочена организация не може ли да се създаде тука една сила, която ще иска да ту-

ри скромност и пестеливост в обществените ни учреждения, равноправност в държавните тегоби, демократичност в учебното и военното дело, строга отговорност към всички държавни служители.”

На второ място са занаятчиите. „При едно целесъобразно упътване, съвсем без значение ли ще бъде енергията на този работен слой на българския народ за премахването на един насилнически, грабителски, безотговорен, служащ само на непроизводителни слоеве режим?“

На трето място са търговците и индустриалците. Те според Сакъзов имат интерес от една демократична държава, която да се грижи за пътната мрежа и съобщенията, за евтини банкови кредити, за правилно експлоатиране на земните и подземните богатства.

И накрая е младото работническо движение, което набира своите привърженици от пропаднали и пропадащи занаятчии, селяни и търговци, дребни чиновници, учители и ученици. „Това са реалните течения, в които се е проявил днес българският обществен живот, и всяко едно от тях носи в себе си малко или много елементи, които биха могли да създадат един нов вървеж на държавните ни работи... На беззаконието и насилието България може да противопостави общите жизнени интереси на своите производящи слоеве чрез общите техни усилия.“²⁰

Накратко: в първата от общо петте теоретични статии, публикувани в двуседмичното му списание, Янко Сакъзов извежда пет ключови думи – „Общо дело на производящите слоеве“. Посланието е изпратено, отговорът е получен тридесет години по-късно, когато Едуард Бернщайн ще напише, че Янко Сакъзов е един от най-усърдните и верните му ученици. А Димитър Благоев изчаква само две седмици, за да открие

²⁰ *Общо дело*, 1900, № 1, с 5.

един от най-зрелищните теоретически дуели в историята на българската социалдемократия – дуела между „Ново време“ и „Общо дело“, който ще продължи цели три години и ще завърши с разцеплението през 1903 година.

Спектакълът започва „алафранга“ – с взаимни покло-ни и ритуално повдигане на рапирите: „Другарят Сакъзов“, „Нашият приятел Димитър Благоев“ – в обръщенията. Много скоро обаче полемиката набира такъв темп, мощ и страст, че читающата публика веднага разбира за какво става дума: тези двамата не са нито приятели, нито другари – те са противници на живот и смърт.

Димитър Благоев в „Pro domo sua“: „Днешното положение, а също и начинът, по който може да се излезе от това положение – всичко това той (Янко Сакъзов – б. м.) го разглежда независимо от общата теоретична основа на Работническата социалдемократическа партия и без всякакво съотношение към социализма и към партията. Систематичното избягване да се споменува за социализъм у нас, както и за съществуването на социалистическата партия в България... ние виждаме в уводните статии на двата първи броя на „Общо дело“, които статии са определящи принципиалното направление на списанието и са излезли из перото на др. Сакъзов.“

Янко Сакъзов в „Qui pro quo“: „Нашият добър приятел (Димитър Благоев – б.м.) има особен начин на разбиране обществените учения, който изключва всякакво развитие, разширяване и задълбочаване на самото учение, който го изсушава и свежда до няколко едва ли не безжизнени формули. После крайно сложният живот на обществата приема у него един твърде опростен схематичен характер и едва ли не се явява едно въплотение на дадените формули.“

Димитър Благоев в „Пак Pro domo sua“: „Сакъзов не е точен в изразенията си. Той не одобрява моя начин на раз-

биране на „обществените учения“. Аз говорих само за едно учение, а именно за Марксовото. Какъв е начинът ми на разбиране другите обществени учения е друг въпрос. Може би на др. Сакъзов действително му се вижда моя начин на разбиране Марксовото учение за тесен? Нека ми докаже, ако може. Но аз не вярвам, че може, защото го предадох почти със собствените изразения на Маркса... Сакъзов, за жалост, не ни казва какво е това „ново“ разбиране на Марксовото учение (породило умствено брожение сред марксистите – б. м.). Той споменава за „крайното бернщайнианско учение“, обаче то не е никак Марксово учение, или по-вярно то е пряма противоположност на него... Налага ли се партията да измени тактиката си и означава ли, че нашата партия трябва да се тури начело на буржоазията и да работи за развитието на капиталистическите форми на производство? Това означава нашата партия да престане да бъде социалистическа, да се обърне в една буржоазна прогресивна партия.“

Янко Сакъзов: „... нека разгледаме и тази страна на нашите мними или действителни разногласия. Най-първо заговори за това Благоев в статията си „Pro domo sua“, но това, което той каза там, беше повърхностно нищожно... плод на отвлечените теоретически абстракции, които ние заучаваме като същност на марксизма. Трябва и у нас да се яви като последствие от подробното изучаване на борбите в живота, а не като калъп, в който ще искаме да втиснем живото разнообразие на обществените явления.“

Цитатите могат да бъдат продължени. Полемиката, която едва ли ще се вмести в няколко обемисти фолианта, сама по себе си е един безпрецедентен пробив в теоретическата и политическата мисъл на следосвобожденска България. В този смисъл тя надскача праговете на вътрешнопартийната дискусия и се превръща в национален генератор на социална и

политическа теория. Защото дуелът Благоев – Сакъзов се следи с напрегнато внимание от радикали, демократи, либерали и земеделци. Дискусията ражда зрели плодове по въпросите за националното развитие, модернизиране и еманципиране на българската политическа система и в този смисъл е не помалко полезна на дребнобуржоазните и буржоазните партии, отколкото на българската социалдемокрация.

Разбира се, теоретическият пробив, започнал през първата година на двадесетия век, не може и не трябва да се персонифицира само с имената на лидерите. В него участват най-талантливите умове и пера и на двата лагера: Георги Киров, Гаврил Георгиев, Георги Бакалов, Христо Кабакчиев, Кръстю Раковски, Васил Коларов срещу Кръстю Пастухов, Петър Джидров, Илия Янулов, Павел Брънеков, Димитър Димитров – това са авторите на българската социалдемократическа библиотека от брошури, статии и памфлети, която не само се чете, а и грижливо се подвързва в кожа за библиотека-та на всяка културна и напредничава българска фамилия.

С течение на времето играта, разбира се, задебелява. Накалените страсти започват да бълват обиди вместо аргументи. Справедливостта изисква обаче да се уточни – най-дълго време добрият тон се поддържа от Благоев и Сакъзов. И когато Благоев пише един от най-блестящите си теоретически памфлети „Марксизъм или бернщайнианство“, с който веднага се вмества в авангарда на критиците на ревизионизма и нарежда името си до имената на Плеханов, Бебел, Лабриола и Гед. И когато Сакъзов обосновава общоделската си концепция във фейлетона „Щура полемика“, с което директно заема мястото си на виден теоретик сред адептите на ревизионизма като Вандервелде, Жорес, Ауер, Ансел.

Впрочем и двамата са единодушни (до 1903 г.) само в едно. Последната дума, тежката теоретична присъда, изключи-

телното право на арбитраж принадлежи само на един безспорен социалистически авторитет – на Карл Кауцки. Затова и двамата се облягат на него. Благоев го цитира с уточнението: „Така каза компетентният Кауцки... нашата социалистическа литература има много писано, има и ред преводни книги от видни марксисти като Карл Кауцки...“; а Сакъзов се позовава на него с думите: „Дори Кауцки, най-строгийт от последователите на Маркса, забелязва, че една от главните цели, с която е написал своята книга, е да противодейства на едно закостеняло и изразждащо някои важни теоретически положения разбиране на марксизма от тогавашните немски социалисти. Голяма поука ще почерпи от тия книги оня български социалист, който има възможност да се предаде на внимателното тяхно изучаване.“

Общият проблем и на двамата е, че Кауцки продължава да произвежда каучукови концепции и след Щутгартския конгрес. В това се убеждава първи Янко Сакъзов – когато подлага на неговия арбитраж теорията си за селските производителни слоеве „като един могъщ лост за изменяване на сегашния държавен вървеж“. Кауцки – както пише Димитър Благоев с неприкрито злорадство – отвърнал, че не от селското, а предимно от градското население ще се изкове този лост. Впрочем Благоев много скоро разбира, че твърдата теоретическа база на Кауцки почива върху движещи се пясъци – когато прочита в „Ди нойе цайт“ и в „Общо дело“ отвореното му писмо до Енрико Фери, озаглавено „Двете тенденции“. В него се допуска възможността от известни буржоазни фракции и от пролетариата да се създава една нова реформистка партия, способна да вземе участие в управлението на държавата. Е, разбира се, Кауцки уточнява, че това се отнася само до определени специфични условия в дадена страна, което е въпрос на тактика и се приема от всяка партия самостоятелно за решаване на определени (временни) национални задачи.

Няма съмнение, че и Сакъзов, и Благоев са поставени в доста неловка ситуация. Защото какво общо дело може да проповядва Янко Сакъзов, ако в него не участва селският производителен слой? Да се разчита само на партиите, представляващи класовите интереси на занаятчий, търговци и индустриалци, е утопически абсурд. За Димитър Благоев препотвърждаването на „каучуковата“ резолюция в писмото до Фери срива блестящите марксистки аргументи в „Антикритиката“. Следователно какво друго им остава освен да противопоставят Кауцки на Кауцки. Сакъзов ще се опира на писмото до Фери, Благоев ще цитира отговора до Сакъзов по отношение на селяните. Освен това и двамата ще се погрижат да компенсират идейната си недостатъчност с привличането на нови европейски авторитети. Заради това Сакъзов започва усилено да публикува Жан Жорес, Емил Вандервелде и Милеран, а Благоев набляга на Бебел, Плеханов и Парвус.

В крайна сметка разцеплението започва да протича по линията на противоречията между стратегия и тактика. И в този случай историята не си спестява удоволствието да се присмее на всеки опит за проникване в бъдещето. Партийната програма на БРСДП (от 1892 г.) е като полюсите на кантара – стратегията от Кауцки, тактиката от Бернщайн. Единият клони наляво, другият надясно, но двамата съществуват в единство. Сакъзов разбира иронията на Клио и затова пише брошурата си „Тревога за призраци“. Благоев също е наясно с нейните гримаси и затова публикува отговора си „Призраци и действителност“. В българските условия призраците си устройват лов на вещици, докато в Европа заедно честват Деня на Все светии.

Впрочем Балканите са много особено място за теоретически експерименти. Те са зона на крайностите: всичко или нищо, свобода или смърт, хляб или свинец, Маркс или Ласал,

Кауцки или Бернщайн, Благоев или Сакъзов. Димитър Благоев е напълно наясно, че практиката е критерий за истината. А тя, практиката, му показва, че отстъплението от марксизма в български условия означава край на собственото му дело. Че пътят на Бернщайн означава ликвидация на БРСДП и превръщането ѝ в дребнобуржоазна радикална партия – както става с Румънската социалдемократическа партия през 1899 г., когато тя се саморазпуска и като фракция се влива в либералната партия на Йон Братиану. И всички, които познават личността на Димитър Благоев, неговата воля, характер и интелект, са наясно, че той, първосъздателят на Работническата социалистическа партия в България, няма да допусне ликвидацията на партията. Дори с цената на нейното отслабване от предстоящото разцепление.

С това е наясно и Янко Сакъзов и колкото и да е странно, позицията на неговия опонент само разширява възможностите му за теоретични търсения и експерименти. Защото отговорността се носи от друг и защото има стожер, който да предпазва широкия социализъм от размиване в необятното дребнобуржоазно бласто в България от началото на двадесетия век. Искрен и истински социалдемократ, Сакъзов продължава да ратува за обединението на всички унижени и оскърбени, мислещи и ограничавани от личния режим на княз Фердинанд българи – за обединението на целия народ в едно общо дело, което да е в полза на същия този народ. Но той знае – това е възможно само при условие, че съществува и другата, „тясната“ част на везната. Защото българският социализъм е невъзможен без взаимното уравнивяване – без него сметката е винаги без кръчмар. Затова те двамата са принудени да съществуват заедно – от разцеплението през 1903-а до преврата на Народния сговор от 1923 година. И когато

през 1924-а умира Благоев, заедно с него погребват и партията на Сакъзов.

По-нататъшното развитие на взаимоотношенията на двете БРСДП-та е известно. В следващия половин век те водят толкова ожесточена война помежду си, че много често забравят за истинските си класови и политически противници. Широките социалисти не сменят програмата си почти до края на 1924 г., а тесните социалисти препотвърждават програмата си от 1892 г. без принципиални изменения през 1904 г. на своя Единадесети конгрес, на своя Двадесет и втори конгрес през 1919 г. и продължават да се придържат към нея като програма–максимум чак до 9 септември 1944 г. Тази привързаност обаче нито може, нито следва да се обяснява с догматично, закостостеняло, аморфно отношение към променената социално-икономическа и политическа действителност. Теоретичната дълговечност не се дължи и на сантименталното преклонение пред старото бойно знаме на партията, тя отразява отново онази специфична балканска, българска амбивалентност на възприятията, породена от убийствено бавните темпове на историческото развитие. Тук нищо не се осъществява в чист лабораторен вид. Промените, дори когато настъпват брутално и радикално, променят обществения живот, винаги се анализират двояко „от една страна, от друга страна”, ориенталската диалектика не се основава на причинно-следствената връзка и не се интересува от кълновете на бъдещето – след толкова градушки и погроми в националната история, тя признава само вече случилото се – овестествения резултат: око да види, ръка да пипне. И реакцията на общественото мислене е ориентирано към следствията, а не към причините, които са го породили.

Точно тук се крие причината за половин вековната устойчивост на социалистическата програма – нейната ев-

ропейска оптика е съвършена. Случващото се вече е предвидено, фактите са различни с просто око – следователно програмата работи. За какво тогава да я сменяш? И Дядото постъпва съвсем по соломоновски през май 1919 г. на Първия конгрес на БКП в театър „Корона”, когато вместо една, предлага на партията си две програми.

* * *

Необходимостта от приемането на нова партийна програма Димитър Благоев формулира още през 1918 г. Аргументите му – впрочем да ги чуем от самия него в отчетния му доклад пред Първия конгрес : „Сбъднаха се нашите предсказания, че войната ще се завърши със социалната революция. Да, избухна великата социална революция в Русия. Войната се свърши с началото на великата болшевишка революция, която тържествено върви към комунизма...Дойде революцията в Германия, дето нашите другари, спартакистите, се сражават за нейната велика победа. Днешният конгрес е исторически. Той съвпада с новия свят, който никне из пепелищата и кървите на стария социалистически строй.” Заедно с това Дядото предупреждава партията срещу възможните левичарски отклонения и революционни илюзии: „В България като малка и неразвита страна няма условия за победата на социалистическата революция. Нейната победа е в пряка зависимост от успеха на революциите в напредналите европейски страни.”

Казаното потвърждава концепцията му за „Трите четвърти”, изказана в полемика с левите комунисти, непосредствено преди свикването на конгреса: „Пролетарската револю-

ция е един дълъг процес, резултатите, от който могат да се очакват, когато той обхване големите капиталистически страни. У нас революцията ще зависи три четвърти отвън и една четвърт отвътре”. А година по-късно в Окръжно № 20 Благоев доразвива схващането си с уточнението, че изолираните революции, особено в малките страни като Бавария, Унгария и Украйна, са безнадеждни. Той категорично заявява, че социалистическата революция в България е възможна само като част на общобалканската социалистическа революция.

Точно тук е ключът към правилното разбиране на факта защо конгресът не приема програма, а програмна декларация и се съгласява с предложението му старата програма да продължи да бъде теоретичен фундамент на партията, докато настъпи времето на новата комунистическа програма на Балканската социалистическа федеративна съветска република, която да осъществи диктатура на пролетариата, която – цитирам: „единствена е в състояние да даде истинска свобода на трудещите се маси, съставляващи грамадното подавяващо мнозинство от народа”.²¹

Програмната визия е изградена в стройна последователност: всенародна милиция и червена армия, експроприация и социализация на средствата за производство, включително земята. Задължително и пълно научно-трудово образование с обществени средства на всички младежи от двата пола, отделяне на църквата от държавата, унищожаване на държавните дългове, освобождаване от данъци на трудещите се класи и прехвърляне на данъчния товар върху имотните класи до завършване на пълната социализация. Пролетарската демокрация осъществява пълновластието на народа, тя дава цялата власт – законодателна, изпълни-

²¹ *Работнически вестник*, 28 май 1919.

телна и съдебна, в ръцете на производителните трудещи се класи. Органите на стария режим – правителството, парламентът, бюрокрацията, полицията и армията, окръжните и общинските управления, се заменят от новите политически, стопански и културни институти. Участието на всички трудещи се в избирането на съветите и сменяемостта на пълномощниците осигуряват постоянен контрол и пряко участие на народа в управлението.

В това е – казано накратко, за да не се удавим в подробностите и да продължаваме да изтегляме веригата към днешния ден същността на програмната концепция за българската съветска социалистическа република, органична част от Балканската социалистическа република, цитирам: „...като част от Европейската и Всесветската федеративна социалистическа република, която ще осъществи общия съюз и трайния мир между народите”. Тя не принадлежи само на Димитър Благоев, който има решаващ принос за извеждането на най-важните стратегически пунктове на програмата. Нито на политическия секретар Христо Кабакчиев, който вече е издал през януари 1919 г. брошурата „Лозунгите и програмата на Работническата социалдемократическа партия (тесна)”, в които се обобщават програмните търсения на партията в новата революционна епоха.²² Авторско присъствие е засвидетелствано и за Георги Киров, Васил Коларов и Тодор Луканов. Така или иначе, програмната декларация е колективно дело на партията. Благоев в случая е само „принцепс” – пръв между равни. Дядото продължава да мечтае при закриването на конгреса: „Нека не си правим илюзии, че движението ще расте с приказки. Ще са необходими много кървави жертви и усилия, които ще има да даде страдащият народ, за да дойде новото об-

²² БКП в резолюции и решения. Т.2, С., 1987, 80-98.

щество. Когато ние туряме новите основи на партията – за да наложим диктатурата на пролетариата, ние ще трябва едно нещо да запомним, че без организация, почиваща на социалистическото съзнание и дисциплина, няма успехи... Вържени с нея, когато се върнете по местата си, помнете, че ни предстои тежка работа... Пожелавам бъдещия конгрес да го посрещнем не като конгрес на нашата партия, а като конгрес на Българската съветска социалистическа република. Пожелавам до скоро виждане в съветите.” И е реалист, когато безкомпромисно налага мнението си – старата програма да бъде публикувана заедно с новата програмна декларация, а към новото название на партията БКП да се прибави в скоби „тесни социалисти.”

Още няколко думи за преименуването: в прибавката са закодирани приемственост и самочувствие. БКП не е нова партия, тя не е изкуствено творение на новия Комунистически интернационал. Нейната революционна радикализация започва далеч преди основаването на новия Комунистически интернационал и не е плод нито на т.нар. „болшевизация” или „ленинизация”, нито на знаменитите ²¹ условия към всички присъединяващи се партии, приети впрочем чак на Втория конгрес през 1920 г. Вярно е, че в реферата си по програмната декларация Христо Кабакчиев предлага след новото наименование на партията да бъде прибавено в скоби (секция на Комунистическия интернационал), но и в това предложение не се разчита акт на подчиненост. Защото партията на тесните социалисти е една от първите партии, заклеили социалшовинизма на традиционната социалдемократия, довел до самоликвидацията на Втория социалистически интернационал. Тя участва в Цимервалдската левица и в Стокхолмската конференция и чрез делегатите си Георги Кирков и Васил Коларов подкрепя категорично Ленин и Болшевишката партия

в намерението им да основат нов, революционно-марсистки интернационал. Нейният глас, представен от д-р Кръстю Раковски на Учредителния конгрес (март 1919 г.), ѝ дава особен статут на партия – учредителка. Факт, който е подчертан впоследствие с избирането на Васил Коларов за генерален секретар на Коминтерна. Та когато партията се преименува, тя не захвърля старото си име като овехтяла дреха, а му отдава историческото си признание. Делегатите спокойно приемат аргументацията на Благоев и Габровски, че „новите насоки на борбата и коренната преценка на понятията и дейността” изискват разграничаване от самоопозорилата се социалдемократия и приемане на ново име на партията. В крайна сметка конгресът дава на партията две програми и две имена – в тях са вплетени в диалектическо единство миналото, настоящето и бъдещето на българския социализъм.

* * *

Двадесет години след смъртта на Дядото мечтата му за народна социалистическа република стана факт. Тя просъществува около половин век и изчезна с настъпването на новата информационна епоха. Съвсем наскоро, на 150-годишнината на Димитър Благоев (предимно в левия печат), отново се чуха призрачни гласове от зората на българската социалдемократия, които продължават да твърдят, че Дядото бил марксистки догматик, че програмният му проект бил събран в основата си, че с изчезването на реалния социализъм Благоев е загубил ореола си на теоретик и стратег, че всъщност той е постигал много повече, когато се е отдръпвал „прагматично” от теорията и програмата на партията си и прочие недомислици, които си остават елементарни исторически спекулации, дори когато са изказани от най-високата

политическа трибуна. В крайна сметка всичко това доказва, че творческото дело на Димитър Благоев не е заключено във витрините на неговия дом-музей. То е живо и присъства в днешния ни български ден, в партийната програма на партията и в програмните постановки на Социалистическия интернационал. Та да обобщим с неговите думи:

- Социализмът не признава абсолютни истини и теории, а обяснява всяка историческа епоха с присъщите на нея закони.
- Капитализмът не може да бъде вечен, той развива противоречия, изострянето, на които ще го направят невъзможен като форма на социалното развитие.
- Въпросът не се свежда само до реформирането на капитализма, той трябва да бъде преодолян.

ВЪЗНИКВАНЕ И СЪЩНОСТ НА “ШИРОКИЯ СОЦИАЛИЗЪМ” В БЪЛГАРИЯ

Трендафил Митев

Като стил на политическо мислене и поведение в обществения живот „широкият социализъм”, възникнал в България през 90-те години на XIX век, е уникално явление в историята на европейската социалдемократия. Той няма адекватен двойник в останалите партии, членуващи тогава във Втория интернационал. Задълбоченото му изучаване ще позволи да се разкрият малко известни страни на усилията за адаптацията на социалдемократическата идеология към особеностите и на извън индустриално-пролетарските зони на буржоазния свят през миналото столетие.

Широкоосоциалистическата дейност, развивана в България до 1900 г., е сложна политическа реалност. При изясняване на нейната структура е необходимо да се прави разграничение между опитите за нов подход на част от широките социалисти при търсенето на собствена социална база за социалдемократията в преобладаващата дребнобуржоазна, предимно селска действителност по това време в нашата страна, от стремежа да се формира изобщо един нов тип коалиционна политическа култура в България, преди още БРСДП да се е превърнала в реална политическа партия. Такава партия, която да е достатъчно силна, за да не допусне чрез единодействието си с останалите опозиционни сили в страната да се трансформира в конгломерат от разнородни социални слоеве. По този начин да се минира нейното бъдеще като реален лидер на хората от сферата на наемния труд в политическия процес.

Изучаването на генезиса и структурата на широкия социализъм е тежка научна задача за всеки изследовател. Първо, защото изворовата база е много ограничена. И второ, защото около широко- социалистическата идеология са се натрупали много тенденциозни клишета. А в политическата теория и в практиката на европейската левица липсва адекватен двойник през разглежданата епоха, с когото да се правят сравнения и изводи. Ето защо вече едно столетие този проблем стои настрана от сериозните занимания на българските историци и политолози. Опитите за преценка на „широкия социализъм“ през призмата на актуалната политика, произтичаща от класовата борба в България до средата на XX век¹, не бяха последвани от задълбочен научен анализ на всички процеси, събития и факти за изясняване на истината в нейната проблемна сложност и конкретна определеност. Именно поради това в съвременната българска хуманитаристика широко е разпространена представата, която обяснява генезиса на интересувашото ни политическо явление с аргументите на една доста едностранчива логика.

В силно идеологизираните учебници по история на БКП, публикувани до демократичните промени в края на 80-те години на XX век, и в общи изследвания върху развитието на политическия процес в България през 90-те години на XIX век е прокарана една и съща мисъл: от 1894 г. Никола

¹ Първият опит да се даде политическа оценка за „широкия социализъм“ прави Димитър Благоев в книгата си „Принос към историята на социализма в България“ (С., 1906). Този труд е създаден в разгара на борбите между тесните социалисти и общоделците. Поради това авторът не е имал за задача да проследява процесите всеотчетно, от позициите на безпристрастната наука. Вж. *Йотов, И.* Характерът на БРСДП през 1894-1903 г. - *ИИИ БКП*. Т. 20, 1969, с. 336. Дискусията, организирана от Института по история на БКП през 1968 г., относно характера на БРСДП от 1894 до 1903 г., макар и да подтикна историческото мислене, не доведе до написването на самостоятелно изследване върху проблема за възникването на „широкия социализъм“ в България.

Габровски и Янко Сакъзов – двамата основоположници на широкосоциалистическото политическо мислене в България, се отклонили едновременно от борбата за организиране и политическо възпитание на зараждащата се работническа класа, ръководени от едни и същи съображения: „интелигентските им домогвания” към впечатляваща обществена изява, реализирана в „широка” работа сред дребнобуржоазните елементи. И особено в стремежите да се спечелят селяните за каузата на личната им политическа кариера. Тоест авторите, които са се докосвали мимоходом до проблема за генезиса на „широкия” социализъм, изхождат от предварителното разбиране за сходство в причините, еднаквост в целите и еднотипността на последиците, характерни за политическата дейност на двамата видни представители на социалдемократическата политика в България през 90-те години на XIX век.

Подобна трактовка на проблема за генезиса на „широкия социализъм” в България не взема под внимание всички обстоятелства, свързани с появата на този уникален продукт в теорията и практиката на част от българското социалдемократическо движение към края на миналото столетие. Поради това тя вече не е в състояние да удовлетвори потребностите на съвременното демократично политическо мислене.

Дори и да се приеме, че „интелигентски увлечения” за печелене на обществена популярност са причина за появата на част от широките социалисти, то пак не можем да изясним задоволително „широките възгледи” на един Никола Габровски примерно. Естествено, ако не се забравя неговата политическа кариера и личностните му добродетели. Та той е единият от двамата главни инициатори за създаването на БСДП през 1891 г. – най-близкият съратник на Димитър Благоев от периода на основаването на партията.² Никола Габровски е

² Тази теза срещаме за първи път в „Приноса” на Д. Благоев (с. 256). Вж. също: История

съавтор на нейните първи програмни документи, главен редактор на първия социалдемократически печатен орган на БСДП – в. „Работник”. От 1892 до 1894 г. изпод неговото перо излизат много ярки теоретични статии.³ Те играят положителна роля за цялостното популяризиране на социалдемократическата идеология в следосвобожденското общество на България. (През този период на драматични борби (май 1892 г.) Никола Габровски една нощ, при заплахата за покушение от страна на политическите му противници, застрелва по погрешка дори родната си майка!?)

Като се има предвид всичко това, как да се обясни тогава обстоятелството, че именно Габровски се „отклонява” пръв от онази „вярна линия” за участие в политическия живот, към която се е придържал в началото? Нима той се впуска в хаоса на сложните политически комбинации, свързани с идеологизираната представа за широкия социализъм, ръководен единствено от своите прекалено големи амбиции за „лична слава” и позиции в обществения живот? Можел ли е Никола Габровски да стъпче всичко важно за него до 1894 г. – дори спомена за нелепата смърт на майка си – и да тръгне „изведнъж” по пътя на „дребнобуржоазния индивидуализъм” и „кариеризма”, както твърдят авторите на идеологизираните оценки за него, като компрометира делото, на което е създател?

на Българската комунистическа партия. С., 1968, с. 68. Биографът на Н. Габровски Филип Гинев обяснява явлението „широк социализъм” с неблагоприятните идейни влияния върху социалдемократията, дошли отвън. Този автор също игнорира вътрешните социално-икономически и политически причини, т.е. истинските предпоставки за възникването на „широкия социализъм” (вж. Гинев, Ф. Никола Габровски. С, 1972, с. 72). Във всички други изследвания за периода 1894-1900 г. „широкият социализъм” само се споменава, без да се обяснява неговата поява. (Гинев, Ф. Цит.същ., с. 50 и сл.).

³ Вж. по-подробно: в. „Работник”, от 1892 до 1894 г. До 1893 г. Н. Габровски превежда и едни от най-ценните заглавия, включени в „Българска социалдемократическа библиотека”, издание на БСДП (вж. Цанев, П. Издателска дейност на БСДП в първите години след Бузлуджанския конгрес. - *Ист. пр.*, 1961, № 4, 79-80).

Вън и независимо от тези морално-етични съображения в случая изпъква и един много важен теоретичен проблем. Той също се замъглява в досегашните общи трактовки, свързани с генезиса и структурата на „широкия социализъм” в българската политика. „Случаят Габровски” – т.е. широкият социализъм на Н. Габровски, идентичен ли е например с този на Константин Бозвелиев? Или не е? За да се подведат „широките политически идеи” на двамата под един и същ знаменател, би трябвало най-напред да се докаже, че те си приличат. А досега подобна аналогия, със средствата на академичната политическа наука, не е направена в литературата. И то при положение, че даже една не особено детайлна съпоставка на всички исторически факти показва, че широкосоциалистическата политика всъщност е сложно политическо явление. То не може да се обясни задоволително само с „интелигентски” и „кариеристични” увлечения на своите основни носители. Неговите корени трябва да се търсят във влиянието на цялостния комплекс от фактори и обстоятелства, характерни за обстановката, при която се развива политическият процес в България през последната четвърт на XIX век. Тогава, когато възникват Българската социалдемократическа партия (БСДП) и Българският социалдемократически съюз (БСДС).⁴ И при това доста преди лятото на 1894 г., когато „широкият социализъм” се проявява вече като напълно оформено явление. Само с такъв подход към темата за генезиса на „широкосоциалистическата политика” историографията и политическата наука ще останат верни на принципа за връзката между обективните условия, в които се развива обществото, и съответстващите му социални и политически идеи.

⁴ Досега появата на широкия социализъм се обяснява само с кариеристичните ламтежи на част от социалдемократите, без да се потърсят корените на това явление.

Авторът на предлаганото изследване има за цел да очертае генезиса и структурата на „широкия социализъм” в България върху основата на съхранените документи. Или по-точно казано, неговата задача е да прецизира началната граница на политическото явление; причините за появата му; както и да изясни специфичното в политическата тактика на отделните широкосоциалистически фракции от момента на тяхното формиране до прераждането им в социал-реформизма от европейски тип в рамките на т. нар. „общоделство”.

* * *

Студията е написана въз основа на новооткрити документи в Научния архив при БАН (АБАН), Централния държавен архив на Република България (ЦДА на РБ), в който е включен и Архивът при ЦК на БКП, Окръжния държавен исторически архив във Велико Търново (ОДА - В. Търново). Привлечени са и всички податки, които се съдържат в периодичните издания на БСДП, БСДС, БРСДП и БЗНС през изследвания период.

Използвани са и произведенията на първите български социалдемократи, както и постиженията на съвременната историко-политическа книжнина. Авторът се надява, че по този начин ще успее да създаде една сравнително завършена научна представа около генезиса на един от най-интересните и оригинални продукти на демократичния политически процес в България след Освобождението – „широкия социализъм”. Той да бъде освободен от дамгосващите клейма на идеологемите, важащи за отминали времена, неспособни днес да обяснят разглеждания възлов проблем, свързан с традициите и опитите на социалдемократията в България да решава творчески про-

блемите, произтичащи от актуалните задачи на текущия политически живот.

I. ОФОРМЯНЕТО НА ШИРОКОСОЦИАЛИСТИЧЕСКИТЕ ВЪЗГЛЕДИ В РЕДОВЕТЕ НА БСДП

Повикът за създаване на Българската социалдемократическа партия (БСДП) през 1891 г. предизвиква една от най-сложните полемки сред дейците на ранното социалдемократическо движение в България относно перспективите за неговото развитие. Поради това противниците на концепцията за основаването на легална социалистическа партия налагат в работата на Бузлуджанския конгрес доминиращо място да заеме диспутът „за” или „против” нуждата от партия.⁵ Ето защо този форум на социалистическото движение, ангажиран с дилемата да наложи концепцията „за” нуждата от партията, не успява да разработи детайлите на легалната политическа борба на БСДП. Тоест точно кога, как и с кого младата политическа организация трябва да се изявява в хода на бързо променящите се събития. А от 1892 г. нуждите на социалната практика налагат местните дружинки на БСДП да пристъпят към изясняване на някои нюанси от възприетата линия за открита изява в легалния политически процес. В своето преобладаващо мнозинство обаче по места „партистите” се оказват неподготвени да дадат ясни отговори на въпросите. Влияние за това оказват комплекс причини.

Най-напред една част от членовете на БСДП все още имат ниска идейно-теоретична подготовка. Част от социалде-

⁵ Благоев, Д. Цит. съч., с. 142 и сл.; „Севлиевици, заедно с нас – казанлъчаните, на Търновската, както и на Бузлуджанската сбирка, поддържаха, че още не е време да се излазя на явна борба, докато движението е толкова слабо, докато никакви работнически организации не съществуват”, отбелязва изрично К. Бозвелиев (ЦДА, Спомени на К. Бозвелиев, Т. III, л. 147).

мократите се срещат с учението на Маркс и Енгелс в България и не познават друга общественно-политическа практика освен тази, която развиват пред очите им буржоазните партии в страната. Връзките между отделните социалистически дружинки в началото са слаби, а разменяната между тях информация – нередовна.⁶ И накрая – липсват ясно разработени директиви по основните тактически проблеми за участието на социалдемократите в демократичния политически процес и от страна на току-що основания Втори интернационал (1889 г.). Под въздействието на тези обстоятелства често пъти при обсъждане на партийната тактика низовите звена на БСДП не вземат точни решения. При това грешките не се поправят своевременно.

През първата половина на април 1892 г. в Габрово на пример е свикана „окръжна сбирка”. В нейната работа участват 22 делегати от Велико Търново, Казанлък, Дряново, Трявна и Габрово. Д. Благоев отсъства. Конференцията гласува една дълга резолюция,⁷ която в много отношения може да се разглежда като манифест на бъдещата широкосоциалистическа дейност.

Под влиянието на взетите решения някои организации на БСДП правят и първите опити за практическа изява в духа на договореностите от Габрово. На 30 април 1892 г. Н. Габров-

⁶ Николова, С. Организационните принципи на БСДП. – *Ист. пр.*, 1981, №3, с. 90.

⁷ Най-важните пунктове на тази резолюция гласят: “1. Да се обръща сериозно внимание на занаятчиите, да се събират измежду тях по-развитите, по-интелигентните, на които да се пропагандират социалистическите идеи, с цел да се подготвят те като бъдещи деятели, които пък от своя страна да могат да работят сред другарите си занаятчии... 2. Пропагандата между селяните да става по същия начин, както и между занаятчиите, сиреч да се действа върху по-възприемчивите от тях: например кметовете, писарите, учителите и др., които от своя страна да работят между селяните. 3. Каква да бъде дейността в случай избиране на социалисти за кметове, кметски наместници? Реши се... избраният социалист, всякой по свое усмотрение, разбира се, да прокарва известни реформи, но най-напред тайно – сиреч, без да се обявява, че предлага тези реформи като социалист” (ЦДА, Спомени на К. Бозвелиев, Т. III, л. 125).

ски вече пише на Константин Бозвелиев: „Ние тук се заловихме да работим и в селата. Имаме надежда да направим нещо и на общата сбирка (има предвид предстоящия Втори конгрес на БСДП в Пловдив – б.м.) – да имаме и селяни делегати.”⁸ При подготовката на Втория конгрес представителите на партийните организации изготвят „рапорти за дейността в града и селата”⁹. През август 1892 г. в Пловдив са поканени и симпатизанти на социалдемократията и от търновските села¹⁰.

Основно място в работата на Втория конгрес обаче отново заема обсъждането на проблематиката „за” или „против” навременната поява на БСДП на политическата сцена като легална политическа партия, натрапена от противниците на идеята за нейното създаване. Така че и този форум на БСДП преминава под знака „да се защити по принцип ползата от съществуването на легално действащата партия”. И той не разработва детайлно проблемите, свързани с политическата тактика на социалдемократията в България¹¹, в съответствие със съществуващата конкретна социална и политическа обстановка в страната. Поради това БСДП легализира своето съществуване окончателно на 1 ноември 1892 г. (чрез публикуването на брой 1 на печатния ѝ орган в. „Работник”), преди да е създадена една напълно завършена представа върху същността и специфичните особености на легалната политическа борба, която предстоеше да води българската социалдемократия¹².

⁸ Пак там.

⁹ Пак там, л. 141.

¹⁰ Пак там, л. 144.

¹¹ Вторият конгрес само потвърждава решението на Бузлуджанския конгрес, че БСДП ще води „политическа борба”. Уточнение се прави единствено по въпроса за парламентарната тактика на партията в смисъл, че по време на избори БСДП трябва да се изиявява „самостоятелно, без всякакви компромиси с другите партии” (вж. *Благов, Д.* Цит.сч., с. 151). Поведението на БСДП в останалите насоки на политическата дейност обаче, извън изборите, не се изяснява подробно.

¹² Димитър Благов пристъпва към подробно теоретично разработване на

До този момент партията е събрала в своите редове 16 социалистически дружинки, а численият ѝ състав все още не надхвърля 150 души¹³.

През 1893 г. цялостното теоретично изясняване на проблема за същността на легалната политическа борба на БСДП се спъва сериозно от дейността на оформилия се в края на 1892 г. неин идеен опонент – Българския социалдемократически съюз (БСДС). Неговото ръководство се противопоставя решително срещу участието на социалдемократите в политическия процес чрез използване средствата на легалната дейност.¹⁴ Главният аргумент на „съюзистите“ е малобройността на пролетариата и неоформеността на неговото класово съзнание.¹⁵ Представителите на БСДС настояват за организирането на социалдемократическите сили в една културно-просветна организация. Тя да се занимава главно с разпространението на марксистките идеи и със сдружаването на наемното работничество в синдикати, за защита предимно на икономическите му интереси.¹⁶ Ето защо изясняването на проблема за същността

специфичните тактически въпроси на партията около Третия конгрес – през пролетта на 1893 г. Тогава е взето решение БСДП да участва в парламентарните избори за Седмо Народно събрание (*Благоев, Д.* Съч. Т. 2, 75-79; 228-229; 248; 309; 314; 331).

¹³ Сведенията са събрани въз основа на сумирани разпръснати данни, публикувани във в. „Работник“ към навечерието на Третия конгрес, когато вече е налице първата по-точна статистика.

¹⁴ Константин Бозвелиев – лидер на БСДС, пише: „... при крайно неразвитата още българска икономика... липсата на работническо движение и слабите наченки на социалистическа организация, виждаше ни се дрехата, която проектът ни състави (тоест решението за създаване на БСДП - б.м., Т.М.) за твърде широко скроена за нашата още дребна и слаба снага“ (ЦДА, Спомени на К. Бозвелиев, Т. III, л. 173).

¹⁵ На 3 април 1892 г. по повод на вече споменатата „окръжна сбирка“ С. Мутафов пише на К. Бозвелиев: „Тия дни щели да се събират „работниците социалисти“ в Габрово... Чудни и дивни работи!? Че кои са тия „работници“? Тия хора, що станаха за смях? Ще компрометират и самите идеи със своите глупости“ (ЦДА, Спомени на К. Бозвелиев, Т. III, л. 121).

¹⁶ Пак там, л. 194.

и особеностите на легалната политическа борба на социалдемократическата партия в България се затруднява допълнително от необходимостта Д. Благоев и неговите съратници да се заемат с критиката и на „съюзизма”.

В своите полемични публикации партистите не отричат необходимостта от синдикални организации, чрез които да се извоюват законови придобивки за удовлетворяването на материалните потребности на работническата класа. Но заедно с това ръководителите на БСДП настояват тази дейност да се съчетава и с легалната политическа борба.¹⁷ Практиката на световното работническо движение от втората половина на XIX век показва, че съчетаването на икономическата с политическата борба всъщност е най-ефективната и перспективна тактика, към която трябва да се придържа и пролетариатът, ако възнамерява сериозно да защитава своите жизнени интереси в бъдеще с демократични политически средства.¹⁸

Конкретната социално-икономическа реалност в България също налага съчетаването на икономическата с политическата борба. Преди всичко заради това, че процесът на капиталистическото развитие у нас започва по-късно и се извършва със значително по-бавни темпове, отколкото в големите индустриални страни на Европа.¹⁹ Следователно и оформянето на работническата класа като самостоятелна политическа сила в структурата на нацията се очертава като един значително потруден процес.²⁰ Д. Благоев преценява, че състоянието и опитът на световното работническо движение, както и съществуващата в България през 90-те години на XIX век обективна об-

¹⁷ Благоев, Д. Принос..., с. 155 и сл.; Николова, С. Цит.съч., с.87 и сл.

¹⁸ Благоев, Д. Съч. Т. 2, 1-5.

¹⁹ Икономиката на България до социалистическата революция. Т. 1. С., 1969, с. 341 и сл.

²⁰ Бирман, М. Формиране и развитие на българския пролетариат (1878-1923). С, 1983, с. 67 и сл.

становка налагат необходимостта от използването на всички легални форми и средства на политическа борба. Само така би могло да се ускори и облекчи процесът на превръщането на българската работническа класа от „класа в себе си” в „класа за себе си”. Тоест хората на наемния труд да осъзнаят спецификата на основните си жизнени интереси и да се организират за тяхната колективна защита по демократичен начин.

Същевременно трябва да се подчертае, че защитавайки легалната политическа борба на социалдемократията по принцип, Д. Благоев не успява през 1893 г. да разработи едновременно с това теоретично и всички принципни проблеми на партийната тактика.²¹ В допълнение темповете, с които се ражда българският пролетариат, не обещават една прекалено оптимистична перспектива, че наемното работничество ще се превърне бързо в съществен социален фактор на вътрешнополитическия живот в страната. Така че, ако към малобройността и слабостта на пролетариата се прибави и съществуващата все още неяснота върху редица фундаментални тактически проблеми от легалната политическа борба на социалдемократическата партия, ще изпъкне първият комплекс от причини, поради който през 1893 г. в редовете на БСДП се заражда „широката” тактическа тенденция.

Въздействието на неблагоприятната социална обстановка се проявява изключително бързо и част от партийните членове започват да търсят веднага „спомогателни пътища” за защита на жизнените интереси на трудещите се и поради един втори комплекс от причини. Вътрешната политика на Стамболовото правителство предявява изисквания към малобройната БСДП за една действена позиция буквално от момента, в който партията излиза на политическа сцена.

В началото на декември 1892 г. Стефан Стамболов про-

²¹ Например отношението на БСДП към селяните.

карва, съвсем неочаквано за демократичните сили, законопроект за изменението на членове 6, 38, 58 и 86 от Търновската конституция²². Съгласно извършената ревизия на основния закон княз Фердинанд получава по-авторитетната титла „царско височество” вместо „княжеска светлост”, както би трябвало да се титулува според духа на текстовете, заложили в Търновската конституция, във връзка с титулатурата на държавния глава. Цивилната листа на двореца нараства от 600 000 на един милион лева годишно – факт, който утежнява допълнително държавния бюджет и данъкоплатците. Престолонаследникът получава право да изповядва католическата вяра на своите родители, въпреки изричния текст на Конституцията, че само първоизбраният държавен глава може да принадлежи към друго вероизповедание, различно от източноправославното. Освен всичко това следва да се има предвид още едно – може би най-важното ново политическо обстоятелство. Съгласно предложеното изменение на Конституцията депутатите в Народното събрание са намалени с 50 %. Срокът на неговия мандат е увеличен от 3 на 5 години. Правителството получава право да вотира законите си с „една трета” от депутатските гласове. Така в края на 1892 г. е извършен един от най-реакционните актове в дотогавашното съществуване на младата българска държава. Засилен е авторитетът на монарха при ограничаване ролята на парламента в политическия процес. Стартира процесът на бъдещите трайни деформации на представителната демократична политическа система, заложила в основния закон на България.

Следователно в момента, когато БСДП се появява на политическата сцена, изпълнителната власт и дворецът нанасят един от най-тежките удари върху демократичните свободи на българския народ, залегнали в Търновската конституция. Очертават се контурите на първата трайна промяна в надстроечната

²¹ *Свобода*, 7 дек. 1892.

система на обществото, свързана със засилване позициите на богатата класа и монархията. Ограничени са първоначалните възможности на народните маси – на суверена, да влияят върху насоките на законодателната дейност. И с по-редките свиквания на избирателите пред урните, и с възможността само една трета от народните представители (т.е. хората на правителството) да се гласуват законите. На тази основа възниква тенденция, която поставя в известен смисъл под съмнение възможността за реализация на крайната стратегия на БСДП в духа на господстващите разбирания в началото на 90-те години на XIX век.

Добре известен е фактът, че тогава в средите на Втория интернационал е разпространена, нека я наречем условно, „постепенната“, „парламентарна концепция“ относно бъдещото преустройство на буржоазното общество в духа на социалдемократическата програма²³. Един от най-надеждните пътища за осъществяване на максималната партийна програма все още се смята възможността на даден етап от развитието на демократичния политически процес в страната БСДП да спечели парламентарно мнозинство. След това болшинството на социалдемократите в Народното събрание да прокара онези закони, които ще доведат до реализирането на крайната им стратегическа цел. Особено впечатляващо тази концепция е формулирана от Д. Благоев в една негова статия, публикувана във в. „Работник“ в началото на 1894 г.²⁴

²³ *Българска комунистическа партия. Документи. Т. 1, С., 1972, с. 29; Димитър Благоев. Биография. С., 1979, с. 99 и сл.*

²⁴ „Да се махнат всички закони, които стесняват свободите на словото, събранията и сдруженията, да се въведе най-широко и всеобщо изборително право и самоуправление във всичко...да се направят всичките тия преобразувания, ще рече да се отнемат всички средства, с които буржоазията поддържа днешното робство. И колко повече социалисти пролетариатът праща в Народното събрание и в окръжните и общински съвети, толкоз повече и по-скоро той експроприира буржоазията политически... Удря часът на великата социалистическа революция. Удря часът на тържеството на социализма“ (*Работник*, № 19, 5 март 1894).

През първата половина на 90-те години на XIX век тези възгледи се споделят от всички членове на БСДП. А от 1892 г. перспективата на даден етап от развитието на политическата борба БСДП да създаде свое парламентарно мнозинство, се усложнява още повече от страна на буржоазията. Изобщо ревизията на Търновската конституция в края на 1892 г. също поставя редица нови неизвестности пред членовете на БСДП относно възможността българското дребнобуржоазно общество някога изобщо да може да се преустрои върху принципите на социалдемократията. Тоест към неблагоприятните социално-класови условия изведнъж се прибавя и ограничаването на конституционните свободи за демократичните сили. Ето защо „партистите” (така наричат членовете на БСДП) се чувстват жизнено засегнати от консервативната реформа на Стамболовото правителство. Поради това БСДП реагира много остро срещу първата голяма деформация, извършена в конституционната система за управление в България.²⁵

Върху страниците на в. „Работник” са публикувани едни от най-острите и разобличителни статии, разкриващи неблагоприятните перспективи, които открива пред нацията конституционната ревизия. Тази борба на БСДП в защита на основните демократични свободи на българския народ²⁶, водена през 1892 и 1893 г., изиграва голяма роля за извършването на един истински „преврат” в представите на следосвобождenskото общество по въпроса за същността и ролята на социалдемократията въобще. Този нов процес в масовото съзнание е отразен особено ярко в дописките, изпращани до в. „Работник”. В една от тях, публикувана на 6 февруари 1893 г., в бр. 16, се казва изрично: „В нашия град (Габрово) захващат по-

²⁵ Митев, Т. Борбата на БСДП срещу укрепването на Кобургската династия. – *Годишник на катедрите по научен комунизъм и история*. Т. 2, с. 110 и сл.

²⁶ *Работник*, № 6, 5 дек. 1892; № 13 и 17, 4 и 29 февр. 1893.

друго вече да се отнасят към социалистите. От няколко време насам *като изведнъж* се измени мнението за социалистите. Напоследък току-речи всички захващат да казват, *че криво са съдили и че социалистите право казват*”²⁷ (к.м. -Т.М.).

Изобщо БСДП навлиза във вътрешнополитическия живот на България по един доста впечатляващ начин. Независимо от факта, че слабостта на партията все още не ѝ позволява да предотврати конституционната ревизия, още повече че социалдемократите тогава нямат и представители в парламента. Само за около половин година БСДП се оказва на нови позиции при изключително интересно съотношение на обстоятелствата. От една страна, ясното съзнание на Д. Благоев, че БСДП все още е млада, малобройна и слаба политическа партия. От друга – ласкаещата висока обществена оценка за смелата гражданска позиция на социалдемократите и съзнанието за справедливия характер на подетата от тях борба срещу ограничаването на демокрацията. Тези две обстоятелства повдигат много бързо самочувствието на част от партиястите. Под тяхно влияние от пролетта на 1893 г. в определени среди на БСДП се появява едно ново настроение, отразено най-ярко върху страниците на в. „Работник”.²⁸ Неговото наличие се потвърждава и от смелото решение на Третия конгрес на БСДП да се вземе участие със самостоятелна листа в парламентарните избори, насрочени за юли 1893 г.²⁹ Това става само осем месеца след официалното излизане на малобройната и все още слаба социалдемократическа партия на политическата сцена. Подобен факт на политическа дързост не е познат изобщо в историята на световното работническо и социалдемократическо движение.

Съзнанието, че стамболовистите са се компрометирали

²⁷ Пак там, № 15, 6 февр. 1893.

²⁸ Пак там, № 24 и 30, 10 апр. и 22 май 1893.

²⁹ БКП в резолюции и решения... Т. 1, С, 1957.

фатално с ревизията на Конституцията, и фактът, че в навечерието на изборите доминиращите дребнобуржоазни обществени маси в страната се активизират, подхранват разбирането за необходимостта социалдемократите да продължат своите активни изяви по най-важните проблеми на ежедневието. На тази основа евентуалното отстраняване на Стамболовото правителство постепенно започва да се разглежда като сигурно средство и за възстановяване на погазените политически свободи³⁰. Тоест от пролетта на 1893 г. сред част от партийните членове се оформя съвсем очевидно и една прекалено борбена (свръхборческа) линия на обществено поведение. Тя почива не на реално преценената конкретна политическа сила на партията в момента, а повече на ентусиазма на партистите, на тяхното желание да се наложат трайно като самостоятелен политически фактор в обществото. Отсъствието на други демократични, „народни“ партии³¹ по това време в България и самосъзнанието на социалистите, че тяхната смела обществена позиция влияе благотворно върху активността на демократичните слоеве също оказват опияняващо въздействие.

Най-запалените представители на този „свръхборчески курс“ срещу вътрешната политика на Стамболовото правителство, между които постепенно ярко изпъква фигурата на Никола Габровски, развиват върху страниците на партийния орган своя актуална политическа теза. Според тях положителният ефект от обществената дейност не е правопропорционален на числения състав и традициите на отделните партии! Обратно! В политиката имало нещо по-важно от броя на членовете на политическите сили и то определяло „полезния ефект“ от изя-

³⁰ Мичев, Д. Участието на българските социалисти в борбата против Стамболовия режим. - *ИИИ БКП*, Т. 1-2, С., 1957, с. 78.

³¹ До 1892 г. Ст. Стамболов разгромява и отстранява от политическата сцена всички опозиционни партии на буржоазията.

вите на обществените организации в демократичния политически процес. Това била същността на идеите и дълбочината на истините, които се казват на „угнетения народ“.³² Така или иначе, въз основа на тези разбирания, породени от политиката на Стамболовото правителство, и при отсъствието на други (селски, занаятчийски и пр.)³³ демократични политически партии по това време в България, през 1893 г. сред някои дейци на БСДП започва да се оформя и убеждението, че Българската социалдемократическа партия е по същество „челният отряд“ на демокрацията в страната. Заради това младата БСДП е призвана да „възглави борбите“ на народните маси за демократичен конституционен живот.

Сериозността на новите ангажименти, планирани в навечерието на изборите за Седмото Народно събрание, обаче поставя през пролетта на 1893 г. за първи път и логичния въпрос: С чия конкретна подкрепа наскоро основаната и все още малобройна БСДП би могла да реализира подчертано патриотичните и не лишени от идеализъм планове? Слабостта на пролетариата явно не обещава такова съдействие, че БСДП да гарантира либералните политически свободи с подкрепата само на своята естествена социална база. Ето защо от пролетта на 1893 г. по този повод в известни партийни среди се подеват някои нови разговори. Сериозният теоретичен проблем в тях се заключава в дилемата: може ли БСДП едновременно с работата, която върши за организирането и класовото осъзнаване на наемните работници, да се опре и на дребните съществуваания в града и селото. И то така, че те да компенсират слабостта на пролетариата. И ако подобна стъпка е допустима за социалдемократите при конкретиката на неразвитите български усло-

³² *Работник*, №43, 21 авг. 1893.

³³ БЗНС се създава в края на 1899 г., БРСДП (ш.с.) през 1903 г., Радикалната партия през 1905 г.

вия, то по какъв начин би трябвало да се осъществи връзката между социалдемократията и дребната буржоазия?

Както се спомена вече, по това време в България липсват демократични политически партии, които да ръководят селяните и занаятчийската прослойка. С други думи, в българския политически живот все още липсва левица. А социално-икономическото положение на селската и занаятчийската маса в следосвобожденското общество е много близко до онова на наемните работници.³⁴ Ето защо под влияние на постоянно влошаващата се политическа обстановка при режима на Стамболов някои партийни членове правят категоричен извод, че БСДП може и трябва да се ангажира освен със своята „главна историческа задача“ – политическата организация на хората от сферата на наемния труд, и с разрешаването на някои „общонародни дела“. В този случай плахите идеи за „широки социални връзки“ на низовите организации, разпространявани и отстоявани от някои членове на партията през април 1892 г., се материализират в конкретна тактика.

Особен интерес представлява например една статия, написана от Георги Бакалов малко по-късно, но в пряка връзка с повдигнатия тук проблем. В нея авторът обяснява по следния начин наченките на широкоосоциалистическото мислене в средите на БСДП през първата половина на 90-те години. „От една страна – малоброен пролетариат – пише Бакалов, – и той тъй загазил в дребнобуржоазните въжделения, щото да се направи годен за съзнателна борба се изискват неимоверни усилия и труд. От друга, върху политическата сцена липсваше обществена сила, която да групира и поведе недоволните елементи против „тирана“³⁵ (Ст. Стамболов - б.м., Т.М.)“. На тази основа – пояснява Бакалов, през 1893 г. започват да се появяват и „по-

³⁴ *Икономиката на България ...*, с. 331 и сл.

³⁵ *Работнически вестник*, 18 апр. 1903.

широки настроения” сред някои дейци на партията, за които стана дума по-горе.

Приведеният тук документ на Г. Бакалов е особено важен, тъй като той показва вярно същността на част от първоподбудите на някои партисти, за да се ориентират окончателно към „широко” политическо мислене още през лятото на 1893 г. Не болезнената политиканска амбиция за придобиване на обществена популярност и слава, а необходимостта да се застане начело на борбата срещу станалото вече нетърпимо правителство на Стамболов. Това е конкретната практическа първоподбуда, която подтиква една част от партистите към осмислянето на нова политическа тактика, при отсъствието по това време в страната на друга демократична, „народна” политическа партия. А слабостта на работническата класа и неизяснеността на някои тактически проблеми от ръководството на БСДП поражда идеята, че актуалните задачи от текущата политика могат да се разрешават с подкрепата и на бедните дребнобуржоазни, все още неорганизирани в политическо отношение, слоеве. Следователно прецизността изисква да се отбележи, че не мечтата за лични лаври, а надценените възможности сред част от „партистите” младата БСДП да играе „самостоятелно ръководната роля” в народната борба за защита принципите на демокрацията – това е основната причина за появата на бъдещите широки социалисти, излезли от редовете на партията.

Трябва да се подчертае обаче и важното обстоятелство, че наскоро основаната БСДП все още не е успяла да си изработи ясна политическа позиция към дребната буржоазия. Партистите като цяло не разбират тогава по какъв начин може да се привлече под знамето на социалдемократията нейният най-многоброен, онеправдан и неорганизиран слой – селяните. Ако подобна концепция е съществувала предварително във Втория интернационал, бъдещето на БСДП би изглеждало по-различ-

но. Да, но и световната социалдемократия в онези години не разполага с ясно дефинирана, последователна политическа линия в това направление на текущия политически живот.

* * *

Безспорните видими признаци за съществуването на „широко” тактическо мислене в партийните редове се проявяват официално в навечерието на Третия конгрес, проведен във Велико Търново през юли 1893 г. При обсъждането на дневния ред, предложен от Общия съвет на партията през май 1893 г., Н. Габровски развива някои свои начални идеи за необходимостта да се работи за сплотяване на „всички угнетени” около една политическа партия. В реч, произнесена на едно предконгресно събрание, свикано от търновската социалдемократическа дружинка, той сочи „най-верния път” за реализирането на партийната стратегия в **„организирането на работниците, на всички угнетени от днешната наредба в една политическа партия, която чрез политическите борби да спечели болшинство в народните събрания и по такъв начин да се съсипят всички други партии и да се провъзгласят социалистическите наредби”**.³⁶

Наистина към юни 1893 г. мисли от подобно естество все още не се натрапват на цялата партия. Фактът на тяхното съществуване и печатно разпространение обаче свидетелства за съзряването на една нова тенденция в партисткото тактическо мислене. Нейните основни акценти се свеждат до твърдението, че при конкретиката на българската социална действителност и съществуващата партийна система по това време в държавата социалдемократите трябва да обединят около себе си (и около работническата класа) „всички угнетени” елементи

³⁶ *Работник*, № 33, 12 юни 1893; АБАН, ф. 19, 19 к., а.е. 2, л. 1.

на буржоазното общество. По такъв начин, че те да образуват една силна, социално ангажирана демократична партия. Само тя би била в състояние да започне решителната борба с буржоазната класа за окончателното „тържество на социализма“.

Интересно е да се подчертае също така, че преди свикването на Третия партиен конгрес новата „широка“ тактическа концепция, развивана от Никола Габровски и съмишлениците му в редовете на БСДП, разглежда работническата класа като своеобразен център, около който трябва да стане обединението на „всички угнетени“. Все още не се конкретизира обаче точно върху кого от „угнетените“ извън пролетариата трябва да се съсредоточи партийното внимание с предпочитание. Върху селяните, занаятчиите или бедната народна интелигенция от категорията на учителството, примерно!? А това означава, че в навечерието на Третия конгрес все още не е изяснен окончателно въпросът за „най-подходящия социален партньор на наемното работничество“. Тоест не се отдават предпочитания към дадена част от дребната буржоазия, чиято сила би могла „най-бързо“ и „най-сигурно“ да превърне политическия авангард на малобройния пролетариат в съществен фактор на вътрешнополитическия живот в България.

В първоначалните „широки“ възгледи категорично се твърди обаче, че работническата класа трябва да изпълни ролята на „събирателен център“, на „главно ядро“ в прогнозираната социална коалиция. Вероятно тъкмо с това обстоятелство трябва да се обясни фактът, че Д. Благоев и Гаврил Георгиев не се противопоставят официално против възгледите, развити от Н. Габровски в предконгресното събрание на търновската социалдемократическа организация. Някои други факти от този период обаче показват, че тяхното „спокойствие“ е било твърде относително.

Например една авангардистка тенденция, прокарана в оценките на някои социалистически дружинки по въпроса за

участието на БСДП в изборите на Седмото обикновено Народно събрание, принуждава Д. Благоев да изложи открито своето отрицателно мнение за „широките възгледи”. Става въпрос за повика, отправен през лятото на 1893 г. към партията да вземе участие в изборителната борба само ако е сигурна, „че ще направи нещо”. И естествено, като се подготви да го направи. Тоест БСДП да прокара на всяка цена „ако не яколко, то поне един народен представител социалист”, за да докаже, че с нея вече трябва да се съобразяват. Или, както е написано във в. „Работник” в коментар по този повод, една част от низовите организации на партията започват да „свързват значението на участието в изборите” само „с получаването на депутатски места в Народното събрание”³⁷ – тоест с рекламна цел.

Така през юли 1893 г. на дневен ред излиза и вторият основен проблем на „широкото” социалистическо мислене – този за същността и ролята на парламентарната тактика на социалдемократическата партия и нейното място в „освободителните борби на пролетариата”.

“Рекламното” разбиране, изразено от някои организации по въпроса за предизборната дейност, принуждава Д. Благоев да напише статията си „Значението на предстоящите избори за социалистическата партия”. В нея ръководителят на БСДП развива тезата, че една от главните цели на всяко участие в парламентарните избори е изпращането на народни представители в законодателните учреждения. Но това не е единствената цел на социалдемократията в такива случаи. Точно тук тя се различава и от буржоазните политически дейци. Социалдемократите използват изборите за пропаганда на своите идеи и за развитието на класовото съзнание на пролетариата³⁸, а не само да се рекламират, „че ги има”.

³⁷ *Работник*, № 33, 12 юни 1893; АБАН, ф. 19, 19 к., а.е. 2, л. 1.

По същия повод аналогични възгледи развива и другата ръководна личност в партията по това време – Г. Георгиев.³⁹ Така още в хода на предконгресните обсъждания се оформят в главни линии двете основни бъдещи разбирания за отношението на БСДП към актуалната политика. Едното е свързано с възгледа, че партията трябва да се стреми веднага към „видими”, „реални завоевания” в политическите борби – включително и като влезе в парламента. А второто разглежда активното присъствие във вътрешния живот на България повече като средство за разпространението на социалдемократическото учение и партийната програма, за политическото осъзнаване и организацията на пролетариата. Още преди свикването на Третия конгрес стават известни в основни линии и аргументите, с чиято помощ представителите на тези тенденции обосновават своите разбирания.⁴⁰ Така че по време на конгресните заседания, състояли се от 3 до 7 юли 1893 г., марксисткото – бъдещото „тесносоциалистическо” – и „новото” или „широкото” гледище, свързани с изявите на БСДП върху политическата сцена, си дават първото официално сражение.

³⁸ “В деня на изборите се измерват силите на партията и успехът на пропагандата ѝ, отбелязва Д. Благоев, ... и никакво друго значение засега не може да се придава... Класовата избирателна борба е най-великата школа за политическото и обществено възпитание на работническата класа. Тя е най-великото средство за разпространение на идеите.” (Благоев, Д. Съч., Т. 2, с. 68).

³⁹ *Работник*, № 35, 26 юни 1893.

⁴⁰ Твърдението на Ф. Гинев (вж. Гинев, Ф. Цит съч., с. 97), че идеята за политическите компромиси е пренесена в редовете на БСДП под влияние на разискванията, станали на Третия конгрес на Втория интернационал през 1893 г., не може да се приеме. Тази идея покълва под влияние на местната дребнобуржоазна среда още през 1892 г. Външните влияния не предшестват, а следват и укрепват самостоятелно възникналите “широки” възгледи.

Анализът на работата, която извършва Третият партийен конгрес, показва, че вниманието на Д. Благоев и Г. Георгиев тогава е насочено главно към ограничаване на евентуалните производни от новопокълващите тактически разбирания, отколкото да се атакува тяхната първопричина. Третият конгрес осъжда категорично онези низови партийни организации, които настояват за участие в изборите чрез коалиции с някои от опозиционните буржоазни сили, само и само да се прокарат депутати-социалисти в Народното събрание. В последна сметка конгресът решава и официално, че БСДП ще се съревновава „като самостоятелна партия”, без да прави „компромиси с някоя дребнобуржоазна партия”.⁴¹ В същото това време, когато се отрича възможността за коалиция, проблемът за начина на пропагандата на социалдемократическите идеи в дребнобуржоазната среда (особено селската) не се дискутира изобщо от делегатите. А връзката между двата въпроса е повече от очевидна. Благодарение на този пропуск Н. Габровски получава възможност да развие своята „по-широка тактическа теза” и пред участниците в конгреса. В част от изказванията си Н. Габровски прокарва становището, че БСДП трябва да насочи вниманието си едновременно към работническата класа и към градската и селската беднота.

Най-напред повод му дава обсъждането на предконгресната програма за градските и селските общински и окръжни съвети. Редакторът на в. „Работник” си извоюва правото да бъде избран за председател на конгресната комисия, натоварена с окончателното редактиране на новата социалдемократическа програма за общините. Главното внимание на Н. Габровски в този случай е насочено към вписването в програмата на цял

⁴¹ *Работник*, № 38, 15 юли 1893.

комплекс от искания за подобряване материалното положение на градската и селската беднота. Почти всички негови предложения са подкрепени от конгреса, независимо че и тогава не се приема окончателно цялостна градско-общинска програма.⁴²

Спор възниква единствено по въпроса дали БСДП трябва да се бори за това общините да закупуват „зеделски машини и да ги дават под наем с най-малка плата на земеделците да работят“⁴³ още при условията на капитализма. Д. Благоев намира това искане за ненужно. Първо, защото подобна мярка нямало да има практически резултати. При раздробеността на земята в България нейното обработване с машини било невъзможно. На второ място, Благоев смята, че с тази идея социалдемократите ще пречат за протичането на естествения процес, свързан със социалната диференциация в селото – резултат от конкуренцията, и ще „спъват икономическата еволюция“ по посока на модерното капиталистическо производство.

Противно на Благоевото мислене Н. Габровски и Г. Георгиев твърдят, че с въпросното искане БСДП „ще покаже на селяните, че само когато земята се събере на едно място, стане обществена собственост и се обработва с общи машини, само тогава тя ще дава добър плод и само тогава те ще заживеят добре“.⁴⁴ Тоест идеите на Габровски по същество са подкрепени в основното и от такава авторитетна фигура в партията по това време, какъвто е Гаврил Георгиев. Накрая аргументите на Д. Благоев все пак надделяват. Третият конгрес гласува неговото предложение в общинската програма на партията да не се настоява за закупуването на техника, която да се предоставя на селяните още при условията на капитализма.⁴⁵ На практика Благоев налага своето разбиране, но само около формулиров-

⁴² *Българска комунистическа партия. Документи*. Т. 1, 1972, с. 52 и сл.

⁴³ *Работник*, № 39, 24 юли 1893.

⁴⁴ Пак там.

⁴⁵ Пак там.

ката на едно конкретно искане в аграрната програма. Той не се противопоставя срещу възгледа за пропаганда изобщо на социалдемократическите идеи сред селяните.

Третият конгрес не обсъжда официално и възгледа, според който БСДП може да си постави за цел сплотяването на „всички угнетени” около „ядрото” – работническата класа, в името на крайната стратегическа цел на пролетариата. И в случая съвсем естествено възниква въпросът: Защо партийният форум отминава този проблем с мълчание?

Документи за подробно аргументиране на едно категорично становище не съществуват. В случая би могло да се приведат само някои логически съображения, които дават известно обяснение на нещата въз основа на косвени данни.

Най-напред, по всичко изглежда, че мнението, според което БСДП трябва да работи и сред селската маса, поради сходството в положението на работника и бедния селянин, е впечатлявало с дозата реализъм, която се съдържа в него. Фактът, че на Третия конгрес Г. Георгиев застава фактически на страната на Н. Габровски и по време на дискусиата се противопоставя на Д. Благоев, не е никак случаен.

Известно е също така, че самият Благоев най-рано открива тенденцията на социалната диференциация в българското село и възможността селската беднота да се привлече под знамето на БСДП.⁴⁶ Същевременно в редовете на партията липсва подробно разработено ясно становище за подхода на социалдемократите към селяните. Ето защо Д. Благоев и

⁴⁶ Например в статията „Нашите земеделци”, написана през януари 1893 г., Димитър Благоев отбелязва: „Българската социалдемократическа партия се бори за освобождението и на нашите земеделци от теглата, които теглят днес и които ги очакват. А това е ясно, че нашите земеделци, които съзнават, че новата партия се бори за тяхната полза, трябва да ѝ се притекат на помощ, да се съединят с нея и с общи сили да се работи за възтържествуването на народното дело” (Благоев, Д. Съч. Т. 2, с. 450).

неговите съмишленици фактически не са в състояние да обогатят аргументирано тезата на Н. Габровски за сплотяването на „всички угнетени“ около ядрото, формирано от хората на наемния труд.

На второ място, трябва да се подчертае, че по време на Третия конгрес Н. Габровски не отъждествява усилията за привличането на селяните под знамето на БСДП с представата за „безпринципните коалиции“ между социалистите и либералните партии, защитаващи интересите на отделни прослойки на капитала. Нещо повече – по време на Третия партийен конгрес Габровски се изяснява като един войнстващ привърженик на концепцията за самостоятелно участие на БСДП в предизборните борби и изобщо в политическия живот.

През лятото на 1893 г. Н. Габровски не пледира за безпринципни съглашателства и за компромиси с буржоазните политикани. Неговата идея е да се създаде бързо една „силна“ социалдемократическа партия в България, способна сама да решава големите проблеми на ежедневието в полза на „угнетените“ слоеве.⁴⁷ Прогнозираната от него политическа организация трябвало да се опира на „всички угнетени“, групирани обаче около работническата класа в името на крайната стратегия на БСДП. „Населението е претоварено с данъци – заявява Габровски от трибуната на Третия конгрес. – Занаятите му не вървят – едва изкарва прехраната си и никой не се погрижва за него. Обаче такава партия се появява и бързо се развива у нас. Тя разчита **на работниците, на занаятчиите, земеделците и дребните търговци** (к. м. – Т.М.), които с единия и поло-

⁴⁷ Твърдението на Ф. Гинев (вж. Гинев, Ф. Цит.съч., с. 97), че “становището на авторитетни водачи на големите партии в полза на компромисите”, изказано по време на Третия конгрес на Втория интернационал, формирало убеждение у Н. Габровски за необходимостта от безпринципни компромиси, не може да се приеме. Н. Габровски е ярък привърженик на самостоятелната борба на социалистите. Смисълът на неговия широк социализъм не е в компромисите.

вината си крак са в наемния труд. Тази партия е социалистическа. Тя е нашата партия.” – продължава Габровски. – „Много са важни отношенията ѝ към всички други партии... *Ние не можем да вярваме в подкрепата на разните буржоазни партии* (к. м. – Т.М.). Работниците, обществото ще следят за нашето поведение и ний трябва да се държим о принципите си и без страх да си служим с всички легални средства за борба, които нашата конституция ни дава”.⁴⁸

От приведения цитат се вижда, че застъпваните от Н. Габровски възгледи в този им вид по време на Третия партийен конгрес през юли 1893 г. изпъкват всъщност като „по-малкото зло”. Защо? Защото представители на някои други низови организации на БСДП предлагат да се възприеме хлъзгавата тактика на съглашателствата с либералните буржоазни политически образувания, за да бъде прокаран на всяка цена поне един социалист в Народното събрание.⁴⁹

Очевидно е, че като по-малка заплаха в случая е смятан фактът, че Габровски настоява за тактика, която не отрича главната роля на БСДП по възпитанието и организирането на работническата класа. Обективно неговите идеи имат за главна цел все по-видимото налагане на партията върху политическата сцена като реална и то самостоятелно действаща политическа сила. А заедно с това да се утвърди и нейната тактика за участие в политическия живот изобщо – една необходимост, която все още се оспорва твърде настойчиво от БСДС. Както е известно, и през първата половина на 1893 г. „съюзистите” продължават да настояват за изграждането на синдикални сдружения преди създаването на легална социалдемократическа партия. Различните крила на българската буржоазия също разглеждат социалдемократическото движение в началото на 90-те години

⁴⁸ *Работник*, № 38, 15 юли 1893.

⁴⁹ *Българска комунистическа партия. Документи*. Т. 1, С., 1972, с. 58.

на XIX век като епизодично младенческо увлечение на известни среди от нацията, което няма обективна благоприятна перспектива за развитие в България и постепенно ще изчезне.⁵⁰ В допълнение Съюзът води настойчива борба, за да отклони част от партистите по посока на своите идеи и да ги обхване организационно⁵¹. Ето поради всичко това изглежда, че през 1893 г. Д. Благоев е съзирал във възгледите на Н. Габровски и известна възможност за оборване на противниците на партията. В смисъл, че социалдемократите могат да вземат и ще вземат участие с успех в легалната политическа борба на българската обществена сцена.

Предвид съображенията от подобно естество Благоев разглежда като по-сериозна заплаха за бъдещето на БСДП тезата за компромисите в парламентарните избори, развита от някои други социалдемократи в навечерието на Третия конгрес. Заради това той се бори само за нейното отхвърляне. За основателя и ръководителя на партията е било много важно БСДП да постави успешно начало на самостоятелно участие в политическата борба и чрез смела пропаганда на социалдемократическите идеи да си извоюва социален терен за бъдещата преобразователна дейност. Обективно възгледите на Н. Габровски са обслужвали основната тактическа задача на партията по това време. Ето защо не само Благоев, но и Третият конгрес не взема никакво отношение към идеите, развити от редактора на в. „Работник“ пред делегатите. В същото време и този партийен форум не разработва цялостно отделна, детайлизирана и ярна концепция за отношението на БСДП към обкръжаващото я дребнобуржоазно море. И след Третия конгрес липсва документ, който да регулира отношението на партията

⁵⁰ На 7 януари 1894 г. дори в. „Другар“ отбелязва: “Писаното от всички вестници (буржоазните - б.м. – Т.М.) по социализма у нас се свежда все към едно: нямало за него почва. Тази същата песен пее и в. “Свободно слово” (*Другар*, № 19, 7 ян. 1894).

⁵¹ ЦДА, Спомени на К. Бозвелиев, Т. III, л. 223 и сл.

специално със селяните. Поради това решението за самостоятелно участие в изборителните борби⁵² не е в състояние да даде достатъчно надеждна гаранция на БСДП, че няма да има по-нататъшно „доразширяване“ на поклъналите вече широкосоциалистически идеи. През втората половина на 1893 г. те дават нови плодове.

* * *

Първият сериозен подтик за еволюция на широкия социализъм след Третия конгрес идва от страна на някои новопоявили се факти в хода на изборите за Седмото обикновено Народно събрание. Както беше посочено вече, в навечерието на тези избори БСДП излиза за първи път със самостоятелна бюлетина в няколко изборителни окръга.⁵³ Във Велико Търново, където по това време е седалището на партийното ръководство, за кандидат на партията е определен Н. Габровски.⁵⁴

Управляващата Народнолиберална партия повежда безпощадна борба срещу всички противникови кандидати за народни представители.⁵⁵ Стамболовистите чувстват, че техните позиции отслабват значително след ревизията на Търновската конституция.⁵⁶ Специално в старата столица листата на правителството се възглавява лично от Ст. Стамболов.⁵⁷ С други думи, срещу първия социалдемократ – кандидат за народен представител там – Никола Габровски, е

⁵² *Благов, Д.* Принос..., с. 166.

⁵³ По време на първото си участие в парламентарните избори БСДП поставя 12 кандидатури в 9 изборителни околии (вж. *Българска комунистическа партия. Документи*. Т. 1, 59-60).

⁵⁴ Пак там, с. 60.

⁵⁵ АБАН, ф. 19, 897, л. 417.

⁵⁶ *Грънчаров, С.* Цит.съч., с. 188 и сл.

⁵⁷ АБАН, ф. 19, а.е. 137, л. 270.

изправен като опонент лично Стамболов!? Ето защо в навечерието на изборите сподвижниците на премиера вземат всички мерки, за да неутрализират опозиционните изяви. Особено тези, ръководени от Общия съвет на БСДП, които целят популяризиране на личността и идеите на Никола Габровски.⁵⁸

Резултатът от суровите предизборни мерки на властта се оказва обаче диаметрално противоположен на предварителния замисъл. Гоненията срещу социалдемократите повишават още повече техния престиж като борци за тържеството на демократичните политически принципи и социалното равенство. Рязко се засилват и опозиционните настроения в Търновския край срещу политиката на правителството. Редица представители на демократичната общественост правят нови публични изявления, че не гледат вече на социалистите като на „едни увлечени хора, на които главите са пълни с хубави, но неприложими мечти ... а като на смели дейци, които са решили да се възползват от всички законни средства”⁵⁹ за защита на трудещите се. Заради това драматичните събития, които се разиграват във Велико Търново при гласуването за Седмото Народно събрание на 18 юли 1893 г.⁶⁰, са логичен резултат на предварително създалата се обстановка.

Най-силно впечатление обаче прави обстоятелството, че за първи път на този ден едно голямо количество селски избиратели проявяват доброволно желание, по собствена инициатива да гласуват с бюлетината на БСДП.⁶¹ Поради тази при-

⁵⁸ *Работник*, № 40, 31 юли 1893.

⁵⁹ Пак там.

⁶⁰ По-подробно виж: *Митев, Т.* Цит.съч., с. 133 и сл.

⁶¹ *Работник*, № 39, 27 юли 1893. В тази връзка интересен факт съобщава и Г. Георгиев: „На много места селяните разбраха какво могат да очакват от социалистическите депутати и сега много скъпят за своето изборително право. На 18 юли т.г., когато станаха законодателните избори... във Видин, на площада пред

чина БСДП раздава на 18 юли 1893 г. 7000 бюлетини.⁶² Този факт учудва даже Общия съвет на партията.

Той демонстрира наличието на една неочаквано голяма готовност сред селската маса да подкрепи първите социалдемократи, кандидати за народни представители.⁶³

Публично изявените симпатии на селяните по отношение на БСДП в Търновско, Видинско и другаде привличат веднага вниманието и на буржоазната опозиция. Нейният кандидат – Тодор Тодоров, провежда една продължителна среща с водача на социалистическата листа. По време на преговорите във Велико Търново Т. Тодоров предлага на Н. Габровски официална коалиция между БСДП и опозиционните либерални сили за съвместна борба срещу правителствената бюлетина с името на Ст. Стамболов. Габровски обаче отклонява категорично оказаната му чест и оставя твърдо на позицията си, че като кандидат за народен представител той трябва да защити самостоятелно своята предизборна платформа. Въпреки това

избирателното място, били събрани много селяни. Между тях се водела пропаганда за социалистическите кандидати. При четенето на Манифеста (издаден от БСДП – б.м. – Т.М.) пред цялото събрание нашите приятели били поздравени от селяните с викове: “Да живее социализмът” (вж. *Георгиев, Г. Селската пропаганда. – Работник*, № 18, 26 февр. 1894).

⁶² ЦДА, Спомени на ф. К. Бозвелиев, Т. III, л. 223.

⁶³ Селяните от великотърновските села (Бяла черква, Михалци, Мусина, Дъскот и др.) подкрепят социалистическата листа през 1893 г. не случайно. Първо, този район на страната дава целия личен състав на въстаническата чета на Бачо Киро и Поп Харитон през Априлското въстание от 1876 г. Така че революционно-демократичните идеали на загиналите поборници там влияят още много силно. Второ, Стефан Стамболов е търновец по рождение. Този факт поощрява неговите приятели около старата столица да извършат един от най-безочливите грабежи при първоначалното натрупване на капитала. Подобна практика отблъсква народните маси от управляващата партия. И трето, близостта на Велико Търново позволява на много селски младежи (Цанко Бакалов, Никола Бакев и др.) от посочените села да се запознаят със социалистическите идеи по време на учението си в градската гимназия (вж. *Мавриков, В. Из моя живот. С.*, 1955, с. 12; ОДА – В. Търново, ф. 78, а.е. 68, Дневник на Н. Бакев).

последователите на министър-председателя изпадат в паника, когато се пръска слухът, че между социалистите и буржоазната опозиция се водят разговори за общи действия срещу листата на Стамболов.⁶⁴ За да не пропадне премиерът, водачът на местната народнолиберална фракция във Велико Търново – Иван Халачев, организира на 18 юли 1893 г. истинско сражение около урните. Правителствените кандидати са прокарани само след насилствено отстраняване на избирателите, искащи да гласуват за опозицията.⁶⁵

Независимо от бруталната разправа на властта с противниците на режима на 18 юли 1893 г. вниманието на членовете на БСДП е приковано от един нов и изключително важен политически факт. Бедните дребнобуржоазни слоеве и особено селяните от крепостта на стамболовщината – Търновския край – дават да се разбере, че виждат в лицето на БСДП истински „народна“ политическа партия, която води смела борба за защита на угнетените маси. При отсъствието на други леви партии по това време в България, които да организират беднотата, тези слоеве сами доброволно търсят ръководната роля на БСДП. Какво друго може да означава фактът, че повече от 7000 градски и селски избиратели изказват желание да дадат доброволно своите гласове още за първите социалдемократи, кандидатирали се за народни представители, и то само в Търновско!? Ето този извод става лайтмотив в редица редакционни статии на в. „Работник“ дълго време след приключването на избирателната борба. На 27 юли 1893 г. партийният орган отбелязва: „Нашата деятелност привлече симпатиите на повечето граждани, размърда работническото население в града и даже в селата. Манифестът⁶⁶ показва най-тържествено нашите

⁶⁴ *Работник*, № 40, 31 юли 1893.

⁶⁵ *Митев, Т.* Цит.съч., с. 133.

⁶⁶ Предизборна платформа, разпространена от БСДП.

истински стремления и цели, унищожи у повечето от работническото население предразсъдъците против социализма и социалистите и проби широк път в обществото на нашите идеи... Нашето участие в изборите послужи, за да разберат мнозина от работническото население кои са неговите истински приятели.”⁶⁷ Като цяло при анализа на тези документи се налага следният обобщаващ извод: фактът, че бедни селяни дават доброволно своята бюлетина за кандидатите на БСДП в изборите за Седмо Народно събрание, подкрепя с нови, и то убедителни, аргументи формираното вече убеждение у Никола Габровски, че социалдемократическото учение има почва за разпространение и сред дребнобуржоазните експлоатирани маси. Научната прецизност изисква да се подчертае обаче, че „широките” възгледи се затвърждават окончателно като верую за Габровски под влияние на участието, което той взема в работата на Третия конгрес на Втория интернационал, проведен в Цюрих през лятото на 1893 г.

* * *

Редакторът на в. „Работник” е определен за представител на БСДП в конгреса на Интернационала по време на Третия партиен конгрес.⁶⁸ В Швейцария българският делегат, като представител на една преимуществено аграрна европейска държава, е включен в състава на комисията, натоварена със задача да разработва документ за отношението на социалдемократическите партии към селяните.⁶⁹ Всички членове на аграрната комисия правят подобни изложения върху положението на селяните в европейските страни. В последна сметка

⁶⁷ *Работник*, № 39, 27 юли 1893.

⁶⁸ *Гинев*, Ф. Цит.съч., с. 85.

⁶⁹ Пак там.

става ясно, че социалната картина в аграрната област в отделните държави е твърде разнообразна. Особено що се отнася до източноевропейските общества. Оказва се, че четири години след основаването на Втория интернационал, Цюрихският му конгрес не е в състояние все още да гласува една ясно формулирана резолюция по аграрно-селския въпрос.⁷⁰ Поради това е взето решение „селският въпрос“ да се отложи за окончателно разрешаване на следващия конгрес на Интернационала в Лондон. А дотогава всички социалдемократически партии се задължават да разработят и представят подробни рапорти за положението на селското население в своите страни. Също и за успехите, постигнати в разпространението на социалдемократическите идеи на село.

Никола Габровски е непосредствен свидетел и участник в този голям (световен) социалдемократически дебат. Той е човекът, който пренася в България изводите и решенията, произтичащи специално за БСДП по аграрно-селския въпрос. На практика в Швейцария Никола Габровски получава огромно количество допълнителна информация по селския проблем, както и за социалистическата тактика спрямо него.⁷¹ Като цяло разискванията в Цюрих през лятото на 1893 г. укрепват убеждението на Н. Габровски, както той сам е отбелязал в един свой документ, че световната социалдемократия по принцип е убедена, че „никой убеден социалист не може да игнорира селяните“.⁷²

А ако се вземе предвид и обстоятелството, че Третият конгрес на Интернационала фактически задължава социалистическите партии – включително и БСДП – да изготвят подробни рапорти за отношението на социалистите към селяните,

⁷⁰ *Работник*, № 15, 5 февр. 1894.

⁷¹ *Гинев*, Ф. Цит.съч., с. 97 и сл.

⁷² *Работник*, №15, 5 февр. 1894.

както и за успехите от работата им в тези среди, ще стане ясно какво въздействие е можело да има пътуването на Никола Габровски до Швейцария през 1893 г. При това не бива да се забравя, че БСДП е задължена да се занимае със селския проблем в България само два месеца след впечатляващия жест, направен във време на парламентарните избори по адрес на партията от страна на селските избиратели в Търновско, Видинско и други места в страната. Тези обстоятелства обясняват защо в края на 1893 г. в редакцията на в. „Работник” е проведена първата официална дискусия по аграрно-селския въпрос. Като резултат от нея върху страниците на партийния орган се появява серия статии, посветени на проблема за отношението на БСДП към селяните. С тези материали е направен първият колективен опит от страна на партията за изясняване на един фундаментален проблем в условията, при които работи БСДП. Това, че автори на публикуваните документи са Никола Габровски и Гаврил Георгиев, подсказва за сериозността на обсъждането, а също така, че на публикациите се придава представителен характер. Този разговор не е можел да се избегне. Него го налагат както вътрешнопартийният стремеж, проявен от някои среди на БСДП да формулират свое творческо разбиране за отношението на партията към селячеството, така също и решенията на Третия конгрес на Втория интернационал.

Първият материал, озаглавен „Селяните и социализмът”, се появява на 5 февруари 1894 г. В него Никола Габровски отхвърля категорично становището на онези социалдемократи, които смятат, „че селяните по своите интереси и стремления са противници на социализма..., върли ръждясали консерватори, заклеті врагове на всички преобразования”.⁷³ За никаква „патологична” реакционност на селската маса не може да се говори, заявява Габровски. Редакторът на пар-

⁷³ Пак там.

тийния орган признава, че българските селяни действително все още проявяват признаци на несъзнателно обществено поведение. Причините за това не се коренят обаче в никакви „особени инстинкти на селската душа“, както твърдят някои, а във факта, заявява Габровски, че нито една буржоазна партия не си е поставяла за цел да разшири кръгозора и повдигне политическото съзнание на селяните. Всички те са се сещали за основния производител на материалните блага в държавата единствено в навечерието на някои избори. Съответно буржоазията забравя трудовите хора на село, щом събере необходимите ѝ гласове за народни представители.⁷⁴

Освен всичко това българските селяни все още нямат своя собствена политическа партия, която да ръководи борбите им в защита на техните жизнени интереси.⁷⁵ Ето защо, според Н. Габровски, всеки социално мислещ и ангажиран обществен деятел, който си е поставил за цел политическото възпитание и организирането на селяните, най-напред трябва да си изясни характерните особености на тази социална категория. Българските селяни съвсем не са еднородна маса, заявява редакторът на в. „Работник“: „Има три вида селяни. От една страна, стоят големите земеделци-чифликчии, които с чужди ръце обработват земята. От друга страна, има множество малки земевладелци, които сами обработват своите парчета земя. Най-сетне идат ония, които нямат нито земя, нито земеделски сечива и, за да живеят, са принудени да се наемат, да продават ръцете си“.⁷⁶

Очертал вярно социалната диференциация в българското село през първата половина на 90-те години на XIX век, Никола Габровски характеризира правилно и специфичните особености за отделните категории селяни. Едрият земевла-

⁷⁴ Пак там.

⁷⁵ Пак там.

⁷⁶ Пак там, № 16, 12 февр. 1894.

делец „не може да изкара нито един чувал брашно от своите земи, ако не наеме работници-селяни..., ако не го поддържат и защитават органите на властта”⁷⁷– пише редакторът на в. „Работник”. Никола Габровски смята, че едрият земевладелец е „експлоататор”, а бедният наемник е експлоатиран в селскостопанското производство. Оттук възниква диаметралната противоположност в техните жизнени интереси, заражда се антагонизмът, характерен и за градското промишлено производство. На единия полюс в българското село вече са се наредили обуржоазилите се елементи, а на другия – бедните селски стопани. Това е основният извод в теоретичния анализ на Габровски.

“Селският кождер” по своя начин на грабеж не се различава от фабриканта, заявява Габровски. Освен може би с това, че той е значително „по-необразован” и груб в сравнение с класовия си събрат в градовете. Освен всичко друго, редакторът на в. „Работник” заявява, че между експроприираните селяни и бедните занаятчии няма разлика. И двете социални категории под ударите на пазарната конкуренция се превръщат в наемници. Поради това Никола Габровски прави и обобщаващия извод: „Общият неприятел на дребните земевладелци, ратаите и наемните работници е капиталистът. Той се явява в разни видове като лихварин, като търговец, най-сетне като капиталист-държава.”⁷⁸ Въз основа на този наистина задълбочен и творчески политически анализ редакторът на в. „Работник” обобщава: „Икономическите фактори възбуждат много по-скоро и по-бързо селяните, отколкото проповедите на социалистите и техните противници”⁷⁹.

Казано с други думи, Никола Габровски утвърждава

⁷⁷ Пак там.

⁷⁸ Пак там.

⁷⁹ Пак там.

идеята, че икономическите причини раждат обективно социално недоволство между селяните във и независимо от социалистическата пропаганда. И в много по-големи размери от нея. Под влияние на условията от естествената си жизнена среда „селяните напускат старите си мисли и започват да търсят спасение за себе си в една нова и по-справедлива обществена наредба”. И в тази връзка Н. Габровски прави едно от най-съществените заключения, което дава тласък в по-нататъшното доразвитие на широкосоциалистическите му възгледи: „никоя от старите буржоазни партии не е заинтересована, не може и не иска да се бори за това, което селяните искат, защото не им иде по сметка. Но туй, което не могат и не искат да направят старите партии – продължава Габровски – може и ще го направи новата партия на социалистите... Ако селяните гласуват за социалистите в изборите (намек за подкрепата, оказана от селските избиратели на 18 юли – б.м. – Т.М.), какво по-голямо доказателство от това, че социализмът е лекарство за раните и болките и на бедните и угнетени селяни”.⁸⁰

Гаврил Георгиев доразвива възгледите на Н. Габровски за отношението на българските селяни към идеите на социалдемократите в статията си „Селската пропаганда”.⁸¹ Като се солидализира съвсем очевидно с всичко написано от Габровски, известният партийен ръководител също критикува онези социалисти, които погрешно „са занемарявали земеделческото население”.⁸² Гаврил Георгиев доказва, че бедните селяни са способни да разберат и възприемат социалдемократическите идеи под влияние на още няколко обстоятелства, които Никола Габровски не посочва в своя материал.

Според Георгиев от голямо значение е „демократичният

⁸⁰ Пак там.

⁸¹ Пак там, № 18, 26 февр. 1894.

⁸² Пак там, № 16, 12 февр. 1894.

дух” на българските селяни. Фактът, че те вземат дейно участие във всички форми на националноосвободителните борби за отхвърляне на османското феодално робство. Бързото икономическо пропадане на бедните селяни от първата половина на 80-те години на XIX век трансформира революционните и демократичните им идеи от епохата на Възраждането в един подчертано критичен поглед върху управленските методи на всички буржоазни партии след Освобождението.

Освен всичко казано дотук, в българското село липсва характерната за останалия европейски свят „национална феодална аристокрация”. Тя, според Гаврил Георгиев, „служи като дувар срещу революцията.” Въз основа на подобни факти и този автор прави верния извод, че „всичко това твърде много помага на селяните да разбират социалистическите искания”. „Това са фактори, които трябва да се имат предвид при организиране на селската пропаганда. Още по-малко трябва да се лъжем с мисълта, че селяните трябва да се оставят на радикалните и демократичните партии”⁸³.

Като цяло разработките на Никола Габровски и Гаврил Георгиев от 1894 г. показват, че изясняването на аграрно-селската проблематика от страна на социалдемократите „заслужава всички насърчения” и че е необходимо внимателно да се проучи „начинът на пропаганда” на социалдемократическите идеи между селската беднота.⁸⁴ С тези постановки БСДП по същество си поставя за цел да даде отговор на един фундамен-

⁸³ Пак там, № 18, 26 февр. 1894. В същата статия Г. Георгиев преценява като много положителен следния факт: „Нашите селяни не само че не остават безучастни към социализма, но на последно време става ясно, че те твърде внимателно се вслушват в освободителните думи на социалистите. На много места те издигат агитатори от тяхната собствена среда, които въпреки всички заплашвания работят за успехите на нашата работническа партия”.

⁸⁴ *Топалов, В.* Българската социалистическа партия и селският въпрос в България. – *ИИИ БКП*, Т. 19, 1967, с. 115 и сл.

тален тактически проблем на политическата борба, нерешен все още от световната социалдемокрация, при конкретните условия и на следосвобожденска България. Върху страниците на в. „Работник“ са развити редица правилни възгледи. И този път обаче поетата важна идейно-теоретична работа не е доведена до цялостен завършек. Или по-точно казано, драматичните събития, които се разиграват във вътрешнополитическия живот на България през първата половина на 1894 г., около падането на Стамболов от властта, отново поставят БСДП в условията на една много сложна политическа ситуация. Постепенно, в хода на борбите за намиране на благоприятен изход от репресивната политика на Стамболовото правителство, верните изходни теоретични позиции за отношението на партията към селяните минават на по-заден план.

Остава неизяснен главният въпрос – точно коя категория селяни БСДП трябва да привлече като съюзник на пролетариата и точно по какъв начин трябва да направи това. Концепцията на БСДП по селския въпрос не получава цялостно доразвитие, до равнището на зряла и напълно обмислена тактика. Така че и през първата половина на 1894 г. партията не успява да изясни докрай проблемите на своята легална политическа борба. Вследствие на това, когато вихърът на текущата политика отново издига БСДП на челните позиции в обществените конфликти в края на Стамболовото управление, а селската маса в някои райони повторно търси ръководител в лицето на социалдемократите, Никола Габровски „тръгва и практически към селото“, без детайлно нюансиран подход към отделните селски прослойки.

Той все още не е в състояние да прецени правилно, че начинът, по който предприема тази важна стъпка, започва да го отклонява от главната политическа задача на партията през първата половина на 90-те години на XIX век – организира-

нето и политическото възпитание с предимство специално на пролетариата в България.⁸⁵

Преди да се изясни този проблем обаче трябва да се подчертае, че през втората половина на 1893 г. в средите на БСДС също се развиват някои нови тенденции на мислене и действие. Постепенно те дават живот на една втора разновидност на „широк социализъм” – в стила на общественото поведение, реализирано от К. Бозвелиев например. Научната прецизност изисква да се признае наличието на съществени различия както в първоподбудите, така също и в същността на двата типа широкосоциалистически отклонения. Тази уговорка е необходима, защото от пролетта на 1894 г. широкосоциалистическите фракции в България започват да се изявяват вече в рамките на една и съща политическа партия – БРСДП. За да се разграничат те, би трябвало да се проследи накратко и еволюцията в тактическите възгледи на БСДС. Само така може да се разбере по какъв начин и защо Съюзът става родоначалник на втората разновидност „широк социализъм” – съюзистки широк социализъм. Единствено с такъв подход ще се изясни спецификата на двете явления в българската политика, независимо от обстоятелството, че след 7 години по своите крайни политически амбиции те ще дадат идентични резултати.

* * *

⁸⁵ И през този период Н. Габровски си остава обаче ярък привърженик на самостоятелната класова борба – противник на компромисите и коалиционните съглашателства. Във връзка с градско-общинските избори от 2 септември 1893 г. той пише: “Само социалистическата партия може да бъде безпристрастен съдия и строг защитник на народните интереси. Тя не е замесена в нито едно от онези позорни дела, които са извършени досега. Нейното знаме е чисто. Нашата програма е катехизис за работническата класа, откровение за сиромасите и угнетените. Ний нямаме интерес, нито убеждение да правим компромиси с грабителите на народа” (*Работник*, №45, 2 септ. 1893).

Какво показват изнесените дотук факти? Преди всичко, че причините, оказали влияние за появата на един „широк” стил на политическо мислене сред българската социалдемократия, са извънредно сложни и тясно преплетени една с друга. Обобщено те биха могли да се обяснят резюмативно така: БСДП навлиза във вътрешнополитическия живот на нова България и се ангажира със серия изключително сериозни борби в един момент, когато процесът на оформянето на работническата класа като самостоятелен социален фактор все още не е приключил. В същото време Общият съвет на току-що основаната социалдемократическа партия не е разработил предварително редица фундаментални проблеми на партийната тактика с отчитане на спецификата в условията, при които възниква и предстои да се развива класовата и политическата борба в България по правилата на представителната демокрация, гарантирани от Търновската конституция.

Получава се така, че събитията, разиграли се през втората половина на Стамболовото управление, подемат вихрено младото партийно образувание на социалдемократите. При това в хода на текущата политика изпъкват някои резултати, неочаквани предварително даже и от самите социалисти. Членовете на БСДП са принудени още в началото да дават бързи отговори на важни тактически въпроси, без възможности за спокоен и продължителен анализ на проблемите. При това в обстановка, когато и водачите на Втория интернационал все още не са наясно по редица въпроси на социалдемократическата политическа дейност. На тази основа опитите за творческо разрешение на въпроса за социалната база на партията в България не са доведени до край. Някои ненапълно избистрени постановки се превръщат в трайни принципи за общественото поведение на част от партистите. В началото на широкосоциалистическата си дейност Н. Габровски явява искре-

но, че разработва оригинална тактика на социалдемократията в съответствие със специфичната политическа обстановка и дребнобуржоазната структура на следосвобожденското българско общество. Редакторът на в. „Работник” също така е дълбоко убеден, че „прогресът”, бъдещето на българския народ, демокрацията и даже жизнените интереси на работническата класа изискват за момента именно такава, широкосоциалистическа тактика. Конкретните социално-икономически и политически условия в страната през първата половина на 90-те години подхранват солидно илюзията, че младата БСДП може да стане обединител и лидер на демократичните политически сили на нацията, като не допусне създаването на други партии на левицата.

II. СЪЮЗИСТКАТА ПОЛИТИЧЕСКА ТАКТИКА. УСЛОЖНЯВАНЕТО НА ЯВЛЕНИЕТО „ШИРОК СОЦИАЛИЗЪМ”

Българският социалдемократически съюз (БСДС) се оформя окончателно като самостоятелна организация през есента на 1892 година.⁸⁶ Широкосоциалистическите възгледи, които покръпват в неговите редове, не се основават на възвишеното, но утопично желание на Никола Габровски да групира бързо около БСДП и работническата класа „всички угнетени”. Чрез „бързо създаване” на една „силна” социалдемократическа партия да се разгърне веднага смела и резултатна самостоятелна политическа борба. Така че социалдемократията в България да се наложи като общ и единствен лидер на левицата. В основата на „съюзисткия широк социализъм” заляга защитната „философия на оцеляването”, обуславяща общественото поведение на младото културно-просветно обединение – БСДС.

⁸⁶ Николова, С. Цит.сър., с. 91 и сл.

През двегодишния период на своето съществуване, както признават и неговите ръководители, Съюзът не отбелязва никакъв количествен ръст.⁸⁷ Той включва в своите редове няколко социалистически дейци⁸⁸ измежду онези, които в началото на 90-те години на XIX век се противопоставят на идеята за провеждането на самостоятелна политическа дейност⁸⁹ от страна на БСДП като легална и официално регистрирана партия. Пълното отричане на възможността за легална дейност на работническата класа с оглед участието ѝ в политическия живот и опасенията на съюзистите, че откритата конфронтация с правителството ще доведе до разгром на тяхната организация⁹⁰, обричат Константин Бозвелиев и неговите приятели на безжизнена пасивност⁹¹. Най-важната самостоятелна стъпка на БСДС до средата на 1893 г. е полемиката, която печатният орган на Съюза – в. „Другар“, провежда с БСДП срещу идеята за създаване на легална социал-демократическа партия в България.

В същото това време БСДП начело с Димитър Благоев и Никола Габровски се изявява по един доста впечатляващ начин като смел защитник на бедните слоеве. И в ежедневната си

⁸⁷ Пак там, с. 95.

⁸⁸ За членове на БСДС се смятат севлиевската социалистическа група, студентският социалистически кръжок в Женева и отделни социалисти в София, Шумен, Казанлък и Стара Загора (вж. ЦДА, Спомени на К. Бозвелиев, Т. III, л. 297).

⁸⁹ В „План за действие“ на БСДС е записано: „Ний мислим, че трябва да се работи тихо и систематически, литературно и организационно за подготвянето на нашите работници и чак, когато по този начин имаме една шо-годе работническа организация, да се явим като партия“ (ЦДА, Спомени на К. Бозвелиев, Т. III, л. 195).

⁹⁰ Братът на С. Мутафов, член на БСДС, пише на свой приятел през април 1892 г.: „Работите тъй страшни, че просто човек да се разочарова от тоя пусти свят. Ужасни преследвания, брате мой. Душицата ми копней, като гледам преследвания ужасни, а господин Никола Габровски иска да излезе пехливански на арената“ (ЦДА, ф. 176, а.е. 3, оп. 1, л. 1).

⁹¹ Секретарят на Съюза – К. Бозвелиев, отбелязва в тази връзка: „Делото на Съюза вървеше твърде мудно. Докато влезем в сношение с групите, които влизаха в Съюза, и докато установим по-трайни връзки с тях, минаха месеци“ (ЦДА, Спомени на К. Бозвелиев, Т. III, л. 208).

теоретична и практическа дейност, и с програмата, въз основа на която излиза със самостоятелна листа в парламентарните избори. БСДП взема участие и в работата на Третия конгрес на Втория интернационал в Швейцария. Този факт утвърждава мнение и в европейското социалдемократическо движение, че БСДП всъщност е единственият солиден представител на българската социалдемократия.

При новосъздалата се обстановка БСДС се оказва в абсолютно безперспективно положение. Лишени от смелост да поемат ръководството на легалната политическа борба на зараждащата се работническа класа, ръководителите на просветната организация се виждат засенчени от успехите на БСДП.⁹² Във връзка с това Димитър Благоев отбелязва: „Именно тази открита деятелност на Българската социалдемократическа партия, която все повече привличаше съчувствието на работниците и социалистите, които стояха вън от нея, сърдеше „централната група“⁹³ (на БСДС – б.м. – Т.М.).

Към лятото на 1893 г. става повече от очевидно, че теорията и практиката на интелигентската формация, групирана в БСДС, се проваля напълно.⁹⁴ Нито една от идеите, залегнали в „Плана за действие“ на Съюза, не е реализирана успешно. За да избегнат най-логичния финал при така създалата се ситуация – разпадането, членовете на БСДС решават да се възползват от настъпилото

⁹² Като преценява положението на БСДС през 1893 г. за “безпомощно”, неговият секретар К. Бозвелиев уточнява: “Това безпомощно положение на Съюза още повече се затрудняваше от поведението на конкурентната им Търновска социалистическа партия, която чрез своя орган в. „Работник“ се стареше да разпространи убеждението, че извън нея друга социалистическа организация и други социалисти в България няма” (ЦДА, Спомени на К. Бозвелиев, Т. III, л. 209).

⁹³ Благоев, Д. Принос..., с. 174.

⁹⁴ През 1893 г. “хората на Съюза се убедиха – отбелязва К. Бозвелиев, че при владеещото у нас дребно занаятчийско производство, пръснато в дюкяните с 1-2 работника, масово организиране на икономическа основа е почти невъзможно” (ЦДА, Спомени на К. Бозвелиев, Т. III, л. 226).

раздвижване в обществото по време на парламентарните избори през юли 1893 г. Откритото отричане на самостоятелната легална политическа борба от страна на Съюза обаче пречи да се установят преки връзки за единодействие с кандидатите на БСДП. Всяка стъпка в тази насока би била равна на официална политическа капитулация за съюзистите. А тъкмо това интелигентите, групирани около сп. „Ден”, все още не могат да си позволят.⁹⁵

От друга страна, членовете на БСДС не се решават да поемат риска, като излязат с една самостоятелна листа, защото те не разполагат с абсолютно никаква социална подкрепа. Съюзистите не извършват и сериозна предварителна подготовка за участие в легалната изборителна борба. Ето защо по време на парламентарните избори Янко Сакъзов и неговите съратници решават да се коалират с представителите на буржоазната опозиция – главно цанковисти и радослависти. Върху фона на тази първа политиканска стъпка на Съюза с особена сила се откроява новият тип „широка политическа дейност”, развита от Янко Сакъзов и Константин Бозвелиев.

В началото на юни 1893 г. Сакъзов влиза официално в съюз с местните радославистки и цанковистки шефове в Шуменско.⁹⁶ На 17 юли 1893 г. ръководителите на формираната по този начин „съединена опозиция” свикват голям предизбо-

⁹⁵ В навечерието на парламентарните избори през май 1893 г. съюзистите отхвърлят категорично идеята на БСДП социалистите да излязат със своя самостоятелна изборителна листа, която да разпространи програмата на партията. В едно “окръжно”, разпространено между членовете на Съюза, се казва: “Вместо да пилеем енергия и сили за участване в избори и други политически борби от името на партията, чиито кадри още не съществуват, нека употребим всичките си сили и енергия в тихата организаторска работа между работниците” (ЦДА, Спомени на К. Бозвелиев, Т. III, л. 207). Тази позиция обаче не пречи на Съюза да се впусне в компромисна борба по време на изборите за Седмо Народно събрание.

⁹⁶ АБАН, ф. 19, а.е. 3631, л. 8.

⁹⁷ Пак там, а.е. 897, л. 417. В речта си Сакъзов твърди главно че “настоящото” (Стамболовото) правителство “било вече нетърпимо” и трябвало “да се изберат хора самостоятелни и с известна програма”.

рен митинг в Шумен. На него реч произнася и Янко Сакъзов⁹⁷. Същия ден е подготвено и разпространено и едно общо опозиционно въззвание, в което няма намек за социалдемократическите идеи. В този документ, подписан и от Сакъзов, се казва: „Стига вече! **Ний трябва скупом, без разлика на партии** (к.м. – Т.М.), на вяра и народност, да се стечем на изборителното събрание и да отстоим правата си. Нам са ни нужни представители с известни принципи. Ако си нямате такива способни и по-независими хора, ний ви препоръчваме нашите достойни съграждани д-р Стоян П. Данев, Янко Ив. Сакъзов и Димитър Сланев. Само те измежду всички други, които ви се препоръчат, могат да разберат вашите болки”⁹⁸.

При провеждането на изборите обаче буржоазните политики се впускат в себична борба, за да попаднат на всяка цена в сградата на Народното събрание. Поради това през юни 1893 г. Янко Сакъзов се нарежда на последно място по броя на получените гласове между всички кандидати за депутати в Шуменско. Той получава само 423 гласа. Така че местният стамболовистки шеф - Е. Друмев, има всички основания да телеграфира на 18 юли 1893 г. до министър-председателя в София: „Успех несъмнен! Фракциите поразени! Сакъзов и неговите 300-400 ученици и слуги-агитатори претърпяха фиаско”⁹⁹.

Въпреки слабите резултати от първото участие на Съюза в парламентарните избори, Янко Сакъзов не преустановява политическите си връзки с буржоазните дейци в Шуменско до късната есен на 1893 г. По това време ръководителите на БДС все още не могат да решат към каква линия на поведение трябва да се придържат в перспектива, след като първоначалните им амбиции – да създадат само силно синдикално движение, се оказват явно нереалистични.

⁹⁸ Пак там, ф. 19, а.е. 897, л. 420.

⁹⁹ Пак там, л. 444.

Съюзистката тактика за „доялно политическо“ партньорство с буржоазните партии, породена от отказа на предлаганата от БСДП самостоятелна политическа борба на социалдемократите в България, получава обаче своето най-пълно тържество през 1893 г. в поведението на Константин Бозвелиев.

Един месец след парламентарните избори – през август 1893 г., в България се провеждат избори за градски и общински съветници. Казанлъшката организация на БСДС решава Бозвелиев да се кандидатира за кметския пост. Но не като представител и защитник на една самостоятелна изборителна социалдемократическа програма, а като кандидат на „общоградска листа“. „Хранеха се още илюзии, признава чистосърдечно самият Бозвелиев, че в тая работа партизанство не може да има (т.е., че българските социалдемократи не могат и не бива да излизат със самостоятелна изборителна платформа – б.м.) и че едно споразумение за обща листа е възможно“.¹⁰⁰

По време на изборите компромисът на съюзистите е възнаграден с категоричната подкрепа, оказана от страна на най-едрия казанлъшки фабрикант и търговец на розово масло – Димитър Папазоглу.¹⁰¹ Благодарение на неговото съдействие Константин Бозвелиев получава най-много гласове измежду всички кандидати за кметския пост в Казанлък – общо 659 гласа от 718 възможни. Въпреки успеха си обаче, казанлъшките съюзисти правят още един политически компромис по отношение на буржоазните си партньори. По решение на дружинката Константин Бозвелиев се отказва доброволно от спечеления кметски пост и се задоволява с длъжността помощник-кмет. Тази служба той изпълнява до новите градски избори, проведени от правителството на Константин Стоилов през есента на 1894 г.

¹⁰⁰ ЦДА, Спомени на К. Бозвелиев, Т. III, л. 172.

¹⁰¹ Пак там.

Съображенията за новата политическа капитулация на съюзистите са главно две. От една страна, „да не се обиди” предишният стамболовистки кмет Никола Самев, тъй като той настоявал да бъде преизбран. От друга – казанлъшките социалисти нямали вяра в „своите сили”. Те не били убедени, че тяхната общинска програма ще бъде подкрепена от „партньорите”.¹⁰² Така, при отсъствието на яснота в редовете на БСДС относно принципите и целите, които трябва да се отстояват с участието в политическия живот и под влияние на разбирането, че социалдемократите в България са все още „слаби”, за да играят самостоятелна роля в политиката, съюзистите се впускат в политически коалиции, създавани обаче на базата на абсолютно безпринципни компромиси. Независимо от факта, че до лятото на 1893 г. официално те отричат изобщо правото на БСДП да развива легална и самостоятелна политическа дейност. В този смисъл общественото поведение на БСДС от лятото на 1893 г. трябва да се разглежда като израз на стихийния и моментно възникнал стремеж да се компенсира слабостта на съюзистите, да се спаси по някакъв начин пропадащото им реноме, без да се гледа на средствата, с които е трябвало да стане това.¹⁰³ Очевидно Константин Бозвелиев и неговите съратници

¹⁰² Пак там, л. 176. Засага липсват данни, от които да се вижда ясно дали всички членове на БСДС са били солидарни с безпринципното поведение на К. Бозвелиев. По косвени признаци може да се съди, че лица като С. Мутафов, А. Конов и др. са били по-умерени в своите действия. Те обаче не правят нищо съществено за отстраняване на прокрадващото се безпринципно политиканство в БСДС.

¹⁰³ Още в бр. 3 на в. „Другар” се появява статията „Нещо по сиромашията”. В нея се казва: „Тя е виновна за всички лошотии по света. Но както тя си има свои приятели, които я крепят, така също тя си има пък и свои върли душмани, които се борят за нейното премахване от света. Тия нейни душмани сме ний, тъй наречените социалисти. Ето защо комуто е мил животът, който иска да благува, комуто са дотегнали теглата, нека дойде в нашите редове и да спомогне, според силите си, за премахването ѝ. Нашите редове са отворени за всички: и за млади, и за стари, и за мъже, и за жени, и за селяни, и за граждани, и за прости, и за учени, и за сиромаси, и за богати (к.м. – Т.М.), и за всички, и за всички” (вж. *Другар*, № 3, 17 септ. 1893).

са виждали в евентуалния избор на съюзистки депутати или кметове чрез подкрепата на буржоазната опозиция възможност за продължаване живота на БСДС. Определена роля играе, естествено, и ниската идейно-теоретична подготовка на съюзистите, „дефектите” в познанията им за политическата тактика на социалдемократията и общото подценяване на проблема за ролята¹⁰⁴ на партньора в политическата практика.

В същото това време, когато БСДС се опитва да си намери съюзник сред буржоазните опозиционни партии, БСП и Никола Габровски в частност осъждат и отхвърлят категорично всяка идея да се наложи на партията им сключването на политически съглашения върху основата на временни и конюнктурни съображения. Политическата неопитност и организационната немощ на БСДС през 1893 г. довеждат неговите ръководители до възприемането на тактиката на открито, при това безпринципно, единодействие с опозиционните буржоазни елементи.¹⁰⁵ Тази тактика трябвало да „засили” БСДС, но не чрез нарастване на собствената му политическа мощ, а чрез увеличаване „тежестата на Съюза” като партньор, благодарение на лоялното сътрудничество с партиите-съюзници от либералния политически спектър. Тоест да се компенсира слабостта на БСДС чрез съглашателства с либералната опозиция!? Докато Никола Габровски се стреми да възглави и да ръководи не коалиция с опозиционните партии, а всички недоволни, политически неангажирани граждани в лявото политическо про-

¹⁰⁴ Николова, С. Цит.съч., 96-97.

¹⁰⁵ В документите на БСДС от 1893 г. вече се среща идеята, според която социалистическата партия в България трябвало да бъде конгломерат от дребнобуржоазни елементи с радикалистски характер: „У нас няма още такава демократична или радикална партия, която би поставила в програмата си необходимите за нашия селянин искания... Щом е тъй, ний, които не искаме и не можем да стоим безделно... длъжни сме да действаме на отделните селски собственици – също така и на самостоятелните занаятчии. Сиреч да ги правим социалисти“ (вж. ЦДА, Спомени на К. Бозвелиев, Т. III, л. 203).

странство. Съюзистката „широка“ идея обаче не донася нищо утешително нито на БСДС като цяло, нито на неговите лидери лично.

Постепенно този факт се осъзнава от някои по-трезво мислещи съюзисти, тъй като буржоазната опозиция продължава да не зачита миниатюрната социалистическа организация. Компромисите, които Янко Сакъзов и Константин Бозвелиев правят по време на двете изборителни кампании през 1893 г., не се оценяват от „партньорите“ в желания смисъл.¹⁰⁶ В България през 1893 г. все още липсва добре развита, европейски тип демократична коалиционна политическа култура. Съюзистите не дооценяват този факт. Към края на 1893 г. БСДС се оказва и пред необходимостта да изплаща един огромен финансов дълг. Неговото възстановяване се очертава като непосилна задача за групата около в. „Другар“.¹⁰⁷ А ако към всички тези обстоятелства се прибави и фактът, че по същото време властта отправя за първи път погледа си и към БСДС,¹⁰⁸ поради стремежа на Ст. Стамболов да задуши всички опозиционни гнезда в края на своето управление, ще стане ясно защо към ноември 1893 г. съюзистите отново се изправят пред нерешения за тях проблем за политическото оцеляване. При новосъздалата се ситуация в края на годината единственият път, който им остава на разположение, вече е капитулацията – поне формално. Затова членовете на БСДС започват да търсят начин за приютяване в редовете на БСДП. Сава Мутафов получава пълномощия от „Централната група“ на Съюза и повежда преговори с Д. Благоев за евентуално обединение между партията и БСДС.¹⁰⁹

Анализът на кореспонденцията, разменена между двамата, и документът, подписан при обединението, показват, че

¹⁰⁶ Пак там, л. 176 и сл.

¹⁰⁷ Благоев, Д. Принос..., с. 221.

¹⁰⁸ Другар, № 16, 17 дек. 1893.

¹⁰⁹ Благоев, Д. Принос..., с. 204.

Съюзът успява да запази възможността за прилагане на вече изпробваната тактика за безпринципни компромиси и съглашения и занапред.¹¹⁰ При изработването на Обединителния протокол съюзистите приемат легалната политическа борба като основно и най-важно средство за изявата на социалдемократите в политическия живот на България. За сметка на това обаче в текста не се вписва пункт, който да гарантира и същността на легалната политическа дейност на социалдемократите. В съглашението за сливане на БСДП и БСДС не е прокаран изрично принципът за самостоятелното участие в политическия живот, без компромиси и безпринципни коалиционни съглашения.¹¹¹ Истинските причини за тази отстъпка, направена от страна на партията, засега не могат да се обяснят задоволително поради отсъствието на документи. Независимо от това, безспорен факт е, че с обединението през февруари 1894 г. „широкият социализъм“ на съюзистите навлиза в редовете на БРСДП в непроменен вид и без гаранции за неговото озаптяване в бъдеще.

Необходимостта за политическо оцеляване принуждава сподвижниците на Константин Бозвелиев да станат членове и на социалдемократическата партия, противно на своите ос-

¹¹⁰ В писмо до Димитър Благоев от 8 януари 1894 г. С. Мутафов заявява: „Аз признавам необходимостта на политическата изборителна борба изобщо и ще я водим гдето и както можем“. В тази връзка Благоев отбелязва: „Последното писмо на Сава Мутафов не оставя никакво съмнение. Ръководителите на Съюза в България не искаха „да се обвързват“ с каквито и да било решения за участието им в изборите. Те искаха да бъдат съвсем свободни във време на избори, за да могат да общодействат. Общият съвет на партията, напротив, считаше твърде важно за „бъдещето на работническото движение“ партията да има определена, социалистическа изборителна тактика. Затова той настояваше, щото в съглашението да се обвържат съюзистите в партията в това отношение“ (вж. *Благоев*, Д. Принос..., 215-217).

¹¹¹ Това личи от текста в абзац четвърти на Съглашението за създаване на БРСДП, където е отбелязано, че „въпросът - кога, къде и как да взема участие в изборите партията“, не се изяснява предварително, а ще го „разрешава при всеки отделен случай“ (вж. *Българска комунистическа партия. Документи*. Т. 1, с. 107).

новни, изначални разбирания за участие в обществения живот на България. Съюзистката практическа дейност получава нови възможности да даде по-богати плодове, тъй като новосъздадената БРСДП, след обединението на БСДП с БСДС, също не разполага още с цялостно разработена концепция за отношение към дребнобуржоазните слоеве.

* * *

Съглашението между БСДП и БСДС за обединението им в една обща БРСДП е подписано на 10 февруари 1894 г.¹¹² Преговорите около сливането на двете организации съвпадат с последните месеци на Стамболовото управление. Народно-либералната партия възприема по това време курс към пълна дезорганизация на опозицията и особено на социалдемократическата партия.¹¹³ Поради това Димитър Благоев и неговите съратници нямат възможност да преценят спокойно всички мотиви за формално примирителното и съглашателско поведение на бившия Съюз. Така че с обединението в редовете на БРСДП се влива едно социалиберално течение, ръководено от хора, които са привърженици на тактиката за открито и безпринципно единодействие с опозиционните буржоазни партии от либералния спектър. То разнообразява широкосоциалистическата дейност в редовете на БРСДП и усложнява както самото явление „широк социализъм“, така също и легалните политически изяви на главния субективен фактор на зараждащото се работническо движение в България.

Точността налага да се подчертае, че през 1894 г. между съюзисткото крило, настанило се в БРСДП, и Никола Габровски не се установява тактическо единодействие. Първо, защо-

¹¹² Пак там, с. 108.

¹¹³ *Грънчаров*, С. Цит.съч., с. 195.

то Габровски осъжда остро още по време на Третия партиен конгрес идеята за компромисите и единодействието с буржоазните опозиционни партии, изказана и от някои партисти. Редакторът на в. „Работник“ не установява връзка с новоприетата групировка в редовете на БРСДП, тъй като не споделя и нейните още по-крайни съгласителски разбирания. Тази своя позиция Н. Габровски застъпва и в навечерието на обединението. По време на преговорите между Димитър Благоев и Сава Мутафов Никола Габровски стои твърдо на позициите да не се правят никакви отстъпки пред съюзистите при подготовката на документите за сливането.¹¹⁴ Тази негова теза е оценена от Д. Благоев положително.¹¹⁵ Освен всичко това самите съюзисти не са заинтересовани през 1894 г. да установяват тесни връзки с Н. Габровски, тъй като те са чужди на идеята БРСДП да води смела, самостоятелна, настъпателна и, естествено, силно рискована политическа борба срещу Стамболовото правителство. На практика от зимата на 1894 г. в редовете на партията

¹¹⁴ В едно свое писмо от 11 декември 1893 г. Н. Габровски пише на Д. Благоев по повод преговорите за обединението: „Днес получихме отговор от Централната група на Съюза. Пращам ти препис от него нарочно, да видиш как криво са те разбрали. Те, види се, искат да кажат да забравим, да оставим досегашната си деятелност, решения, конгреси, организации, програми. Какво друго означават думите: съединението може да се постигне “като се заличи всичко старо, минало и се разработи и подкачи нещо такова, което да съответства на развитието на социалистическото движение, както и на общото икономическо развитие на страната”... Много острожно и тактично трябва да се водят преговорите с тях. Всяко прието решение трябва да се подписва и от двете страни, като се укаже формално, че то е задължително за съветите и на двете организации. По тоя начин ще се избегнат претълкуванията. По съществото на преговорите ние мислим, че по никой начин не можем да изличим взетите си решения, да се откажем от ръководещите начала на нашата партийна деятелност. Те трябва да признаят, че ние сме партия. Названието партия не може да се измени, макар те да настояват. Аз виждам, че те ще искат да се представят пред света, че уж са въвели нещо ново в нашата деятелност.” (Благоев, Д. Принос..., 205-206).

¹¹⁵ В коментар към писмото на Габровски Благоев добавя: “Като имаме предвид поведението на тия хора към партията, недоверието на Общия съвет на последната към тях беше много естествено.” (Пак там, с. 206).

се оформят и съществуват вече две самостоятелни широкосоциалистически фракции. Всяка от тях притежава свой облик, базиран на принципно различни разбирания за същността и целите на легалната политическа дейност, която социалдемократите трябва да провеждат в следосвобожденското българско общество.

Тук обаче се налага едно уточнение. Обстоятелството, че Никола Габровски не установява каквото и да било пряко единодействие с бившите съюзисти след сливането на БСДП и БСДС не означава, че актът на обединението сам по себе си не оказва никакво влияние за ново, по-нататъшно „разширяване” на възгледите, изповядвани и от редактора на в. „Работник”. Тъкмо обратното. Привърженик на идеята за едно бързо увеличаване силата на БРСДП, за да може тя да поведе веднага ефикасна самостоятелна борба срещу тираничното управление на Стамболовото правителство, Габровски посреща акта на обединението одобрително. В механически увеличения числен състав на партията той вижда прилив на енергия и възможности, с чиято помощ БРСДП би могла да заеме вече челната позиция в борбата на народните маси за събарянето на народнолибералния режим. Неговите възгледи в тази връзка са изразени най-точно в статиите му, публикувани във в. „Работник” през март и април 1894 г.: „Най-сетне ние се обяснихме, разбрахме се и напук на всички врагове на социализма ний си подадохме ръка, съединихме се в една войнстваща социалистическа партия – пише Габровски. – И това съединение на всички социалисти у нас се извършва тъкмо навреме. Сега именно, когато самите условия, в които сме поставени да действаме, решително ни тласкат в политическата борба и ни принуждават да работим заедно против върлуващата реакция. Социалистите се съединяват точно тогава, когато партията на грабежа и насилието им обявява война и, за да ги

смаже, пуца против тях всички законни и беззаконни средства ... Тогава, когато ограбеният, потиснатият и измъченият народ пици кански от произволите и насилията. В отговор на побеснялата реакция те противопоставят съединението на всички социалистически сили у нас, които воюват под едно и също знаме, в името на едни и същи искания и против един и същи неприятел. Ето това е едно ново оръжие за борба, действието на което в скоро време ще почувстват нашите противници. Напред, пак напред и винаги напред, докато победим”.¹¹⁶

Приведеният пасаж от статията на Н. Габровски „Ново оръжие срещу реакцията” показва какви са конкретните съображения за оптимизма на нейния автор. Габровски смята за победа формалното приемане от всички български социалдемократи на една обща програма и тактика за политическа борба. Той вижда успех в ликвидирането на междусоциалистическите разпри и полемики, които създават до този момент допълнителни възможности за буржоазните лидери за нападки по адрес на социалистическото движение.¹¹⁷ Никола Габровски всъщност е лишен от сериозни основания. В случая той изпуска от погледа си главното обстоятелство, а именно, че в редовете на БРСДП не се вливат смели политически дейци, каквито той фактически се опитва да види в лицето на новоприютените партийни членове. Това не са хора с доказани качества за безкомпромисна самостоятелна практическа дейност, а колебливи и компромисно настроени елементи на социалистическото движение в България. Те се славят не със своя авторитет на предприемчиви политически дейци, а с нерешителността си да излязат на политическата сцена за самостоятелна класова борба. Както ще покаже и практиката, бившите съюзисти продължават да са готови повече на отстъпки в политическия про-

¹¹⁶ *Работник*, № 19, 5 март 1894.

¹¹⁷ *Другар*, № 22, 21 ян. 1894.

цес, отколкото да се впускат в трудната самостоятелна дейност за организиране и ръководство на пролетарските борби.¹¹⁸

И въпреки всичко това редакторът на в. „Работник“ предлага курс на смели и рисковани действия, за които именно Константин Бозвелиев не притежава необходимите качества.¹¹⁹ Ясно е, че след обединението Никола Габровски не си задава въпроса дали бившите съюзници са готови да действат всеотдайно за реализирането на разработваната от него „широка“ тактика за настъпателна, но самостоятелна политическа дейност. Бъдещите съдбоносни двубои, които предвиждаше Габровски, не откриваха ли по-големи възможности за бившите членове на Съюза да установят нови връзки с буржоазната опозиция? Ето това са въпроси, които редакторът на в. „Работник“ не взема под внимание при по-нататъшното „разширяване“ на своите възгледи през пролетта на 1894 г. Под влияние на предишните си убеждения, че дребнобуржоазните слоеве и преди всичко селяните трябва да бъдат въввлечени в политическите борби под влиянието на социалдемократическата партия, Габровски обосновава тактика, според която БРСДП трябва да възглави сама усилията на масите за събарянето на

¹¹⁸ В навечерието на обединението редакцията на в. „Другар“ започва да съветва поучително издателите на в. „Работник“, че трябва да правят „разлика между управлението на един Стамболов и един Ив. Е. Гешов, да речем“. Това е явен намек, че, ако политическите кръгове около Ив. Е. Гешов вземат властта в перспектива, отношението на социалистите към буржоазното правителство трябва да се промени в доброжелателен смисъл (*Другар*, № 22, 21 ян. 1894).

¹¹⁹ В края на март 1894 г. Я. Сакъзов е интерниран в Шумен (*Другар*, № 30, 25 март 1894). По този начин той се изолира от борбата на БРСДП до падането на Стамболовото правителство. Така вместо да подпомага смелите самостоятелни изяви на социалистите, към които призовава непрекъснато Н. Габровски, Сакъзов подновява своите временно прекъснати връзки с буржоазната опозиция в Шуменско. На практика Я. Сакъзов тръгва за втори път към единодействие с опозиционната буржоазия, чрез която той подготвя в много голяма степен и посетнешното си избиране за народен представител в Осмото Народно събрание като депутат от Поповска околия (*Другар*, №31 и 35, 1 и 22 апр. 1894).

„реакцията”. Обстоятелството, че Стамболовото правителство активизира репресиите срещу опозицията в небивала степен, е преценено през първата половина на 1894 г. като достатъчно сериозна причина партията да съсредоточи своето внимание изцяло върху борбата за отстраняване на народнолибералния режим. Така че именно през първата половина на 1894 г. Н. Габровски надценява в най-голяма степен възможностите на БРСДП в политическия живот на България и прави първите си реални практически опити да приложи на дело своите широки тактически възгледи. Съвсем неоснователно авторът на статията „Ново оръжие срещу реакцията” преценява, че младата и все още слаба социалдемократическа партия единствена трябва да поведе „всички” неорганизирани в политическо отношение бедни слоеве за събаряне на Стамболовото правителство от властта.

В някои статии, писани от Никола Габровски през зимата на 1894 г., даже се прокарва илюзорната идея, че организирането на широко народно движение срещу тираничното правителство на Ст. Стамболов е своего рода „репетиция” за бъдещото реализиране на крайната партийна стратегия: посредством „парламентарната тактика” да се преустрои българското буржоазно общество върху социалистически основи: „Като работят заедно с народа, като участват във всички негови борби против тиранията, социалистите се стараят да го привлекат на своя страна и да го организират за постигането на крайната си цел – пише Габровски. – Да, в самата борба, под силните удари на неприятеля, народът най-добре осъзнава своята сила и най-добре чувства нуждата от единодействие и организирано противодействие... И само оная партия ще намери винаги поддръжка в народа и ще върви ръка за ръка с него във всички освободителни борби, която си туря за крайна цел неговото пълно икономическо, политическо и морално ос-

вобождение, а не само заменянето на един хомот с друг. Ние, социалистите, не крием нашата крайна цел. Ние се борим за пълното освобождение на народа от всички видове робство... Нашата близка задача е свалянето на Народнолибералната партия. Ние трябва да се възползваме от общото недоволство, за да разпространяваме нашите идеи, да спечелим съчувствието на народните маси и да ги привлечем към нашата партия. А това най-лесно се постига, когато нашата партия излезе в предните редици на народното движение и вземе решително участие в падането на народнолибералната тирания”.¹²⁰

Преценени цялостно, възгледите и практическата дейност на Никола Габровски от първата половина на 1894 г. могат да се характеризират като нов мощен изблик на „енергия” и „свръхборбеност”, при която стремежът да се реши даден важен проблем от ежедневната политика в интерес и на БРСДП, и на работническата класа, увеличава ангажиментите на партията до непосилни размери. По същество тук става въпрос за една действително самостоятелна и действена, а не компромисна и съглашателска политическа линия, каквато развива по това време Константин Бозвелиев в Казанлъшкия край. Доколкото обаче тя води до впрягането на всички сили и възможности на малобройната БРСДП само за разрешаването

¹²⁰ *Работник*, № 20,12 март 1894. Тези свои възгледи Н. Габровски реализира на практика по време на допълнителните парламентарни избори, проведени във Велико Търново на 23 януари 1894 г. Тогава той се кандидатира отново като самостоятелен народен представител от името на БРСДП: “Селяните от селата Мусина, Михалци, Емен, Ново село, Самоводене, Хотница и др., Търновско, въпреки уверенията на разни “патриоти” и патриотчета и въпреки хулите, които сипят върху социалистите разните наши преписвачи-вестникари, са си дали гласовете за социалисти кандидати” (Н. Габровски – б.м. – Т.М.). “Хубава плесница, нали?” – писа дори в. “Другар”, № 23, 4 февр. 1894 г. След като буржоазията в Търновско се убеждава окончателно, че селяните в този край са изоставили безвъзвратно натрапените му от правителството кандидати и подкрепят по свое желание Н. Габровски, в началото на 1894 г. стамболовистите разработват план за физическото убийство на видния социалист (*Другар*, №24, 11 февр. 1894; *Гинев*, Ф. Цит.съч., с. 77 и сл.).

на злободневните политически проблеми, тактиката на Никола Габровски обективно започва вече да усложнява главната политическа задача на БРСДП през 90-те години на XIX век – политическата организация и класовото осъзнаване на наемното работничество.

Създават се условия за излишно ескалиране на ежедневните политически конфликти между БРСДП и властта. Правителството получава възможност през първата половина на 1894 г. да арестува за известно време партийното ръководство. По този начин не само „борбата на народните маси” е обезглавена, но се разстройва сериозно вътрешният живот и на самата социалдемократическа партия. В един момент работническата класа се оказва без политически водач. С всичко това трябва да се обясни фактът, че нито склонните към коалиционни изяви в политиката бивши съюзисти, нито последователните марксисти начело с Димитър Благоев, не одобряват и не подкрепят линията, която възприема и натрапва Никола Габровски през 1894 година.

Естествено, Димитър Благоев и Янко Сакъзов се ръководят в случая от диаметрално противоположни съображения. Първият има предвид необходимостта да се предпази младата и все още слаба БРСДП от непосилни за нея ангажименти. А съюзисткият лидер се опасява да не би един смел и безкомпромисен курс на самостоятелна политическа борба да доведе българската социалдемократия до пълен „крах”, чрез отстраняване от политическата сцена. Доколкото обаче Стамболовото правителство действително предизвиква БРСДП със своите засилени гонения от януари до май 1894 г. и понеже Никола Габровски показва истинско мъжество в стремежа си да служи докрай на своите убеждения, то никой не отправя сериозна критика по негов адрес до падането на народнолибералното правителство от власт на 18 май 1894 г.

Жертвоготовността на Никола Габровски и възхищението, което предизвиква сред обществеността неговото смело поведение, приглушават недоумението у бившите съюзисти и те не задават плахи въпроси на несъгласие. Същите причини тушират и критичните нотки на Благоевата политическа публицистика по отношение на видимите отклонения на Габровски от тактиката на БРСДП през зимата и пролетта на 1894 г. И последователните марксистки около Благоев, и новоприютените съюзисти обаче имат основания да следят внимателно конкретните резултати от „свръхборбената“ самостоятелна позиция на поведение, реализирана от втората по значение фигура в партията. А факти за анализ и изводи има в изобилие.

В края на 1893 г. Търновският окръжен съд прави неуспешен опит да скалпи един процес срещу Никола Габровски за „обида“ на някакъв местен стамболовистки лидер.¹²¹ По този повод в. „Работник“ дава място на цяла серия остро разобличителни материали, насочени срещу „тираничното управление“ на Ст. Стамболов. Техен автор е Н. Габровски.¹²²

На 18 януари 1894 г. се ражда Борис III – престолонаследникът на княз Фердинанд. Управляващата Народнолиберална партия демонстрира отношение към новопоявилите се принц, което виенските вестници, начело с „Нойе фрайе пресе“ популяризират с емоционално пропаганден тон в Европа като „всемирно опиянение“.¹²³

С тази изкуствено приповдигната обстановка стамболовистите се опитват да изгладят острата вражда, възникнала вече между Стамболов и монарха.¹²⁴ Тогава единствен Никола Габровски си позволява да напише критично-сатиричната

¹²¹ *Работник*, № 4, 20 ноем. 1893; *Другар*, № 6, 8 окт. 1893.

¹²² *Работник*, № 6 и 7, 4 и 11 февр. 1894.

¹²³ *Свобода*, № 1302, 24 ян. 1894

¹²⁴ *Пантев, А.* За англо-българските отношения след падането на Стефан Стамболов (1894-1896). – *ИИП*, № 4, 1975, с. 88.

статия „Родило ни се царче”.¹²⁵ Нейното съдържание е разпространено из цяла България. То действа като леден душ върху порядъчно разгорещените народнолиберални мозъци¹²⁶, вследствие на щедро разливащите се тогава френски вина „в чест на Негово Височество престолонаследника”. В един момент на поголовно опиянение сред официозните среди в столицата редакторът на в. „Работник” доказва, че цялата кампания, организирана в страната след 18 януари 1894 г., е предназначена да укрепи позициите на буржоазната класа и монархията в ущърб на коренните интереси на трудещите се. А що се отнася до текущата политика, според Габровски стамболовистите се стремят само да удължат още малко дните на своето управление.¹²⁷ Като поуспокоят временно обтегнатите отношения между монарха и премиера. Ето защо смелият социалдемократ призовава масите към непреклонна борба за събаряне на терористичната власт.

Правителствените среди най-сетне намират отдавна търсения повод и се нахвърлят с необуздани клевети по адрес на Никола Габровски и БРСДП.¹²⁸ Изказват се мнения, че възгледите, развити от Габровски, са „признак на побесняване” сред социалистите. Поради това е лансирана идеята спрямо тях да се приложи „коренен лек”. Така стамболовистите намират причина, за да организират своята най-значителна атака срещу БРСДП преди правителството да падне от власт на 18 май 1894 г.

Началото на голямото антисоциалистическо настъпление е поставено със санкциите, наложени срещу Никола Габровски. В началото на февруари 1894 г. Търновският окръ-

¹²⁵ *Работник*, № 13, 22 ян. 1894.

¹²⁶ *Свобода*, № 1306, 28 ян. 1894.

¹²⁷ *Работник*, № 13, 22 ян. 1894.

¹²⁸ *Свобода*, № 1312, 5 февр. 1894.

жен съд възбужда процес срещу редактора на в. „Работник“ за „обида на династията“. Съдебната битка продължава повече от два месеца. Никола Габровски превръща подсъдимата скамейка в трибуна за разобличаване на престъпленията, извършени от народнолибералите. С много факти той доказва, че в неговото дело се съдят не толкова личните убеждения на един български гражданин, колкото антимонархическите и антиправителствените възгледи на БРСДП. В последна сметка народнолибералите успяват да наложат на борбено настроения широк социалист присъда за затвор. На 16 април 1894 г. Габровски е арестуван от полицията в редакцията на партийния орган и е хвърлен в подземията на търновския зандан, за да излежава наказанието си, понеже е „обидил“ династията.¹²⁹

През цялото времетраене на процеса в. „Работник“ информира подробно българската общественост за хода на следствието срещу Никола Габровски и отправя нови призови за сваляне на стамболовистите.¹³⁰ Тези апели влияят положително за цялостното активизиране на народното недоволство срещу тираничния режим.¹³¹ Те привличат вниманието и на европейското социалистическо движение върху дейността на БРСДП, тъй като сведения за нея проникват и в Европа.¹³²

Подразнени от „широкосоциалистическите“ инициативи на Никола Габровски и неговите последователи, в края на април и началото на май 1894 г. стамболовистите полагат много усилия, за да преустановят напълно излизането и на партийния орган. За целта те арестуват и хвърлят в затвора след Габровски още трима отговорни редактори.¹³³ На 30 април 1894 г. са затворени Гаврил Георгиев и Георги Бакалов. Все по това

¹²⁹ Митев, Т. Цит.съч., с. 148.

¹³⁰ Пак там, с. 152.

¹³¹ *Работник*, № 20, 6 март 1894.

¹³² Пак там, № 17 и 18, 22 и 26 февр. 1894.

¹³³ ЦПА, ф. 186, оп. 1, а.е. 97, л. 3.

време Видинският апелативен съд подновява един процес срещу Димитър Благоев, също „за оскърбление на княза”.¹³⁴ Тъй като липсват сериозни улики срещу обвиняемия, ръководителят на БРСДП е освободен. Стефан Стамболов обаче заповядва лично по телеграфа Благоев да бъде арестуван и интерниран в Бяла Слатина, без право на кореспонденция.¹³⁵

Мнозина социалдемократи са арестувани за известно време, за да им нанесат побой в полицията. Търновските народнолиберали замислят нападение върху централната партийна печатница, където се издава в. „Работник”, с намерение да я разрушат напълно.¹³⁶ Подготовката им в това отношение обаче остава напразна. През първата половина на май 1894 г. лидерите на буржоазната опозиция, наречена „Съединена опозиция”, разиграват умело една скандална история между съпругата на военния министър – полковник Михаил Савов, и Ст. Стамболов.¹³⁷ Тя принуждава полк. Савов да напусне кабинета. Министър-председателят от своя страна подава оставката на цялото правителство. Княз Фердинанд използва кризата и назначава за министър на войната най-приближения си висш офицер – полк. Рачо Петров. На 19 май 1894 г. лидерът на буржоазната опозиция – д-р К. Стоилов, е натоварен да състави ново правителство.

Така приключва седемгодишното управление на Ст. Стамболов. Заедно с него завършва и първият самостоятелен етап от историята на „широкосоциалистическата” политическа дейност в България. Фактът, че смелата борба на социалдемократите за събаряне на Стамболовото правителство дава положителен резултат при цялостното раздвижване на народните

¹³⁴ Благоев, Д. Кратки бележки из моя живот. С, 1972, с. 133.

¹³⁵ АБАН, ф. 19 к, а.е. 135, л. 67.

¹³⁶ Митев, Т. Цит.сч., с. 154.

¹³⁷ НБКМ БИА, ф. 14, а.е. 29, 13-18. Митев, Т. Цит.сч., с. 154.

маси, укрепва още повече убеждението на Никола Габровски, че неговата широкосоциалистическа тактика е необходима и много полезна за подобряване положението на „всички угнетени“, както и за гарантиране на демократичните правила за управлението на българската държава. Поради това през първата половина на народняшкото управление (1894 – 1896 г.) широкият социализъм преминава в повсеместно настъпление. По-нататъшните тенденции в разбиранията и поведението на вече очертаните „широкосоциалистически партийни среди“ обаче, ако и да имат за основа различаващите се изходни идеите, от една страна, на Никола Габровски, а от друга, на Янко Сакъзов и Константин Бозвелиев, разработени още в периода до 18 май 1894 г., все пак се развиват при нова обстановка и с по-друга логика. Тоест променят се част от мотивите на широкосоциалистическата политическа дейност, а също така и някои от нейните нюанси. Поради това тези проблеми трябва да се разгледат отделно.

* * *

Изнесените дотук факти свидетелстват, че от лятото на 1893 г. в България реално се оформят контурите и на една втора широкосоциалистическа тактика. Неин носител е БСДС. В своята същност тя е проява на друго разбиране, което цари сред част от дейците на ранното социалдемократическо движение в страната, относно задачите на българските социалдемократи в началото на 90-те години на XIX век. Изправени пред необходимостта да действат в дребнобуржоазната среда, хората около Янко Сакъзов и Константин Бозвелиев не се доверяват на едва зараждащата се работническа класа и не решават да се впуснат в самостоятелна политическа борба. А когато се проваля опитът на Съюза да създаде синдикални сдружения, ор-

ганизацията е изправена пред провал. За да оцелее тя, нейните лидери започват панически да търсят партньорство с опозиционните партии, но на безпринципна основа. Оформя се идеята, че социалдемократите могат и трябва да си сътрудничат в политиката с недоволните от изпълнителната власт опозиционни партии. Малобройните сподвижници на Сакъзов и Бозвелиев обаче не успяват да подсигурят самостоятелно политическо бъдеще за себе си и с тези тактически действия поради нелоялността на потърсените политически партньори. Ето защо в последна сметка съюзистите са принудени да потърсят прием в редовете на БРСДП. Съюзистките ръководители внасят там своите възгледи обаче в непроменен вид. Поради това от 1894 г. явлението „широк социализъм” се усложнява и става много по-сериозно изпитание за бъдещето на политическия авангард на пролетариата в България.

Какви обобщаващи изводи могат да се направят на базата на изяснените основни проблеми в настоящата студия? Съвсем очевидно е, че едновременно с отбиването на яростните нападки, отправяни от страна на отявлените политически противници на социалдемократията (либералните следосвобожденски политически среди на България), се извършва и една „вътрешна ферментация” на самата новозараждаща се политическа доктрина на социалдемократите за същността на тактиката, която трябва да следват те в демократичния политически процес на страната. Полемиката вътре в БСДП, а по-късно и в БРСДП, засяга все още нерешената дилема за особеностите на легалната политическа борба, която младата социалдемократическа партия трябва да води при спецификата на конкретните условия на следосвобожденска България. Именно в този вътрешнопартиен план през 1892 г. започва оформянето на платформите, които ще експонират бъдещия „широк” и „тесен” социализъм като оригинално политическо

явление. Следователно корените на широкосоциалистическата политика трябва да се търсят към 1892 г., а не през 1894 г. както се приемаше до скоро от някои мимоходом докоснали се до тази проблематика автори.¹³⁸

Несъмнено е също така, както бе доказано и в студията, че трябва да се прави разлика между широкия социализъм, възникнал в редиците на БСДП, и този, появил се в БСДС. Не са еднакви нито подбудите, нито целите, които залягат в основите на политическото поведение, реализирано от Никола Габровски и бившите дейци на Съюза. Както до обединението между БСДП и БСДС, така също и след него. Казано по друг начин, в структурно отношение широкият социализъм не е единно, а сложно политическо явление. Само така може да се обясни липсата на единомислие и единоействие между двете широкосоциалистически фракции и в редовете на БРСДП от 1894 г. до 1900 г. Тоест и след като те се срещат вече в общата БРСДП. Сливане и унификация на широкосоциалистическите политически тактики не се получава. Най-важните причини за това трябва да се търсят в принципните различия на първоподбудите, подтикнали Никола Габровски и групата около Сакъзов и Бозвелиев към тяхната разнотипна „широка дейност”.

Никола Габровски се увлича в една „свръхборбена”, на моменти до непосилност, но все пак самостоятелна линия на поведение за социалдемократическата партия. За нейната реализация той се стреми утопично да привлече „веднага” около партията зараждащата се работническа класа в следосвобожденска България и дребните съществувания – особено селяните, които все още нямат собствена политическа организация.

¹³⁸ Пръв сериозен опит за задълбочено изследване на теорията и практиката на широкия социализъм в България със средствата на академичната наука бе направен в монографията, публикувана от автора на настоящата студия. По-подробно по темата виж: *Митев, Тр.* Генезис и структура на широкосоциалистическата политика в България. С., 2002, с. 169.

Целта на Габровски в случая е БСДП, а впоследствие БРСДП, да се превърне „бързо“ в „решаващ“, но самостоятелен фактор на вътрешнополитическия живот, за да може, една силна социалдемократическа партия да започне сама (и то веднага) да играе големите роли в неговото развитие. А кръгът около Янко Сакъзов започва да търси „опори“, „гаранти“ и друга допълнителна подкрепа за младата и все още слаба БРСДП, но вече от страна на опозиционно настроените либерални политически партии. При това за сметка на компромиси и съглашателства, базирани върху опасенията, че така ще се избегне евентуалното „задушаване на прекалено борбената социалдемократия“ чрез репресии от страна на изпълнителната власт.

Казано по друг начин, „широкият социализъм“ е проява на стремежа сред определени кръгове на социалдемократията у нас да „приспособят“ – от различна гледна точка, стратегията и тактиката на европейското работническо и социалдемократическо движение към специфичната дребнобуржоазна среда на Третата българска държава. В единия от случаите (Н. Габровски) се наблюдава утопичен, но честен опит да се „ускори“, да се „форсира“ създаването на една „голяма“, „сериозна“, „силна“, но самостоятелно действаща социалдемократическа партия. А в другия (К. Бозвелиев, Я. Сакъзов) изследователят се сблъсква с неразбирането, че липсата все още на трайни демократични политически традиции и цивилизована коалиционна култура в наскоро освободената държава не гарантират на БРСДП едно лоялно партньорство от страна на останалите, също млади, опозиционни политически сили от либералния спектър.

С всички свои аспекти „широкият социализъм“ обаче е един от най-оригиналните продукти на обществено-политическата мисъл в България през последното десетилетие на XIX век. Той подтиква в най-голяма степен разработването

на тесносоциалистическата стратегия и тактика на БРСДП и полага идейните основи на аграризма като нова глобална самостоятелна тенденция в лявоцентристкото политическо мислене на нашата нация. (Първите идеолози на самостоятелното земеделско движение и създатели на БЗНС – като Цанко Церковски например, тръгват от редиците на широките социалисти.) В края на краищата широките социалисти, водени от Никола Габровски, не разрешават цялостно и окончателно фундаменталния тогава въпрос за социалдемократията в Европа – въпроса за отношението на социалдемократическите партии към селяните. Те обаче поставят най-категорично този проблем в практическата политика като неотложна необходимост за изясняване. А усилията на Янко Сакъзов да дефинира нова, лоялна коалиционна политическа практика без съмнение обогатява българския демократичен политически процес. Ето защо изучаването на очертаната тук научна проблематика ще разкрие редица интересни и малко познати страни, характерни специално за теорията и практиката на източноевропейското социалдемократическо движение през последната четвърт на XIX век. Защото проблемът „социалдемократия – селска маса“ там стои несравнимо по-остро като практическа задача, отколкото в старите индустриално развити държави на Европа.

Изследванията върху „широкият социализъм“ ще хвърлят повече светлина и върху темата за това кой, кога и как започва да полага усилия за творческо разрешаване на проблемите, свързани с политиката в лявото пространство на България. Ще стане още по-ясно и несъмненото подценяване на общодемократичните задачи, стоящи пред политическия процес в държавата, от страна на ортодоксалните представители на социалдемократията, за сметка на нейните конкретни класови политически ангажменти. А подобни изводи са важни, въпреки че в академичното знание не е прието да се

пита: ”Какво би станало, ако...?!” Все пак имаме основания да помислим обаче дали и най-старата политическа партия вляво – БРСДП, нямаше да спечели много повече, ако още в началото на XX век бе съдействала по някакъв начин за обединяването на демократичните политически сили на българската нация, с оглед ограничаването поне на „личния режим” на Фердинанд. По този начин да се избегнат безотговорните лични политически решения на монарха от 1913 и 1915 година, донесли на българския народ двете непоправими национални катастрофи. Особено втората, докарала безпрецедентно жестоката политическа криза в държавата от първата половина на 20-те години, която в последна сметка наложи БРСДП (т.с.) да заплати и тежък „кръвен данък” заради подценяването дотогава на проблема за нуждата от надеждни политически партньори и приятели в политиката.

Така че крайно време е да се каже, че в недооцененото дело на Никола Габровски и Янко Сакъзов, между противоречията и грешките, се крие и една пропусната възможност да се подкрепят усилията за гарантиране на демокрацията в Третата българска държава. Ако БРСДП не беше подценила още при старта си значението и на общодемократичните задачи в политиката, от това в перспектива щяха да спечелят и българските социалдемократи, и тяхната родина. Що се отнася специално до Никола Габровски, тук вероятно е уместно да се припомни само фактът, че след Първата световна война той ще напусне широкосоциалистическата партия, водена след 1903 г. от Янко Сакъзов, и отново ще се завърне при своя стар политически съратник Димитър Благоев. В последна сметка през 1925 г. Никола Габровски ще бъде убит, чрез изстрел, изпратен от страна на политическите му противници, но като член на партията, ръководена от Димитър Благоев.

АПОЛОГИЯ НА БЪЛГАРСКАТА СОЦИАЛДЕМОКРАЦИЯ (1891-1944 г.)

Веселин Янчев

1. ПОЯВА НА БЪЛГАРСКАТА СОЦИАЛДЕМОКРАЦИЯ. 1890-1894 г.

Появата и развитието на социалдемократията в България са свързани с редица вътрешни и външни ФАКТОРИ.

ВЪТРЕШНИ. На първо място, след 1878 г. нашата страна, макар и с огромно закъснение, разчупва сковаващите рамки на османската феодално-бюрократична система и поема пътя на самостоятелното и напредничащо развитие. *В политическата ѝ система* се утвърждава конституционната монархия, с разделение на властите, с гарантирани либерални права и свободи, макар че тяхното приложение не винаги е перфектно. *В областта на икономиката* ускорено протичат процесите на утвърждаване на частната собственост, на свободното предприемачество, на модернизацията на производството и инфраструктурата. В края на XIX век България бърза да навакса пропуснатото, да догони развитите европейски държави. Ускорените политически и стопански промени водят и до *процеси на социална диференциация*. Утвърждава се господството на дребните и средни селскостопански производители, запада занаятчийството и занаятчийското съсловие, бавно нараства работничеството – в производството, услугите и администрацията. Значително се увеличава броят на образованите и интелигентни българи, които се стремят да усвоят и приложат най-новото и в областта на управлението,

и в областта на производството, и в областта на политическите идеи.

ВЪНШНИ. Безспорно е, че сред най-новото в областта на политическите идеи през втората половина на XIX век е *марксизмът или социалдемократизмът*. Плод на индустриалната епоха, марксизмът предлага едно универсално решение на проблемите на времето, едно бъдеще, премахващо мизерията, несправедливостта, социалното неравенство. А каква по-приемлива идея за един народ, изостанал в своето развитие.

Какви са основните виждания на марксизма или „научния социализъм“? Според него социализмът е необходим и неизбежен етап от историята. Той е исторически наследник на обречения на крах капитализъм и представлява напълно социализиран и управляван по единен план икономически и обществен строй, в който са ликвидирани всички привилегии. Социализмът е необходимост, произтичаща от обективните исторически закони и се осъществява от работническата класа, която с развитието на капиталистическото общество се организира и осъзнава своята историческа мисия. Реализацията на тази мисия отговаря на интересите на цялото човечество. Тя ще бъде постигната чрез революция – исторически необходим акт на насилствено разрушаване на капитализма и едновременно с това на създаване на социализма. Целта на революцията е социализация – това означава въвеждането на пълна номинална обществена собственост, без точно да се определят нейните носители и организационни форми, и пълно обществено-икономическо планиране. Революцията трябва да премахне буржоазната класова държава, която се явява инструмент на икономически господстващата класа.

С други думи, според К. Маркс и Ф. Енгелс социализмът или комунизмът е „емпирично възможен“, ако са налице

определени „материални елементи” – развити производителни сили и революционна маса. Убеждението, че противоречието между общественото производство и капиталистическият начин на присвояване е достигнал краен предел, засилва в последната четвърт на XIX век необоснованата вяра сред социалдемократите, че условията за завоюване на властта от пролетариата са налице и със силата на природна необходимост тласкат буржоазното общество или към гибел, или към преврат. От друга страна, според Маркс и Енгелс обществото на Запада все по-отчетливо се разделя на две класи – буржоазия – социално непотребна, числено намаляваща и вървяща към заник, и пролетариат – нарастващ количествено и превръщащ се в преобладаващо мнозинство от народа, но изпадащ във все по-бедствено и непоносимо положение. Това води до нарастване на революционната активност на пролетариата и неговата неизбежна победа. Тя може да се реализира, когато многобройната пролетарска маса е организирана и ръководена от собствена политическа партия, различна и противопоставяща се на всички стари буржоазни партии. Тази партия трябва да се бори както за постигането на непосредствените цели и интереси на работническата класа, така и на нейните общи интереси – победата на социалистическата революция. При тогавашната политическа обстановка в Европа, където преобладават военно-бюрократични монархии, където насилието и деспотизмът определят облика на политическия живот, общото изборително право далеч не е общо, а демократичните процедури на избор и контрол върху управлението – далеч от истинския демократизъм, логично е завладяването на властта да се вижда само чрез насилствено събаряне на съществуващия обществен строй, чрез нелегално, незаконно, въоръжено действие. След Парижката комуна и с постепенното разширяване на демок-

ратичните права и свободи основателите на новата социална теория допускат и възможността от мирно, легално завладяване на властта от пролетариата чрез избори. Но в края на XIX век международната социалдемократия продължава да следва принципа: „Нито революция, нито законност на всяка цена“. През 1889 г. новосъздаденият Втори интернационал си поставя за задача да организира пролетариата за последния щурм, да определи принципите и средствата, способни да го направят победител.

Това са основните „азбучни правила“, по които социалдемократите и техните партии в Европа и света се „учат“ на марксизъм. Усвояването, осмислянето и конкретното приложение на тези правила е индивидуално национално дело, зависещо от степента на индустриално развитие, равнището на работническата класа, спецификата на политическите режими, националния менталитет.

ПЪРВИ СЪЮЗНИЦИ. Проникването и разпространението на социалдемократическите идеи в България е факт от средата на 80-те години на XIX век. През 1890 – 1891 г. първите български социалисти, стигнали по твърде лъкатушни пътища до марксизма, преминали през индивидуални съмнения и колебания, през нелегални кръжоци и пропаганда, политически преследвания, стигат до идеята, че трябва да се конституират в самостоятелна организация. В действителност сложната обстановка в България, различната образованост, култура, познаване на марксизма и европейската действителност, още от самото начало пораждат сред българските интелектуалци различни виждания и концепции относно марксизма и неговото приложение в България. Многообразието в крайна сметка се свежда до две основни теоретични концепции, материализирали се в две организационни форми. Едната е на т.нар. *съюзисти* – представителите на българската социалис-

тическа студентска група в Женева около Слави Балабанов и Кръстю Раковски и на част от социалистите в страната – Сава Мутафов, Евтим Дабев, Константин Бозвелиев. Другата е на *партистите* около Димитър Благоев и Никола Габровски.

Българските студенти в Женева първи издигат идеята за системно разпространяване на социалдемократическите идеи в България и за организирането на техните привърженици. Още в края на 1890 г. Слави Балабанов, лидерът на българските студенти-социалдемократи в Женева, предлага един цялостен план за създаване на социалдемократическа партия в България. Той е убеден, че капитализмът у нас се развива с бързи крачки и скоро ще се приближи до европейския, а българското общество ще бъде класово диференцирано. Балабанов реалистично отчита, че тези процеси са в своя начален стадий, че у нас все още не се е създал промишлен пролетариат като трайна социална категория, а където го има, той трябва да бъде събуден и организиран. Оттук извежда и задачите на българските социалисти и набелязва три етапа, през които трябва да мине тяхната дейност. Първи – предварителен или подготвителен, който да разясни какво представляват социалдемократическите идеи и да привлече младежта и интелигенцията към тях. Средствата, които трябва да се използват, са пропагандата и разпространението на социалистическата литература. Този етап според Балабанов практически е преминал. Втори – теоретичен период, през който да се изясни кой начин за действие е най-полезен и целесъобразен в конкретните български условия. През този етап трябва да се определят методите на борба – тайни или легални, социалните сили, които ще бъдат обект на въздействие – селото или града, и средствата за борба – мирни или насилствени. Точно тази задача Слави Балабанов счита за най-актуална в началото на 1891 г. Успоредно с това трябва да се изработи научна програма и програма за действие, око-

ло която да се обединят привържениците на социалдемократическите идеи и се създаде работническа социалдемократическа партия в България. До тогава социалдемократите могат да се появяват в политиката чрез подкрепата на политически партии, които отстояват демократични принципи. Балабанов е убеден, че една социалдемократическа партия трябва да изразява и се бори за интересите на социалните сили, които стоят зад нея – работниците, а не в името на политически доктрини и абсурдни идеали. Третият етап е вече на практическата дейност, на политическата борба, водена от партията на работниците. Според Балабанов „засега” социалистическата дейност трябва да бъде теоретическа, посредством литературата, сред интелигенцията, занаятчиите, пролетариата и организирането на самия пролетариат.

Второто виждане за развитието на социализма в България и задачите на българските социалисти се формира вътре в страната от Никола Габровски и Димитър Благоев. Получил образование на Запад, присъствал на създаването на Втория интернационал, Габровски е убеден, че България ще се върти в европейската орбита и каквито изменения протичат там, такива ще има и у нас. Според него и на Запад, и на Изток бъдещето е на социализма. В представите на Габровски социализмът ще бъде дело не само на работническата класа, както твърдят Маркс и Енгелс, а и на всички „осиромашели”, на всички недоволни. Тяхното положение според Габровски може да бъде подобрено чрез намесата на държавата, която трябва да създаде кооперативни дружества. В тази насока той вижда дейността на социалдемократическата партия – оказване на натиск върху държавните институции за извършване на реформи и подобряване положението на населението. За разлика от Балабанов и Габровски, които виждат социалдемократизма в неговата естествена среда, Благоев се запозна-

ва с него в Русия – твърде изостанала по това време в икономическото и политическото си развитие. След като през 1885 г. той се завръща в България и прави опит за пропаганда на социализма, до февруари 1891 г. Благоев застъпва тезата, че в България няма условия за разпространение на социалистическите идеи и защитава общонационални и общодемократически позиции. Едва от април 1891 г. той дава една по-различна оценка на стопанското развитие на страната ни, от което извежда и нови политически идеи за бъдещото ѝ развитие. Според Благоев в България протичат същите икономически процеси, както и в Западна Европа, обществото ни твърдо е поело пътя на капитализма, следователно българските социалдемократи трябва да започнат своята дейност със създаването на една политическа партия, която веднага да се включи в политическите борби. Политическата дейност не трябва да преследва временни и частични цели, а да е насочена към крайната цел на социализма – премахването на частната собственост и обобществяването на средствата за производство. И Благоев счита, че на този етап практическата дейност на социалистите трябва да бъде агитационна и организационна – разпространение на научния социализъм и обединението на работниците под социалистическото знаме.

Възгледите на женевци и тези на Габровски и на Благоев намират концентриран вид в програмите, които се подготвят за насрочената през лятото на 1891 г. обща сбирка на социалистите в България. Програмата на женевци носи названието „Проект за привременна програма на българските социалисти” и е съставена в началото на месец юли 1891 г. Д. Благоев и Н. Габровски изработват проект за програма още през април 1891 г., копирайки програмата на Френската работническа партия, и с някои изменения го предлагат на сбирката, свикана на 20 юли (2 август) 1891 г.

И двете програми се състоят от три части. Първата излага в най-сбита форма основните положения на марксизма. Втората прави преглед на състоянието и тенденциите на обществено-икономическото развитие на България, а в третата се поставят конкретни задачи и се издигат политически и икономически искания.

Общотеоретичната част в първия и втория проект съвпада почти изцяло, и това е обяснимо, като се има предвид общата идейна основа. Във втората част се появяват различия при оценката на състоянието на социално-икономическото развитие на страната. Позицията, изразена в първия проект, изхожда от схващането, че процесът на развитие на капитализма у нас е още в началото. Според втория проект страната ни се намира под пълното влияние на капиталистическото производство. Тези различни констатации пораждат различия в задачите, поставени пред социалдемократите в България. Въпреки че и двете програми провъзгласяват необходимостта от създаване на политическа партия, женевци се стремят към създаването на една чисто работническа организация, ориентирана към непосредствените икономически интереси на наемниците. Поради това те считат, че първоначално българските социалдемократи трябва да се насочат към синдикирането и организирането на работниците. Едва след като си създадат една стабилна социална база, те трябва да се включат в политическата борба, за да могат да разчитат на конкретни резултати. Затова предлагат учредената организация да се нарече „Български социалистически съюз”.

За да организира работниците в „отделна съзнателна обществена класа”, проектът на Габровски и Благоев предвижда незабавно създаване на политическа партия, която да излезе със своя минимална политическа и минимална икономическа програма. В политическата програма са включе-

ни искания за гарантиране на пълна политическа свобода и искания за осигуряване на пълно самоуправление на общините и окръзите. Икономическите искания също са спрямо държавата и общините. Издигнати са пет искания в интерес на земеделците и бедното население и само едно, отнасящо се до работниците и наемните слуги – изработване на закон за защита на работниците и закон за наемните слуги. Така в програмата на търновци преобладават общодемократични искания и искания към държавата, тъй като според тях тя трябва да послужи като пропагандно средство за обединяването на по-широки социални слоеве около новата партия.

На самата сбирка, проведена на връх Бузлуджа в Стара планина, е представен не цялостният проект на женевци, а редактиран от Сава Мутафов вариант. В него се говори за необходимостта от групирането на съзнателните елементи от всички слоеве на обществото и не се разглежда необходимостта от организирането на работниците на икономическа основа като стъпало към политическата борба. Този вариант значително отстъпва и в теоретично, и в практическо отношение на женевския проект, но и двата предлагат един предварителен, подготвителен период преди откритото излизане като политическа партия със самостоятелни политически искания. Мнозинството от присъстващите застава зад проекта на Габровски и Благоев и подкрепя предложението за създаване на Българска социалдемократическа партия.

И след сбирката на Бузлуджа през 1891 г. различните виждания за начина, по който да бъде създадена Българската социалдемократическа партия, и за нейната предстояща дейност продължават и се задълбочават.

В действителност и търновци, и женевци (представени в България от севлиевската група) се стремят към и целят създаването на социалдемократическа партия. И едните, и

другите си дават сметка, че основната дейност първоначално трябва да бъде пропагандата на социализма. Те обаче по различен начин оценяват обстановката в страната, социалните слоеве, сред които трябва да работят и да търсят подкрепа, етапите, през които трябва да мине създаването на партията.

Според търновци България е поела пътя на капиталистическото развитие и процесите, които се наблюдават в икономиката и обществото, както и перспективите пред тях, съвпадат напълно с тези в Западна Европа. И тъй като там вече съществуват силни социалдемократически партии, които участват активно в политическата борба и се стремят към непосредствено завземане на властта, то в България задачите на българските социалдемократи трябва да бъдат същите. Те трябва открито да излязат с една политическа партия, която да обяви своите цели и да започне събирането на привърженици. Търновци поставят акцента върху факта, че в България има много недоволни от съществуващото положение и следователно – готови да приемат идеята за едно коренно преобразуване на действителността. Както упорито повтаря Д. Благоев, целта на българските социалдемократи е да създадат една „партия на бъдещето”, за която петдесет съмишленици са напълно достатъчни.

Женевската група и нейните привърженици също отчитат, че България е поела по общеевропейски друм. За разлика от търновци обаче, те поставят ударението не върху общите заключения на марксизма и общите черти с напредналите европейски държави, а върху национално специфичните различия. Според тяхната по-реалистична преценка икономическото развитие у нас се намира в преходен етап, старите производствени форми не изчезват така бързо и новите форми не така бързо се създават, а капиталистическото производство не е намерило все още широко разпространение

в страната. Следователно и социалната структура се намира в период на създаване и диференциация, а работническата класа е слаба, разпокъсана и неорганизирана. Привърженици на становището, че не благородството и величието на идеите правят едно движение силно, а масите, които стоят зад него, женевци и севлиевици считат, че първоначално българските социалдемократи трябва да се заемат с тиха и систематична работа, литературна и организационна дейност – преди всичко сред работниците. И едва след като създадат една солидна организация, да излязат от нейно име с политически искания пред държавата, т.е. да се явят като политическа партия. Тези български социалдемократи си дават сметка, че в противен случай те ще представляват собствените си интереси, но не и интересите на определени социални слоеве. Ето защо, освен в пропагандата на социалистическите идеи, женевци виждат основната си дейност в организиране на малобройните работници в България на икономическа основа, в създаването на работнически синдикати, които да играят двойка роля. На първо място, те трябва да защитават непосредствените интереси на трудещите се, свързани с работната заплата, условията на труд, продължителността на работния ден и т.н., но същевременно да изграждат базата, върху която ще стъпи една бъдеща социалдемократическа партия. Накратко, женевските социалдемократи и техните привърженици в България са убедени, че политическата борба произтича, следва от борбата за защита на непосредствените икономически интереси на наемните работници, че партията създават една радикална партия на всички недоволни, а не една, макар и първоначално слаба, работническа партия. Тези идеи вътре в страната се споделят и от Янко Сакъзов, Георги Пенчев и др.

ПЪРВО РАЗЦЕПЛЕНИЕ. Различните теоретични виждания – за същността на социализма, за ролята на про-

мишления пролетариат, за това с какво да се започне – с икономическа или политическа борба, водят до първото официално разцепление сред българските социалисти през август 1892 г. Оформят се две социалдемократически организации. Едната, *Българската социалдемократическа партия* начело с Д. Благоев и Н. Габровски, започва да издава в. „Работник”, а другата – *Българският социалдемократически съюз* начело със Сл. Балабанов, Кр. Раковски, С. Мутафов, К. Бозвелиев, Я. Сакъзов – в. „Другар”.

Двете организации приемат отделни програми. Съюзистката се нарича „План за действие”. Тя акцентира върху необходимостта от създаване на една работническа партия чрез масова работа сред наемните работници, тяхното организиране на икономическа основа и внасяне на класово съзнание. Този етап е наложителен, защото ако в една страна работниците не са успели да се организират за икономическа борба, те не биха били в състояние да се организират и за политическа. Съюзистите се стремят да обвържат движението към социализма с разрешаването на непосредствените нужди на всеки работник – заплата, условия на труд и пр. Те виждат синдикатите като отворени организации, в които могат да членуват всички работници и които да бъдат школа за възпитание на социалдемократически привърженици. Тяхната концепция подценява възможността чрез политически и общодемократични искания и акции на една партия да бъде оказван натиск върху държавата и привличани привърженици.

От своя страна партистите не отричат необходимостта от синдикална дейност, но считат, че работниците първо трябва да се превърнат в социалдемократи, и след това да се обединят в синдикати, които да преследват политически цели. След разцеплението привържениците на Благоев и Габровски приемат нова програма. С малки добавки тя изцяло

е заимствана от Ерфуртската програма на ГСДП. Очевидно и в резултат от критиката на женевци, в нея значително са намалени и конкретизирани общодемократичните искания и е направена решителна стъпка към самоопределянето на партията като работническа. Специален раздел е посветен „За в полза на работниците”. Вече цели девет са конкретните работнически искания – за 10-часов работен ден, за забрана на нощния и детския труд, за право на почивен ден и др. Партистите са убедени, че не е необходимо да се повтарят всички етапи на работническото движение и че икономическото организиране на работниците не може да бъде преобладаващата задача на българските социалдемократи, защото техните усилия трябва да бъдат насочени към завладяването на политическата власт, към непрестанното водене на политическа борба и даване на политическо възпитание на работниците предвид крайната цел. Това естествено не може да се осъществи без политическа партия и участие в изборителната борба.

Още през 1893 г. на свой извънреден конгрес БСДП решава да участва в парламентарните избори. Спечелването на мнозинство в Народното събрание тя разглежда като законен начин да се прогласят социалистическите наредби. Едновременно с това на изборителните периоди се гледа като на най-удобните моменти за агитация и развитие на класовото съзнание на работниците и проникването на социалистическите идеи сред селяните и занаятчиите.

ПЪРВО ОБЕДИНЕНИЕ. Въпреки теоретичните различия, поради слабото икономическо развитие на страната, отсъствието на значителни работнически маси и малобройността на социалдемократическите дейци, дейността и на двете организации се свежда до организиране на малобройните привърженици на социализма и до пропаганда на со-

циалистическите идеи чрез вестници, списания, преводни и оригинални социалистически произведения. Върху бъдещето на Съюза негативно се отразява смъртта на Слави Балабанов през март 1893 г. При слабата фабрична промишленост, ангажирала главно жени и деца, стремежът към създаване на синдикални организации не дава очаквания резултат. Шумната политическа дейност на партията, участието ѝ в избори, издигането на кандидатури и пръскането на бюлетини също не успява да спечели много последователи. Става ясно, че тактиката, която едната страна препоръчва, не изключва другата, а те взаимно се допълват и комбинират. Разпокъсването на социалистическите сили очевидно намалява позициите и възможностите им за действие и успех. Едновременно с това тяхната практически идентична безпощадна критика на българската действителност издига авторитета им в обществото. Затова допринасят и преследванията им от страна на правителствата на Ст. Стамболов, които не правят разлика между партисти и съюзисти. Ето защо към края на 1893 г. започват преговори за обединение между двете организации. Голяма роля в тази посока изиграва и Цюрихският конгрес на Втория интернационал, проведен през юли 1893 г., на който присъстват представители и на двете български организации. Той препоръчва на социалдемократите с еднакво внимание да се отнасят както към икономическата, така и към политическата борба на работниците. В този смисъл постигнатото на 10 февруари 1894 г. Съглашение за обединяване на БСДП и БСДС и създаване на Българска работническа социалдемократическа партия не може да се разглежда като „капитулация” на съюзистите, а като приемане от българските социалдемократи на равнопоставеността и еднаквото значение, което икономическата и политическата борба имат в практическата дейност на социалдемократията. Още повече, че независимо

от теоретичните и практически различия, партията и съюзът, както ще напише след време Г. Бакалов, представляват интелигентски кръжоци за пропаганда на социализма.

2. РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКАТА СОЦИАЛДЕМОКРАЦИЯ ОТ 1894 ДО 1903 г.

След обединението българските социалдемократи успяват да разширят своето влияние и позиции. Те стават част от надигащата се опозиция срещу управлението на Ст. Стамболов. Тяхната смела критика и смело гражданско поведение правят впечатление сред обществото. Социалистическите идеи добиват гражданственост, а след падането на Стамболов през май 1894 г. – и възможност за по-свободно пропагандиране. Издават се редица преводни брошури, нараства броят на централните и местни социалдемократически вестници. Тези процеси протичат паралелно и с отлива на привърженици и симпатизанти, които в новите условия търсят политическа реализация в управляващата или в другите буржоазни партии. Самата БРСДП не наброява повече от 400-500 членове. Само след няколко години, в края на века, партията има вече 64 организации и 1 761 членове, а нейният орган „Работнически вестник” – 2 500 абонати.

УЧАТИЕТО В ИЗБОРИ. От самото начало българската социалдемократия се обявява и следва мирна, открита и легална дейност за постигането на своите цели. Освен на пропагандата тя разчита на парламентарния и ненасилствен път към властта, чрез избори и спечелване на мнозинство в Народното събрание. През юли 1894 г. в София се провежда първият общ конгрес на обединената партия. Във връзка с предстоящите парламентарни избори е взето решение всяка местна организация сама да реши дали да участва или не в

тях, но да не прави компромиси с другите партии. Допуска се в листите на партията да бъдат включвани и несоциалисти, но тези лица трябва да бъдат честни, прогресивни и да не членуват в друга партия. Причината за това е чисто техническа. В редица места и райони липсват достатъчно социалисти, за да съставят самостоятелни листи. В социалдемократическите среди и преди, и след обединението се очертават два подхода към изборителната борба. Единият е практико-политическият, който набляга върху онези искания от партийната програма, които са по-достъпни и разбираеми както за работниците, така и за основната маса избиратели в страната – селяните и занаятчиите – и е възможно да бъдат реализирани още в настоящето. Другият подход слага ударението върху критиката и тоталното отхвърляне на съществуващото, върху пропагандата на крайните цели и работа главно сред работниците. Но и двата подхода не се прилагат в чист вид. В парламентарните избори през септември 1894 г. за първи път двама социалдемократи – Янко Сакъзов и Никола Габровски, са избрани за депутати, но в места, твърде далеч от представите за работнически центрове – в Нови Пазар и Павликени. Тези резултати са запазени и на изборите през 1896 г. Те се дължат на участието на социалистите в смесени листи и на общодемократичните искания, които те защитават.

Постепенно в партията се налага обаче твърдата линия на самостоятелно действие. Четвъртият конгрес на БРСДП през 1897 г. приема решение, според което не се допускат никакви компромиси с партии и частни лица по време на избори. Проведените през 1899 г. парламентарни избори носят неочакван успех за партията – 6 депутатски места. Те отново са спечелени в занаятчийски и селски центрове като Ямбол, Дряново, Попово, Павликени. В Народното събрание депутати-социалдемократи подписват манифест на опозици-

ята срещу недемократичното управление на Т. Иванчов – В. Радославов. Един акт, който показва, че социалдемократията може да действа заедно с други политически партии за постигане на общодемократични резултати. Но на поредния конгрес през същата година отново се залага на самостоятелното действие, като е забранена практиката да се допускат „частни лица” в социалистическите листи. Решава се партията да не прави компромиси с никого по време на избори, а при агитацията да не се скриват крайните цели на партията – преобръщането на капиталистическия строй в социалистически. В изборите през януари 1901 г., проведени свободно, след драматични за страната селски вълнения, партията спечелва само едно депутатско място. Коалиционното правителство на демократи и прогресивнолиберали не успява да се задържи дълго на власт и през 1902 г. следват нови парламентарни избори. На тях за социалдемократите гласуват около 21 000 избиратели, което им донася осем места в парламента.

ОТНОШЕНИЕТО КЪМ НЕПРОЛЕТАРСКИТЕ СЛОЕВЕ. Местните печатни органи на БРСДП стават повод за нова дискусия в социалдемократическите среди. Този път спорът е между бившите съмишленици Никола Габровски и Димитър Благоев. Първоначално Габровски и Благоев са единни, че социалдемократическата партия трябва да бъде партия не само на настоящите, но и на „бъдещите” работници – разоряващите се занаятчии, селяни и др., т.е. партия на недоволните. Още през 1893 г. между Благоев и Габровски се появява противоречие, засягащо същността и характера на социалистическата пропаганда сред непролетарските слоеве. Според Благоев тя трябва да бъде чисто социалистическа, т.е. да им разяснява, че тяхното бъдеще е свързано със загубата на собственост и самостоятелност. Оттук и спасението им е само в социализма – в едрото машинно производство

и колективното обработване на земята. Габровски и Гаврил Георгиев предлагат друг подход – социалистите не трябва да излизат със своите крайни цели, а с конкретни искания към държавата за реформи и подобряване на положението на селските маси. От тези позиции през 1895 г. Габровски започва да издава в. „Освобождение“, който цели да привлече селяните и дребните собственици към партията. Той свързва успеха на социалистическата пропаганда с изработването на специална селска програма на БРСДП, със специфични за селяните искания. Срещу тези негови позиции вече се обявява Д. Благоев, който настоява БРСДП да се изгражда като чисто работническа организация (впрочем това бе позицията на женевци и БСДП от самото начало). Позициите на Благоев са подкрепени и от Я. Сакъзов, Г. Кирков, Кр. Раковски. Всичките са единодушни, че задачите на партията трябва да се степенуват и на първо място да са тези, свързани с днешните, а не с утрешните работници. Петият конгрес на БРСДП (1898 г.) декларира, че партийната дейност трябва да се насочи изцяло към работническите среди и да бъдат спрени местните вестници. През следващата година селяните създават своя организация, която след разгърналата се съпротива срещу правителствените действия през 1900 г. прераства в политическа партия – Български земеделски съюз. Тези събития карат социалдемократите да поставят земеделския въпрос в центъра на обсъжданията по време на конгреса в Сливен през 1901 г. За Благоев и Кирков, макар и отрицателно настроено към съществуващото управление, земеделското движение е реакционно и пролетариатът не може да очаква нищо съществено от него. За Габровски селското движение е революционно, заслужава вниманието и съчувствието на социалистическата партия. Я. Скъзов, който изнася специален реферат по земеделския въпрос, по-скоро споделя вижданията на Благоев

и Кирков, които капсулират социалдемокрацията и я изолират от проблемите на най-многобройната част от българското население.

Спорът между Габровски и Благоев представлява само една прелюдия към големия спор за ролята, мястото и бъдещето на социалдемокрацията в българския обществен и политически живот, който ще избухне през 1900 г.

3. РАЗЦЕПЛЕНИЕТО НА БРСДП ПРЕЗ 1903 г.

РЕВИЗИОНИЗМЪТ И РЕФОРМИЗМЪТ В ЕВРОПА.

В края на XIX век, когато в България социалдемокрацията усвоява вербалния радикализъм и категоричната фразеология на западноевропейските си събратя и следва техния пример на дейност като гаранция за собствения си успех, на Запад все по-ясно се проявяват противоречията между теорията и практиката на социализма. Докато практическата дейност все повече се ориентира по пътя на реформите, то теорията, ориентирана към очакването на революцията, вече не е в състояние да покаже пътя на практическата политика. Тази разширяваща се пропаст между теорията и практиката е запълнена от появата на ревизионизма, реформизма или конструктивния социализъм. Неговият баща е Едуард Бернщайн. Той констатира, че развитието на индустриалните общества в редица решаващи аспекти не протича по пътя, предсказан от Маркс и Енгелс. Не се потвърждава тезата за постоянно изостряне и разширяване на икономическите кризи, довеждащи до опасност за икономическа катастрофа. Напротив – налице е смекчаване на кризите и техните последици, следователно няма основания да се очаква крушение на капитализма по икономически причини. Независимо от процесите на концентрация, числото на самостоятелните, жизнеспособ-

ни дребни и средни предприятия и собственици не намалява. Този процес е особено характерен за селското стопанство, където е налице процес на спиране и дори намаляване на обема на собствеността. Според Бернщайн обществената структура не върви към опростяване, а става все по-сложна. Тя не се свежда до две антагонистични класи, а проявява тенденция на нарастване на диференциацията. Съхранява се и дори нараства самостоятелната средна класа. Самата работническа класа вътрешно се диференцира – според образованието, професионалната подготовка, доходите. Не се е стигнало и до постоянно влошаване на нейното материално положение, което да я застави да извърши революция, тъй като реалните доходи на работниците значително и постоянно нарастват. В резултат от това и класовата борба не се изостря непрекъснато, както очаква Маркс. Демократизацията на държавата и подобряването на трудовото законодателство е довело до разширяване на формите за урегулиране на конфликтите между работници и предприемачи. Според Бернщайн дори и в края на XIX век пролетариатът все още е недостатъчно развит, за да поеме политическата власт. От друга страна, в политическата област демокрацията създава достатъчно предпоставки за изменения на капиталистическата система в полза на трудещите се. Затова стратегическата цел на социалдемократията Бернщайн вижда не в непосредственото завоюване на политическата власт, а в развитието, разширяването и гарантирането на демокрацията, равностойна с „най-възможна степен на свобода за всички”. Тя трябва да се освободи от фразеологията, от чакане на бъдещето за занимаване с глобални преобразования и велики построения, а да води ежедневна борба за реформи, за социален напредък, за демокрация.

Тези констатации водят и до ново осмисляне, до нова представа за социализма. Социализмът вече се разглежда

като принцип на обществено устройство, конкретизацията на който в съответни институции и организации може да приема многообразни форми, в зависимост от състоянието и развитието на обществото и натрупания опит. Той трябва да доведе до равноправно участие на всички хора във всички сфери на обществения живот. Социализмът е нужен като морална необходимост и отговаря на интересите на всички хора, които страдат от несправедливите обществени отношения. Но социализмът ще съществува само в такава степен и в такива форми, които зависят от действителната заинтересованост на хората от него. Самата социализация не означава непременно одържавяване или експроприация. Тя може да означава предаване на отделни права на разпореждане със средствата за производство на различни носители на обществени интереси, без да бъде ликвидиран пазарът. Ролята на държавата зависи от нейната организация и начин на легитимация, от което следва, че демократичната държава може да действа в интерес на цялото общество. Осъществяването на социализма е следствие от организирането на работническата класа и разработването на конкретни алтернативи. Тези алтернативи трябва, в качеството си на елементи на социализма, постепенно, крачка по крачка, да заменят капиталистическите отношения, като разпространяват демокрацията във всички области на живота. Демокрацията е единственият път към социализма и самата тя е съставна част на социализма. Социализмът не може да бъде резултат от насилствено революционно действие. Той е достижим в рамките на демокрацията постепенно, в течение на един продължителен период.

Паралелно със събитията в Германия, през 1899 г. във Франция, в кабинета на Валдек-Русо, за първи път влиза социалист – Александър Милеран. Това става повод за сериозни дискусии. Реформисткото крило на френските со-

циалисти в лицето на Жан Жорес, без да приема изводите на Бернщайн относно икономическите и социални перспективи на капитализма, се обявява против тактиката на ортодоксалните марксисти около Жул Гед и неговите „мистични“ възгледи за освободителната катастрофа. Според Жорес основната задача на социалистическата партия не трябва да бъде пропагандиране и очакване на бъдещето, което автоматично ще разреши всички проблеми, а непосредственото действие, всекидневното усилие, реформите. Работническата партия трябва да действа положително, постепенно, непосредствено и ефективно по всички точки на икономическия, политическия и социален живот и се превърне в носител и двигател на обществения прогрес. От тази гледна точка социалдемократията не може да разчита само на конфронтацията, а на гъвкава политическа дейност, която задължително включва и компромиси с буржоазията и нейните политически представители.

По този начин в международната социалдемократия започва спор за значението на реформите и революцията в прехода към социализма. Дали реформите са елементи от социалистическите преобразувания или само пролог към действителните социалистически промени. С други думи, дали борбата за демокрация е и борба за социализъм, или борбата за социализъм е действителната и единствена борба за демокрация. И до този момент социалдемократията не отрича необходимостта от реформи – икономически и политически, но те не са основната, определяща нейна задача. Определящо е виждането, че те само укрепват капитализма и отклоняват работниците и техните водачи от крайната цел. Реформите трябва само да подготвят, възпитат пролетариата, показвайки му нагледно, че коренно подобрене на своето положение той може да получи едва след завладяването на

политическата власт и унищожаването на капиталистическата организация на труда.

Срещу позициите на Бернщайн и Жорес се обявяват ортодоксалните социалдемократи К. Кауцки, Г. Плеханов, Р. Люксембург, А. Бебел, Ж. Гед. Те остават верни на теорията за неизбежния крах на капитализма и неизбежната пролетарска победа. На Парижкия конгрес на Втория интернационал през 1900 г. се приема резолюция, която допуска компромиси с буржоазните партии, но само в изключителни случаи и за ограничено време. Като цяло се изтъква, че такива компромиси трябва да бъдат сведени до минимум. Що се отнася до участието на социалисти в правителството, Кауцки предлага резолюция, която разглежда този въпрос като тактически и препоръчва всяка отделна партия да го решава в зависимост от конкретните обстоятелства. Но самият факт е определен като изключение и не означаващ начало на завладяване на политическата власт. Вече на Амстердамския конгрес през 1904 г. категорично се отхвърлят ревизионистичните стремежи да се измени „изпитаната и увенчана с успех тактика в такова направление, щото вместо завоюване политическата власт по пътя на победите над нашите противници, да се постави политика на отстъпките на съществуващия ред. ”

„ОБЩОТО ДЕЛО” НА ЯНКО САКЪЗОВ. Поредният конфликт в българската социалдемократия избухва през 1900 г., когато Янко Сакъзов започва да издава сп. „Общо дело”. В него той излага идеи и становища, които не съвпадат с тези на Д. Благоев и неговите привърженици. Започналият идеен спор ясно показва, че става дума не за дребни противоречия, а за политическо мислене и политическо поведение, за различно виждане на мястото, задачите и перспективите пред българската социалдемократия. Причините за този спор са следствие не толкова от ставащото на Запад, а от ставащо-

то в България. Той е нова фаза на първоначалния въпрос за теорията и действителността. За разлика от Благоев, който, следвайки Маркс, твърди, че и в България съществуват само два реални политически фактора – работници и капиталисти, и всички останали се намират в процес на разложение и губят своето политическо значение, Сакъзов е на мнение, че дребните производители, занаятчиите и земеделците у нас запазват своите позиции. Той отстоява виждането, че социалдемократията, освен своето принципно теоретично становище и поведение, трябва да определя своето практическо гледище според обществено-политическия момент, който страната преживява, и в съответствие с конкретното разпределение на обществените сили. На второ място – очакванията на българските социалисти за коренна промяна в политиката след падането на Стамболов не се осъществяват. Макар и в по-мекка форма, и при Стоилов продължават манипулациите по време на избори, злоупотребите на властниците, контролът върху опозицията и нейната преса. След 1898 г. страната изпада в остра стопанска, социална и политическа криза. Сменят се няколко правителства, в които ключова роля играе вътрешният министър д-р В. Радославов. Политическото насилие, фалшификациите, използването на армията и полицията във вътрешнополитическите борби се превръщат в практика. Опитът да се излезе от кризата чрез облагане с по-високи данъци на селячеството води до неговото масово противопоставяне, до сблъсъци с властта и жертви. В тази обстановка нараства ролята на монарха, който при слабите политически партии, липсата на политически традиции, опит и култура се превръща не само в балансиращ, но на практика в единствен контролиращ фактор в българската политика. Реалната дилема пред страната в края на XIX – началото на XX век не е капитализъм – социализъм, а реакция – демокрация. Не на

последно място, натрупаният от социалдемократията близо десетгодишен положителен и отрицателен опит изисква една преоценка на миналото и ясно очертаване на задачите в бъдеще.

Групата около Д. Благоев, Гаврил Георгиев, Г. Кирков, Тодор Петров и др. вижда в марксизма едно общовалидно учение, дало отговор на всички въпроси, начертало най-вярно насоките на развитие на света и на България в частност. Оттук според тях всички марксисти по един и същ начин трябва да оценяват, схващат и разбират условията на обществения живот. Изработили едно собствено догматично и схематично отношение към марксизма, те се опитват да го наложат като задължително в цялата партия. Според тях главната задача на българската социалдемократическа партия трябва да бъде подготовката за бъдещото социалистическо преобразуване, и следователно – на пролетариата за неговото извършване. Всички други текущи политически задачи, както и всички останали социални слоеве не трябва да бъдат обект на внимание от страна на социалдемократическата партия, понеже те я спъват, пречат ѝ да извършва основната си задача. За да изпълни по-бързо и успешно своята задача, в партията трябва да царят пълно единомислие и военно единодействие. Обявили за основен принцип на политическо поведение принципът „класа срещу класа“, бъдещите тесни социалисти виждат само в социалдемократическата партия и в работническата класа носители на демокрацията, считат всички останали обществени слоеве за реакционни и отричат възможността за каквито и да са компромиси или сътрудничество помежду им. В крайна сметка те свеждат социалдемократическата дейност до една постоянна критика на съществуващите политически и обществени отношения и до пропаганда на социалистическите идеи.

Тази политика заплашва да превърне социалдемократическата партия в секта, откъсната от реалностите на времето и от проблемите на обществото. Именно срещу тази перспектива се обявяват Янко Сакъзов и неговите привърженици, личности с висок интелект и обществено влияние – Д. Димитров, д-р П. Джидров, Кр. Пастухов, Н. Габровски, К. Лулчев, К. Бозвелиев, Б. Лунгов, Д. Негенцов, П. Брънеков и др.

На първо място, широките социалисти си дават сметка, че независимо от Марковата постановка за двата фактора, които определят общественото развитие – буржоазията и пролетариата, в България съществуват и играят важна роля дребните производители, земеделците, занаятчиите и т.н. На второ място, те реално отчитат, че непосредствената задача пред българското общество и пред БРСДП не е премахването на капитализма и замяната му със социализъм, а утвърждаването на демокрацията. За тях пътят към социализма, както пише един от най-талантливите представители на социалдемократията у нас – Димитър Димитров, трябва да мине през демокрацията.

Това са двата ключови момента, които определят как то политическата философия, така и политическото поведение на широките социалисти у нас. Тези виждания сочат едно действително „широко” схващане на марксизма не като застинало, веднъж завинаги дадено абсолютно вярно учение, а като една променяща се, подлежаща на развитие теория.

Тръгвайки от горните съображения, широките социалисти се противопоставят на пропагандисткия подход на тесните социалисти. Според широките социалдемократическата партия трябва да се занимава с пропаганда на социалистическите идеи, но тя не бива да се ограничава само с това. Социалдемократическата партия трябва активно да участва в

политическия живот и именно в него да докаже правотата на своите идеи. Промяната на съществуващия ред, разширяването и укрепването на гражданските права и свободи, подобряването на условията на труд трябва да бъдат също области на социалдемократическото действие. Като отчитат неразвитостта на социално-икономическите условия, засилването на личния режим на княз Фердинанд, нарушаването на Търновската конституция, преобладаването на личните интереси над обществените в политическото управление, широките социалисти стигат до извода, че политическият живот у нас е спрял на кръстопътя между реакцията и демокрацията. В този смисъл установяването на траен икономически и конституционен ред, отхвърлянето на реакцията и утвърждаването на демокрацията трябва да бъде приоритетна задача на социалдемократическата партия. Тя не бива да изчаква привличането на всички работници на своя страна, превръщането си във водеща политическа сила, както препоръчват тесните социалисти, за да се заеме с промените в обществото, а да действа още в настоящия момент.

Защото, както отбелязва Янко Сакъзов, демокрацията има надпартиен и надкласов характер. Тя цели участието на всички в управлението за благо на всички. Следователно демокрацията не е монопол само на една политическа партия или на един социален слой. В този контекст социалдемократическата партия не е и не може да бъде единствен носител на демокрацията, а само краен изразител на демократичното течение. Според Сакъзов в края на XIX и началото на XX век задачата пред страната е да стъпи на здрава демократична почва, да бъдат премахнати режимите на персонално и коте-рийно управление и следващите от тях негативни икономически резултати. България се нуждае от здрава икономическа и финансова политика, която да създаде условия за разви-

тието на производството и за достоен живот на трудещите се. В политическата област трябва да се установи стабилен конституционен режим, в който демокрацията, свободата и законността ще господстват над насилието и безправиято. Трябва да се създадат условия народът сам да участва в управлението и да се самоуправлява. Постигането на тези цели не може да бъде дело на слабата българска работническа класа, а „общото дело“ на всички социални слоеве, политически партии и личности, заинтересовани от бързото икономическо и от демократичното политическо развитие на страната, от общите усилия на работниците, селяните, занаятчиите и напредничавите индустриалци в името на върховния национален интерес. Сакъзов пояснява, че преследването на една общодемократична цел и програма не означава спиране на противоречията между различните обществени и политически фактори, не означава и унищожаване на индивидуалността и спецификата на отделните партии. Осигуряването на свободното движение на личности, дружества, съсловия в рамките на законността се превръща в най-ефикасното и сигурно средство за избягване на политически и обществени катастрофи, за законно задоволяване на всички обществени интереси, за правилно и здраво обществено развитие. Що се отнася до социалдемократическата партия, за Сакъзов тя не е абстрактна политическа величина, а място, където се преплитат и проявяват всички противоречия и проблеми на българското общество.

Поради неразвитостта на икономическия живот и липсата на ярки класови конфликти социалдемократическата партия е принудена да търси и намира привърженици извън пролетарските среди. Фактите са красноречиви – по това време партията има 2 507 членове, от които фабричните работници са само 62, земеделските – 450, занаятчийските – 235. В

партията членуват значително количество собственици – 598 са самостоятелни занаятчии, земеделци – 192, търговци – 103. Значително е и присъствието на учителите – 298, и чиновници – 204. Това не означава, че тя трябва да съсредоточи своето внимание върху селяните и занаятчиите – тя трябва да остане партия на българския пролетариат, но да бъде и партия на социалното развитие. Партията трябва да води борба в защита на работническите интереси, икономически и политически, да организира наличния, колкото и малко да е български пролетариат, но и да не ограничава дотук своите задачи, а да бъде и защитник на демокрацията, страж на общото, на цялото, на общокултурните и цивилизационни принципи и ценности. Това е една принципно нова, оригинална концепция за развитието на социалдемократията в конкретните икономически и политически условия на България. Без да копира ревизионизма на западноевропейските социалдемократически партии, широкият социализъм успява още в началото на XX век да скъса с догматизма и схоластиката, с вярата в предопределянето на общественото развитие и да издигне постигането на демокрацията като основна цел на политическото действие. И докато тесните социалисти считат, че едва след като те вземат властта, ще се установи истинска демокрация, широките, както пише Янко Сакъзов, намират, че ”хиляди пъти е повече разумно да се работи всекидневно и във всички области на живота за усилването на демокрацията и отслабването на реакцията, отколкото да се дрънка едно и също и да се тъпче на едно и също място”.

ВТОРОТО РАЗЦЕПЛЕНИЕ. Съжителството на тези две политически философии е невъзможно в рамките на една политическа формация. Затова и разцеплението на БРСДП през 1903 г. е едно логично и закономерно явление. Теоретичните спорове рефлектират върху организационната структура

и политическото поведение на българската социалдемократия и довеждат до създаването на втора социалдемократическа партия в България.

В историографията разцеплението през 1903 г. се определяше като „очистване” на революционно-марксисткото крило от „заразата” на опортюнизма. Българските широки социалисти бяха отъждествявани с ревизионизма, представяни като плагиати на Бернщайн и отстъпници от марксизма. Формулата общоделство или широк социализъм – равно на ревизионизъм, равно на немарксизъм може и да е давала резултат на пропагандно и политическо ниво, но не и на научно. Корените на общоделството не са в Германия, а в неразвитата българска действителност. Българските широки социалисти не приемат ревизионизма. Нещо повече – те го критикуват и до 40-те години на XX век ще останат верни на марксизма. Това не е мимикрия, за да инфилтрират ревизионизма в България, а принципна позиция. Те са впечатлени и по-скоро следват вижданията на френските социалисти-реформисти около Ж. Жорес.

4.РЕФОРМИСТКАТА СОЦИАЛДЕМОКРАЦИЯ ОТ 1903 ДО 1912 г.

ОФОРМЯНЕТО НА НОВАТА ПАРТИЯ. Самият процес на разцепление в партията започва през февруари-март 1903 г. в Софийската организация, където Н. Харлаков, Г. Георгиев и Г. Кирков, заедно с 1/5 от членовете напускат и основават нова организация. Действията на Харлаков и Кирков са подкрепени и от Благоев и по този начин ЦК на партията с 3 срещу 2 гласа – на Сакъзов и Дабев – санкционира разцеплението. Партийният вестник е овладян от мнозинството в ЦК, което дезавуира Дабев като секретар-касиер на парти-

ята и започва да бомбардира местните структури с призови да се определят и изгонят широките от своите редове, иначе ще се считат за излезли от партията и разтурени. Последва разцепление и в парламентарната група. Там се обсъжда идеята да се изпрати телеграма до Жан Жорес, като депутат от френския парламент и член на МСБ, за да го помолят да се застъпи за свободата на Македония. Благоев, Кирков и Василев се възпротивяват, тъй като според тях Жорес не е социалист. Останалите четирима социалистически представители – Сакъзов, Габровски, Конов, Вл. Димитров, изпращат такава телеграма от свое име. Я. Сакъзов и Е. Дабеv започват кампании за запазване на единството в партията. Своите идеи те излагат в изданията от тях в. „Единство”. Това обаче се оказва невъзможно. През юли 1903 г. се свикват два отделни конгреса – на тесните в Русе и на широките в София.

На своя първи самостоятелен конгрес делегатите широки социалисти осъждат разцеплението, като акт с нищо неоправдан. Те се обявяват за допустимостта на идейни разногласия в партията и за свобода на критиката, но за единодушие в действията. Осъждат се действията на мнозинството в ЦК, което е иззело правомощията на конгреса. В специална резолюция са очертани принципите на партията. Тя е партия на класовоосъзнатия пролетариат и на социалното развитие. Стреми се чрез завладяване на властта към своята крайна цел – социализирането на средствата за производство и размяна. Тя не се отказва от принципите на научния социализъм, от своята програма и от своята база – пролетариата и съседните нему среди. БРСДП е партия преди всичко на работниците и се грижи преди всичко за тяхното организиране и борба, но тя трябва да бъде и партия на социалното развитие и общокултурните интереси. „Впрочем тук няма никакво противоречие или двойственост: общокултурните интереси съвпадат

винаги с добре разбраните интереси на работническата класа, социалното развитие води несъмнено към социализма....”. Подчертава се, че партията е не само на бъдещето, но и на настоящето, не само на революцията, но и на реформите. Основен принцип на нейната тактика остава класовата борба, но се допускат временни съюзи и съглашения с буржоазните партии във „важни за страната моменти”. Тези въпроси трябва свободно да се обсъждат в печата и организациите и да се решават на партийните конгреси. Запазват се старото име, програма, устав, номерация на конгресите. Решава се печатен орган на партията да бъде в. „Работническа борба”, издаван два пъти в седмицата. Избран е Централен комитет на партията в състав – Я. Сакъзов, К. Бозвелиев, Н. Габровси, Д-р П. Джидров, Е. Дабеv.

По този начин социалдемократията в България се разделя на два враждуващи лагера. Това не носи нищо добро. Социалистическото дело е отслабено и парализирано. Няма пречистване, тъй като и двете партии тръгват на лов за членове, за да се представят за по-силни и влиятелни пред МСБ. До 1911 г. и двете партии не успяват да спечелят мандат в Народното събрание. Огромна част от енергията им е впрегната във взаимното компрометиране, което убива престижа на социалдемократията и отвращава хората. Разцеплението има и своите положителни страни. То активизира дейността на двете фракции, които, търсейки легитимация, засилват агитацията и пропагандата и дейността си в средите на работниците.

Обявила за свой принцип свободата на мисълта и словото, организационното изграждане на новата партия не върви съвсем гладко, но относително бързо се урегулират контактите между централното ръководство и местните структури, засилва се дисциплината, редовно се провеждат конгреси.

Усилията се насочват към привличане на колебаещите се социалисти и масовизиране на партията. В периода 1903-1908 г. тя разчита на 37-40 организации и на около 1 200 членове. Преобладават наемниците, но преди всичко от занаятчийското производство, и учителите. През 1904 г. са възстановени връзките на партията с Международното социалистическо бюро на Втория интернационал. Там неин представител е Я. Сакъзов. Първоначално се запазва надеждата за обединение на двете социалдемократически партии. Такова е и желанието на международната социалдемократия, демонстрирано на Амстердамския конгрес на Втория интернационал. Тесните също се обявяват за обединение, но ако членовете на БРСДП (ш.с.) напуснат своите лидери и подсилат тяхната партия. От 1905 г. този въпрос постепенно заглъхва. Въпреки разцеплението и оформянето на своя самостоятелна партия, широките социалисти плащат сериозен данък на страха от тесняческата критика.

Широките принципи на политическо мислене и действие, активното обществено присъствие, нарасналото влияние в различни социални групи привличат в БРСДП (ш.с.) редица дейци, разочаровани от догматизма и сектанството на тесните социалисти. В редовете на единната и очистена, единомислеща и единоействаща партия се образуват два лагера – либерали и консерватори. През декември 1905 г. 22 души от Софийската организация се обявяват против ограниченията на тесняшката „котерия” и стремежа ѝ да ги задуши със своята диктатура и тирания. Към софиянци се присъединяват организациите от Видин, Варна, Бургас, Лом. Начело на либералите, или както ги наричат техните съпартийци – анархолиберали, са Р. Аврамов, Г. Бакалов, Н. Харлаков, Ц. Бръшлянов. Парадоксално, но именно те са сред най-активните опоненти и заклеймители на широките. След като са

изключени от партията на тесните социалисти, либералите започват да издават свой орган, формират Социалдемократически съюз „Пролетарий“ и свои профсъюзи. Първоначално този съюз се опитва да прокара една междинна линия на поведение между тесните и широките социалисти, с основна цел да бъдат преодолените „крайностите“ на тесния и широкия социализъм и да се създаде една единна работническа партия. Постепенно позициите на пролетарците и широките се сближават все повече на базата на съвместни акции. Тези процеси започват да боксuvat през 1907 г. поради участието на широките социалисти в Патриотичния блок. Но след обединението на профсъюзните структури на двете организации и създаването през юли 1908 г. на Обединен синдикален съюз преговорите са възобновени. Протоколът за обединение е подписан в края на ноември 1908 г. Приетата платформа предвижда новата партия да се ръководи от установените принципи на международните социалистически конгреси. Декларирани са общите крайни цели, но не и конкретната тактика. Започва издаването и на общ партийен орган „Работническа България“.

Скоро след това в БРСДП (ш.с.) се включват и новите изгнаници на тесните социалисти, т.нар. прогресисти. Те представляват част от Софийската организация около Н. Сакаров, убедени, че широките са една социалистическа фракция и е наложително обединение с тях. По този начин широкосоциалистическата партия увеличава своя състав и своето влияние. Едновременно с това новоприсъединилите се дейци увеличават позициите на левията вътре в партията, групирана около Н. Габровски.

Първият конгрес на обединената партия се провежда през юли 1909 г. Левицата настоява за ново начало на една принципно нова партия. Надделява десницата, която е за приемственост, изразяваща се и в запазване на старата номе-

рация на партийните конгреси. Приема се БРСДП (ш.с.) да се нарича БРСДП (обединена). Тя наброява 2 427 членове, от които най-много са учителите и чиновниците, занаятчийските работници и търговските служещи. Демократично се обсъждат въпросите за политическата дейност и партийния печат. На практика се запазват вече наложените принципи в партията. Новият устав потвърждава формулировките от стария. В ръководството остават Я. Сакъзов, д-р П. Джидров, Х. Христов, а от левицата са включени Г. Бакалов и П. Величков. Конгресът демонстрира социалистическата принадлежност на партията и гарантира свобода на мисленето и действието. След него левицата започва да издава свой вестник „Социалистическа трибуна“, но не успява да повлияе решително на партийната политика поради авторитета на старите дейци и липсата на единство в собствените ѝ редове, където ясно се различават по-умерено, примиренческо, и по-крайно, решително крило. По-умерената част се групира около Г. Бакалов, а по-радикалната – около Н. Харлаков. Левичарите се обявяват против ръководството на партията и следвания от него политически и синдикален практицизъм, за политика на самостоятелна класова борба. Те се опитват да наложат своите разбирания на конгреса, проведен през 1910 г., но не получават подкрепа.

ТЕОРЕТИЧЕСКИ РАЗБИРАНИЯ. И след разцеплението лидерите на широките социалисти продължават да анализират процесите в българското общество и да търсят най-ефикасните пътища и средства за неговото демократично развитие. През 1905 г. Я. Сакъзов издава своята книга „Цезаризъм или демокрация“, с която се опитва да даде отговор на въпроса има ли възможност да се сложи край на неконституционното управление у нас, и ако има – при какви социални и политически условия. На основата на един пре-

глед на световната история и развитието на формите на управление, на постановленията на Търновската конституция и политическата практика у нас, Сакъзов стига до извода, че в България конституционализмът се е превърнал в слабо прикрит абсолютизъм, а парламентарното управление – в явно персонално, дворцово управление. Много точно той определя основния проблем на българското политическо развитие – „разстоянието между писаната и фактичката конституция на България”, разстояние, което не е запълнено и до момента и от което запълване зависи нейният напредък. Обективно Сакъзов проследява напредъка в установяването и утвърждаването на конституционно демократичните форми на управление, но и тенденциите за тяхното ограничаване. Като опасност и преграда за развитието на демокрацията у нас той счита нарастващите позиции на княза в управлението, който, възползвайки се от конституционните си права, контролирайки войската, външната политика, състава на изпълнителната власт и на Народното събрание, възползвайки се от слабостта на политическите партии, се превръща в „най-мощната организирана сила в този момент на общественото развитие.” Монархът вече е сложил ръка на всички по-главни ресори на държавния, обществен и политически живот, определя настоящето и бъдещето на страната. Този цезаризъм е венецът на оформящото се неограничено господство на буржоазията над народните маси. Той е последната преграда пред напора на долните работни маси в стремежа им към равноправно участие в държавния живот, към демокрация. Цезаризмът, според Сакъзов, не е в състояние да спре икономическото и обществено развитие, което поражда появата на нови демократични слоеве, на непобедимо революционно демократично движение.

Сакъзов характеризира и основните обществени сили

в България. Консервативната българска буржоазия в лицето на Народната партия е в двойствена позиция между подкрепата за цезаризма и стремежа да бъде партия на реда и стабилността. Либералната буржоазия е разделена на две части – реакционна и прогресивнолиберална. Към реакционната той включва Народнолибералната, Младолибералната и Либералната партия, а към втората част – прогресивната – Прогресивнолибералната, Демократическата и Радикалдемократическата партия. Трета класа в страната е тази на дребното градско и селско производително население. Поради своята икономическа изостаналост то няма претенции за ръководна роля в стопанството и политиката. Това население попълва редовете на всички политически партии, прелива и отлива от тях в зависимост от политическия момент. Четвърта обществена класа е наемното работничество, определена като най-важния двигател на модерното производство и най-беззаветна носителка на демократически отношения. Въпреки че преследва една и съща цел, и тя е разделена на политически групи, което я компрометира пред работничеството и цялото общество. Но Сакъзов не изпада в екстаз при нейното споменаване. И тя, както другите обществени класи, не е единна. В нея има слоеве в плен на патриархално-еснафските отношения, други са жертва на реакционните режими и партии, трети са силно зависими от своите господари или от кариеристичните си стремежи. Само една „неголяма нейна част” влиза в една професионална и политическа организация, политически представител на която е социалната демокрация. Краят на цезаризма Сакъзов вижда в задружното действие на обединеното работничество и долните работни маси, които увеличат горните и средни буржоазни слоеве. Сред тях се очертават нови групи с модерни държавни тенденции, благосклонно разположени към работничеството и неговите ле-

гитимни искания и променящи физиономията на самата буржоазия. Те се включват в борбата срещу цезаризма, усилват опозиционното движение и отслабват силите на реакцията. Именно работничеството, долните производствени слоеве и сформиращата се индустриална буржоазия ще наложат демокрацията в страната.

Книгата на Я. Сакъзов представлява продължение и развитие, задълбочаване на теорията за общото дело. Тя очертава посоката за действие на социалдемократическата партия, нейните цели, съюзници и противници. „В бъдещето на България – пише той, най-дълбоки следи ще остави тази обществена класа и партийна група, мислите на която се последват от дела, защото в начале бе дело, както свидетелства цялата история на борещото се човечество.”

ПОЛИТИЧЕСКАТА ПРАКТИКА. Изхождайки от тези принципи, БРСДП (ш.с.) активно се включва в политическия живот на страната. Срещу антидемократичните домогвания на двореца и настъплението на правителството на Народно-либералната партия спрямо правата и свободите на гражданите Янко Сакъзов издига идеята да се предизвика широко народно движение, в което да се включат всички опозиционни партии. След събитията от 3 януари 1907 г. – освиркването на княза от студентите и затварянето на Университета, за общи действия срещу мерките на правителството се споразумяват Народната, Демократическата и Прогресивнолибералната партия. Те решават да се обърнат и към широките социалисти и радикалдемократите. Първото общо съвещание е на 16 януари 1907 г. и се решава да се започне кампания срещу управляващите. Представителите на социалдемократията – Я. Сакъзов и д-р П. Джидров, още преди инициативата на опозиционните партии считат, че това може да се осъществи при три условия: 1. Да се убедят масите, че главната причина

за политическата реакция е българският княз; 2. Да се гарантира, че бъдещото правителство ще отговаря на политическите и стопански интереси на големите маси; 3. Най-главното условие е да се привлече работническата класа към опозиционната борба. Срещу това новите управляващи трябва да проведат социални реформи. Демократично, ръководството на партията прави допитване до местните структури дали да се включи в опозиционния блок и получава одобрението на огромното мнозинство от тях.

През януари 1907 г. БРСДП (ш.с.) става част от „Патриотичен блок“, съвместно с Народната, Прогресивнолибералната, Демократическата и Радикалдемократическата партия. Широките социалисти предлагат обща платформа на блока, включваща искания за държавна закрила на работниците, реформиране на държавните служби и изборната система, премахване на реакционните закони и др. Конкретно е разработен пунктът за държавна защита на работниците и в него са включени искания за анкета на труда, създаването на бюра за безработни, законодателното регулиране на нощната работа, неделната и празничната почивка, задължително застраховане на работниците в едрото производство. Тъй като останалите партии не се ангажират с разпространението на платформата на блока, ЦК на БРСДП (ш.с.) излиза с апел работниците да се активизират и подкрепят предлаганата програма и блока. Практическата дейност на блока се изразява в провеждането на протестни събрания и митинги, най-големият от които е в столицата София на 18 февруари. След убийството на министър-председателя Д. Петков съвещанията на блоковите партии се прекратяват в очакване на действията на монарха. Те са възобновени след ултимативното искане на широките социалисти. Междувременно и в идейно, и на практическо ниво блокът зацикля. Той се из-

правя пред необходимостта да реши дали ще продължи своето съществуване като блок за управление, т.е. да се създаде общ кабинет. Широките отказват да участват в такъв кабинет, но са готови да го подкрепят. Другата възможност е да бъде създадено ширококоалиционно правителство от партиите на блока, което да проведе свободни парламентарни избори. Новото Народно събрание трябва само да излъчи кабинет и това ще сложи началото на края на личния режим на княза и на назначавани от него кабинети. В такъв тип кабинет се съгласяват да участват и социалдемократите, и радикалите. И двете възможности срещат противодействието на демократите и прогресивнолибералите. Малинов е убеден, че е невъзможно съставянето на правителство от пет партии и че князът няма да одобри такъв състав. Едновременно става ясно, че Демократическата и Прогресивнолибералната партия водят преговори с княза за самостоятелно поемане на властта. На 19 май 1907 г. ЦК на БРСДП (ш.с.) решава да напусне блока и той се разпада.

Участието на партията в този опозиционен блок представлява първи опит за верификация на нейните теоретически виждания и практическите ѝ политически възможности. За първи път в страната се създава толкова широка партийна коалиция и то с участие на социалдемократи. Появата на блока доказва, че във време на политически сътресения е възможно сътрудничество и взаимодействие на партиите, че независимо от класовите и политически различия те могат да се споразумеят за един минимум от реформи, които да променят модела на функциониране на политическата система. Коалирането на социалдемократическата партия с други политически сили логично предизвиква дискусия в нейните редици. Ръководството ѝ е критикувано както от представители на десницата, така и на левицата в партията. Но на редовния

партиен конгрес през 1907 г. позицията на ЦК е подкрепена от голямо мнозинство от делегатите.

В началото на 1908 г. княз Фердинанд назначава правителство на опозиционната Демократическа партия. Тя обявява, че ще води политика на реформи и социален мир. Реакцията на партията на широките социалисти не е еднозначна. Една група около в. „Камбана”, списван от Гр. Василев и Кр. Станчев, подкрепя изцяло новия кабинет. Мнозинството в ръководството счита, че, поемайки самостоятелно властта, демократите са изменили на идеите на блока. То се обявява за единодействие с радикалдемократите с цел да се тласне наляво борбата за демокрация.

Отдаващи решаващо значение на парламента и парламентарната борба, широките социалисти активно участват в проведените през май 1908 г. избори за XIV ОНС. Предварително е свикана една сбирка, в която участват партийни дейци от столицата и провинцията. В демократичен дух се обсъжда тактиката и въпреки различните становища се приема, че са допустими съглашения с всички партии от блока. Централният комитет изготвя предизборна платформа, съдържаща общодемократични и конкретни работнически искания. Тя включва искания за 8-часов работен ден, 36-часова седмична почивка, забрана на детския и нощния женски труд, задължителна държавна застраховка и отговорност на работодателите в случай на злополука, безплатни бюра за безработни. Наред с това БРСДП (ш.с.) се обявява против реакционните закони, за пропорционална избирателна система, въвеждане на прогресивно-подоходен данък и т.н. В изборите партията получава 10 000 гласа, но поради характера на тогавашната избирателна система депутатски мандати не са спечелени. Този резултат показва разширяване на влиянието и позициите на партията. На последвалия партиен конгрес през юли

1908 г. изборната тактика е обект на широка дискусия. Съвсем свободно част от делегатите се обявяват против тактиката на предизборни съглашения, други настояват, че партията е трябвало да подкрепи управляващите демократи. Приетата резолюция изтъква, че съглашенията и компромисите не могат да бъдат правило, а изключение в изборната тактика, и се допускат в извънредни случаи с решение на партията или местната организация, но с одобрение от ЦК.

През 1909 г. партията организира протестна акция срещу правителството под лозунга „Дайте реформи или си вървете!“ Тя с голяма настойчивост и активност се обявява за демократични реформи, особено актуални във връзка с намеренията на новото правителство на Народната и Прогресивнолибералната партии да измени Търновската конституция. В навечерието на изборите за Пето Велико Народно събрание ръководството на партията изготвя платформа с искания за демократична република, пропорционална избирателна система и народно самоуправление. В проведените през юни 1911 г. избори БРСДП (о) успява да постигне споразумение с БЗНС на местна почва и да спечели пет мандата. Това са първите спечелени депутатски места след разцеплението. Успехът е обнадеждаващ на фона на резултатите на тесните социалисти, които имат само едно депутатско място.

Във ВНС, съвместно с радикалите и земеделците, обединените социалдемократи се обявяват против изменението на член 17 от Търновската конституция, което би дало право на монарха да сключва външни договори без знанието и одобрението на Народното събрание. Опозицията обаче не успява да наложи своите виждания.

В изборите за XV ОНС (септември 1911 г.) БРСДП (о) спечелва 12 743 гласа, но не и депутатски мандат. През май 1912 г. се провежда допълнителен избор в София. Силната

кампания на партията дава резултат – Я. Сакъзов е избран за народен представител.

Обединените социалисти не подценяват и местните органи на власт. С въвеждането на пропорционалната избирателна система в изборите за окръжни и общински съвети, даваща по-големи шансове на малките партии, тя разгръща широка предизборна кампания. През есента на 1911 г. при проведените местни избори в столицата София широките спечелват най-много гласове след правителствената коалиция и почти три пъти повече от тесните социалисти. Гр. Василев, Ас. Цанков, д-р П. Джидров развиват дейност, която в най-голяма степен да отговаря на нуждите на обикновените хора. За разлика от тесните социалисти, които излизат с крайни и неприемливи предложения с цел да бъде компрометирана буржоазията и съществуващото устройство, широките търсят възможното. Те изповядват виждането, че общината трябва да се превърне в "майка-закрилница и майка-спомогателка на гражданите". В началото на 1912 г. при проведените градски общински избори обединените социалисти спечелват 57 места за общински съветници срещу 51 на тесните.

СИНДИКАТИТЕ. За разлика от Западна Европа, където развитието на синдикалното движение е в основата на появата на мощни работнически и социалистически партии, в България нещата се случват в обратния ред. Първо се появяват социалистическите организации, които се опитват да създадат професионални съюзи и движение. Отношението към професионалните организации е сред основните причини за обособяване на социалистите в две отделни организации. Противно на теоретическите постулати, според които организирането на работниците на икономическа почва, в името на непосредствените им икономически интереси, е по-лесно, отколкото организирането им на политическа почва, у нас се

оказва обратното. Това се дължи на закъснялото стопанско развитие и на еснафската психология.

Едва в края на XIX век част от социалдемократите пристъпват към практическо организиране на работниците и непосредствена работа в синдикатите. През 1899 г. Д. Димитров и И. Янулов създават „Работническо печатарско дружество”. С активната помощ на социалистите се създават професионални дружества на дърводелци, железари, шивачи, обувчари, трамвайни работници. В този период в средите на българската социалдемократия се оформят два подхода към синдикатите и синдикалното движение – революционен и реформистки, на практика повтарящи позициите и аргументите от началото на 90-те години, и допълнително разграничават тесните от широките социалисти. Единият, тесният подход разглежда синдикатите като революционни организации, най-пряко свързани със социалистическите идеи и социалистическата партия. Според него синдикатите не трябва да се борят за „нищожни” реформи и подобрения, а за крайната цел – социализма, тъй като само тогава е възможно коренно подобрение на положението на работниците. Другият, широкият подход свързва синдикатите с борбата за изменение на условията на труда в полза на работниците още в настоящия момент. Затова те трябва да бъдат политически неутрални и със свободен достъп за всички работници, независимо от техните политически пристрастия. Според тесните социалисти синдикатите са инструмент в политическата борба на социалдемократическата партия, те са зависими и подчинени на партията. Партия и синдикати трябва да имат общи организационни структури. Широките социалисти са наясно, че е невъзможно пълно изолиране на синдикатите от политиката, но взаимоотношенията между партия и синдикат трябва да се решават конкретно, с оглед на историческата традиция и

обществените условия. Подкрепата на синдикатите за политически партии трябва да се определя в конкретния случай. Вътре в широкосоциалистическите среди се застъпват две тези – за т.нар. свободни синдикати и за неутралните синдикати. Дейци като И. Янулов, И. Искров, д-р П. Джидров считат, че синдикатите трябва да бъдат напълно самостоятелни и независими, но в тясна идейна връзка със социалдемократическата партия, която е партия на работническата класа. На практика това би означавало взаимна подкрепа на акциите, които партията или синдикатите предприемат – например защита на исканията на синдикатите в парламента от депутати-социалисти и подкрепа за тях от страна на синдикатите по време на избори. Становището за пълен неутралитет на синдикатите се отстоява от Ас. Цанков. Според него синдикалният член трябва да бъде напълно свободен в политическо отношение. В синдикатите трябва да се избягват политически спорове, които биха отблъснали някои от работниците. Подкрепа те трябва да дават само на онази партия, която гарантира, че работи в тяхна полза или в полза на общественото развитие. Връзката между социалдемократическата партия и синдикатите ще бъде гарантирана, ако тя най-енергично и последователно отстоява работническите интереси. Въпреки различията, широките социалисти са единни в признаването на самостоятелните задачи на синдикатите, за свободния достъп до тях и използването им за постигането на реални практически подобрения в условията на труд и заплащането на работниците.

През август 1904 г. в София се провежда учредителен конгрес на Свободния синдикален съюз (ССС). Противоречиви са сведенията за неговия състав. Според едни той обединява 22 синдикални организации с 1 180 членове, а според други – около тридесет синдикални организации и 1600-1800

членове. В приетите резолюции се посочва, че целта на съюза е развитие на работническата солидарност, самопомощ и самодейност, умствено издигане на работниците и всестранично подобряване на условията на труда съобразно културното развитие на обществото. Декларира се, че съюзът ще подкрепя онази партия, която със своята дейност дава най-здрава гаранция като защитник на синдикалното движение, без това да е задължително за отделния синдикален деец. Организатори на съюза са Гр. Василев, Др. Данов, Ас. Цанков и И. Янулов – все активни дейци на широкосоциалистическата партия. Непосредствено след своето учредяване ССС е приет за член на Международния синдикален секретариат. Това блокира възможността създаденият от тесните социалисти Общ работнически синдикален съюз (ОРСС) също да стане член на международната организация, тъй като всяка страна трябва да бъде представена само от един синдикат. Така се появяват две социалистически, но взаимноотричащи се, воюващи вътре и вън от страната профсъюзни организации.

При изключително тежките условия на труд, жестоката експлоатация и липсата на държавна закрила полето за синдикална дейност в България е огромно. Свободните синдикати повеждат борбата в две насоки – за подобряване на трудовите условия чрез непосредствена икономическа борба и чрез извоюване на законодателна защита за работниците. Още през есента на 1904 г. ССС изготвя петиция до Народно-то събрание с искане за трудово законодателство. Този натиск оказва влияние при приемането на първия у нас социален закон за защитата на женския и детския труд в индустриалните заведения. Организирана е и протестна акция срещу приетия от Народното събрание еснафски закон. Синдикатът застава начело и на стачните борби в страната. Докато тесните социалисти разглеждат стачката преди всичко като революционно

средство, което трябва да изостри класовата борба и възпита в непримиримост работниците, които нищо не могат да очакват от настоящето, широките виждат и търсят в стачките средство за разрешаване на най-належащите работнически проблеми. Те залагат на един чисто прагматичен подход, на икономическия ефект.

Значението на стачката се обсъжда на няколко конгреса на ССС. През 1906 г. се приема специална резолюция, която определя стачката като крайно средство за подобряване условията на труд, прибегването до което се поставя в зависимост от изчерпването на мирните преговори с възможна полза за работниците. От тези позиции синдикатът оглавява стачките на печатарските и общарските работници през 1905 и 1906 г. и успява да достигне положителни резултати. В края на 1906 г. назрява конфликт между железничарите и държавата. Широките социалисти отчитат, че успех е възможен само при задружното действие на различните синдикати в железниците и се заемат с тяхното обединение. В това отношение те постигат успех, с изключение на синдиката на тесните социалисти. Стачката на този най-многоброен отряд на държавни работници избухва стихийно. Стачният комитет, в който влизат представители на широките социалисти, пролетарците и радикалдемократите, започват преговори с държавните институции. Нежеланието на последните за отстъпки води до ескалиране на ситуацията и в началото на 1907 г. стачниците и тяхното ръководство издигат искането за смяна на правителството. Така стачката се превръща в политическа. Тя очевидно изиграва роля за създаването на Патриотичния блок. Прекратена е след 42 дни с половинчат успех.

Под влияние на Щутгартския конгрес на Втория интернационал през 1907 г. секретариатът на ССС прави предложение за обединение на всички синдикални организации

в страната. Тесните отказват, но пролетарците са склонни на преговори. През януари 1908 г. се подписва протокол и платформа за обединение на синдикалните организации на двете партии. Създава се Обединен общ работнически синдикален съюз (ОБОРСС). Декларира се, че той ще стои на почвата на класовата борба, че ще се води не само икономическа, но и политическа борба и ще се намира във „възможно по-близки отношения със социалдемократията”. В резултат от обединението нараства численият състав на организацията, който достига 2 045. Нараства влиянието и сред фабричния пролетариат. Усилията се насочват към борбата за трудово законодателство и участие в стачките. Заедно с БРСДП (о) ОБОРСС участва в протестите срещу антиработническата социална политика на Демократическата партия. На 5 септември 1908 г. избухва стачка на работниците по Източните железници. Правителството се споразумява с Дирекцията на Източните железници да поеме линиите на българска територия. Те действително са окупирани. Въпреки постигнатите договорености между ръководството на стачката и Дирекцията, българската страна отказва да върне железниците и предлага да ги изкупи. Българският железничарски съюз подкрепя правителството и не се противопоставя на назначаването на служители на БДЖ. Това прави възможно обявяването на независимостта на 22 септември 1908 г. И. Янулов, един от организаторите на стачката по Източните железници, много точно отбелязва, че по този начин стачниците са поставили „културните интереси и тия на цялото социално развитие по-горе от своите теснопрофесионални интереси”. Тези действия са посрещнати отрицателно от тесните социалисти, според които една пролетарска организация не трябвало да забравя класовите си интереси и да ги подчинява на интересите на буржоазната държава. През 1911 г. международната

конференция на профсъюзните организации в Будапеща отстранява ОРСС от Секретариата, за да постави двете български организации в еднакво положение и създаде условия за тяхното обединение.

Особено силни са позициите на широките социалисти в профсъюзите на държавните служители и интелигенцията – железничари, учители, телеграфопощенци и др. През 1909 г. се създава т.нар. Съюз на съюзите, който обединява освен чисто работнически и чиновнически синдикати – Българския учителски съюз, Телеграфопощенския съюз, Съюза на служителите от изборните учреждения, Българския железничарски съюз. Учредяването на този съюз представлява един безспорен успех за реформистката социалдемокрация.

Българските социалдемократи разгръщат и огромна кооперативна дейност. Първата потребителна кооперация в България е основана от казанлъшките социалисти през 1900 г. по образец на белгийските и френските социалистически кооперации. По неин модел се изграждат редица потребителни кооперации в Ямбол, Хасково София, Ст. Загора, Варна. Отначало социалистите считат, че кооперациите твърде малко могат да допринесат за облекчаване на положението на работниците при капитализма. Постепенно на тях започва да се обръща все по-голямо внимание и да се разглеждат като една от трите форми на работническо движение – политическа, синдикална и кооперативна. След разцеплението широките социалисти основават своя кооперативна организация „Напред”.

От 1903 до 1912 г. реформистката социалдемокрация се превръща от идейно-политическо течение в отделна партия. Тя изгражда своята политическа организация, профсъюзи, кооперации. Едновременно с това партията става част от политическата система на страната и се включва в политическия живот с цел неговото развитие по посока на утвърждаване на принципите

на конституционализма, демокрацията, гарантирането и зачитането на гражданските и политическите права. Обединението с пролетарците и прогресистите засилва числения състав и позициите на партията, но води и до оформяне на левица в нейните редове. Левицата остава в едно разкрячено положение между теснячеството и широкия социализъм. Идейно и организационно тя е слаба, но винаги има свое представителство в ръководните партийни органи. Паралелно на левицата се оформя и дясно крило – кръгът около в. „Камбана” на Гр. Василев, който напуска партията през 1911 г. От 1910 г. до 1912 г. численият състав на партията нараства от 2 452 на 3 245 членове. Доминират представителите на наемния труд – занаятчийските работници, учителите, държавните служители. Нов момент е създаването на младежки дружества. През 1910 г. те са 19 със 725 членове. През цялото това време широките правят опити за постигане на единство на работническото движение и неговите политически представителства. С посредничеството на Кр. Раковски, Лео Троцки и на Международното социалистическо бюро на Втория интернационал са правени няколко, но безуспешни опити. На Копенхагенския конгрес на Втория интернационал през 1910 г. е приета специална резолюция за обединение на работническите секции в отделните страни, но според тесните социалисти тя не се отнася за България, тъй като широкосоциалистическата партия не е социалистическа, а дребнобуржоазна.

5.ШИРОКИТЕ СОЦИАЛИСТИ, НАЦИОНАЛНИЯТ ВЪПРОС И ВОЙНИТЕ ЗА НАЦИОНАЛНО ОБЕДИНЕНИЕ. 1912-1918 г.

Нерешеният национален въпрос се превръща в доминиращ за българското общество и за държавата. Поставила си за цел коренното преустройство на обществото още в на-

чалото на своето съществуване, българската социалдемократия е принудена да потърси отговор и предложи алтернатива за неговото решаване. За тесните социалисти това не е първостепенна задача. За тях на първо място и над всичко са интересите на революционната борба и на пролетариата. Стремежа на българските правителства да разрешат националния въпрос те определят като буржоазен национализъм и шовинизъм. Изход тесните виждат в интернационализма, в доброволното обединение на балканските народи в Балканска федеративна република, която ще гарантира националното обединение.

ЗА АВТОНОМИЯ НА МАКЕДОНИЯ И БАЛКАНСКА КОНФЕДЕРАЦИЯ. Широкосоциалистическото движение още от своето зараждане демонстрира силен интерес към националния въпрос. То винаги е подкрепяло стремежа за национално освобождение и обединение и постигане на пълен държавен суверенитет. Политиката на широките социалисти по националния въпрос е динамична, променяща се, но винаги национална и патриотична, винаги от позициите на демокрацията и социалния прогрес. На своя Първи конгрес през 1903 г. делегатите приемат специална резолюция, в която изразяват съчувствие към македонското движение за автономия и ликвидиране на турския деспотизъм. Недоволни от действията на българското правителство и монарха по време на и след Илинденско–Преображенското въстание, ръководството на вече обособената партия търси съдействието и подкрепата на международната социалдемократия за защита на македонските българи. То е убедено, че македонският въпрос трябва да се отнеме от ръцете на монарха и се поеме от демократичните сили в страната. През 1907 г. партията ангажира вниманието на МСБ и западноевропейските социалдемократически партии с македонския въпрос. На конгреса на Втория интер-

национал в Щутгарт е приета специална резолюция, в която се изразява симпатия към народите на Балканите, борещи се за национална независимост и се иска пълна автономия за Македония и гарантиране правата на всички националности в тази област. Акцията цели да бъде предизвикана намесата на Великите сили, които да принудят Османската империя да въведе реформите, предвидени в Берлинския конгрес. Възприемането от Интернационала на становището на българските социалдемократи по този сложен проблем е едно голямо постижение за националната кауза. В партията не липсват и привърженици на военното решаване на проблема, но надделява антивоенната позиция. Младотурската революция през 1908 г. се посреща от широките социалисти с надеждата, че тя ще даде възможност за подобряване на положението на немюсюлманските общности в Османската империя. От тази позиция Я. Сакъзов и Кр. Станчев вземат участие в създадения от Народната и Прогресивнолибералната партия „Съюзен комитет” за сближение с младотурците.

Междувременно страната ни навлиза в тежък период на изпитания. След като се изчерпват всички възможни средства за гарантиране на човешките права и свободи на българите в Македония и Тракия, България се ориентира към война с Османска Турция. Първоначално широките социалисти считат, че войната не е необходима като средство за решаване на националния въпрос, че това може да стане по пътя на реформите и с активната намеса на демократична Европа. В противовес на военната пропаганда те издигат идеята за сближение на балканските народи под формата на конфедерация, която да създаде възможност за свободен вътрешен пазар и обща външна политика. Тази идея официално е фиксирана в решенията на партийния конгрес през 1910 г. В Балканската конфедерация се вижда единствената гаранция

за самостоятелното съществуване на балканските народи, за развитието им по пътя на демокрацията, на увеличаване на производителните сили и достигане на социализма. Но като цяло липсват убедени привърженици на тази идея. За мнозинството в партията тя е и си остава утопична. През 1911-1912 г. партията е напусната от най-отявлените привърженици на войната – Кр. Станчев и Гр. Василив. В самото навечерие на войната, през август 1912 г., ЦК обявява в окръжно, че партията е за свободата на Македония, която обаче няма да бъде постигната по военен път. Една война ще донесе само беди на страната и ще блокира възможността от нейното реформиране. Партията отново защитава тезата за автономия на Македония като условие за постигане на общ държавен организъм на Балканите.

ШИРОКИТЕ И БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ. Мобилизацията и въведеното военно положение разстройват организационния живот на партията и ограничават възможността ѝ за политическа изява. В Народното събрание Я. Сакъзов протестира против политиката на правителството и неотговорния фактор – монарха. Само той гласува против указа за военна мобилизация. Отчитайки освободителния характер на войната и широката ѝ подкрепа от страна на населението, той застъпва тезата, че веднъж започната и заангажирала всички сили на нацията, нейното настояще и бъдеще, „войната става национална, народна, нейното доизкарване на добър край става дело общонародно”.

През ноември 1912 г. се провежда конгрес на Интернационала в Базел. Поводът за неговото свикване е Балканската война и засилващата се опасност от световен конфликт. На конгреса присъстват представители на двете социалдемократически партии – на тесните – Хр. Кабакчиев, и на широките – Я. Сакъзов и Ас. Цанков. Симпатиите на делегатите са

към представителите на широките социалисти. Я. Сакъзов е избран за подпредседател на конгреса и член на комисията за изработване на манифеста. Самият манифест се обявява против войната и за революционна тактика на пролетариата против буржоазията. Международната социалдемокрация се обявява против военното решаване на противоречията между съюзниците, за мирно споразумение и арбитраж на Великите сили. След завръщането си в страната Сакъзов се въздържа при гласуването на допълнителните кредити за водене на войната, а ЦК на партията търси посредничеството на МСБ за намеса на Европа, прекратяване на войната и свикване на европейска конференция, която да допринесе за създаването на автономна и демократична държава Македония под колективен европейски протекторат.

Неизяснените отношения между балканските съюзнници и некоректното отношение на Великите сили води до избухването на нова, втора балканска война през юни 1913 г. Тя е определена от обединените социалисти като престъпление против отечествените интереси. Кризисната ситуация в страната и провалът на русофилското правителство на д-р Ст. Данев налагат необходимостта от създаване на ширококоалиционно правителство. Мандатът е възложен на Ал. Малинов, но листата е изработена от самия владетел и предвижда участието и на БРСДП (о). Нейният лидер Я. Сакъзов присъства на коронния съвет, проведен на 2 юли 1913 г. Липсата на единно становище в ръководството на партията има за резултат отказа ѝ за участие в едно бъдещо правителство. Не приемат да участват и радикалдемократите, което принуждава Малинов да върне мандата. Тези събития са показателни за значимостта на партията в обществения и политическия живот на страната.

Управлението се поема от коалиционен кабинет на

трите либерални партии. На него се пада незавидната участ да извади страната от войната, приемайки исканията на Сърбия и Гърция за подялба на Македония, на Румъния за Южна Добруджа и на Османската империя за Одринска Тракия. За да се легитимира, след края на войната правителството насрочва парламентарни избори. В ЦК на БРСДП (о) се решава партията да участва в тях самостоятелно. В центъра на нейната кампания е критиката срещу управлявалите по време на войните партии и монарха. Издигат се исканията за парламентарна анкета за виновниците за поражението и за демократични реформи. Категорично се настоява и за промяна на конституционното устройство от монархическо в републиканско. Резултатите от изборите са показателни. За първи път управляващите не успяват да спечелят изборите. Те разполагат само с 95 мандата, докато опозицията е със 110. Огромен успех регистрират двете социалдемократически партии, които спечелват по над 54 000 гласа и съответно 19 места за широките и 18 за тесните. Правителствените партии се нуждаят от съюзници и се обръщат към обединените социалисти, но те отказват. Техните намерения са за сътрудничество с опозиционните партии на демократи, радикали и земеделци. При откриването на Народното събрание групата на БРСДП (о) открито демонстрира срещу цар Фердинанд, но декларира и готовност за конструктивна работа. Обединените социалисти заявяват, че идват в парламента да вършат „делото на развитието, не делото на бунтовете“. Много бързо това Народно събрание е разпуснато и са насрочени нови парламентарни избори за февруари 1914 г. В тях управляващата коалиция успява да си осигури незначително мнозинство. С по 10 000 падат гласовете и на тесните, и на широките социалисти. Първите спечелват 11 мандата, а вторите 10. В парламента обединените социалисти подкрепят съставянето

на анкетна комисия за разследване дейността на правителствата, водили войните, и искат амнистия на разбунтувалите се войници преди и след Междусъюзническата война. Те са категорично против заема, който правителството сключва с германски банки.

След войната се възстановяват партийните структури и връзките им с централното ръководство. През юли 1914 г. партията отчита нарастване на членската маса от 3 245 на 4 885 души, обединени в 72 местни организации и 130 групи. В изборите за селски и общински съвети през 1913 г. са спечелени 1 052 мандата.

ГОЛЯМАТА ВОЙНА И ЕВРОПЕЙСКАТА СОЦИАЛ-ДЕМОКРАЦИЯ. Началото на Първата световна война изправя социалдемократията пред изключително важни проблеми – теоретични, организационни и практически. Въпреки че в теоретично отношение Вторият интернационал продължава да плаща данък на революционния романтизъм и догматизма, реформаторската дейност се налага в практиката на големите работнически партии. Засилва се и доверието на работниците в този тип обществена практика, защото тя довежда до действително подобряване на техния жизнен стандарт. Нарастващата електорална подкрепа за социалдемократическите партии прави реално мирното овладяване на властта. Вторият интернационал, изповядващ необходимостта от мирно и прогресивно развитие, се превръща в един от най-ярките противници на войната като средство за решаване на международните конфликти. И тъкмо когато е в апогея си, Вторият интернационал се разпада. Причината – началото на Първата световна война и решението на мнозинството от социалдемократическите партии да защитят отечеството си. Проблемът „за” или „против” войната отново извежда на преден план основният въпрос за социалдемократията – този за революцията и реформите, за мирното или насилстве-

но завладяване на властта. Руските болшевики, начело с Ленин, издигат призива социалдемократическите партии да използват началото на войната за осъществяване на социалистическа революция. Тази своя идея той реализира през 1917 г., когато чрез извършен държавен преврат успява да овладее властта в Русия. За да се отграничат от реформистката социалдемокрация, през 1918 г. руските болшевики се преименуват в комунисти. Техният пример е последван от отделили се от социалдемократическите партии на Запад революционни малцинства. Тесните социалисти в България логично застават на революционни интернационалистически позиции. Те са против войната, против собствената буржоазия и държава, за революция.

БЪЛГАРСКИТЕ РЕФОРМИСТИ В ГОДИНИТЕ НА ВОЙНАТА. След разпадането на Интернационала МСБ продължава, макар и номинално, да съществува. ЦК на БРСДП (о) възстановява връзките с него и поддържа писмени връзки с английската, френската, шведската, холандската, швейцарската, австрийската, немската социалдемократически партии. Българската партия се обявява против Цимервалдската левица и стремежа ѝ за създаване на нов интернационал.

Началото на голямата война съвпада с юбилейния XX конгрес на БРСДП (о). На него се осъжда империалистическият характер на войната и се поставя като задача енергичното противодействие срещу въвличането на България в нея. Издига се и идеята за солидарност на балканските народи и създаване на федеративна балканска република. Едновременно с това се призовават социалистите да защитят отечеството си, ако бъде заплашена неговата независимост и бъдещото му съществуване. Кр. Пастухов заявява: „Социалистът е отчественик. Ако за успеха на отечеството една партия трябва да загине, тя трябва да стори това. Една революционна партия трябва да се пожертва.”

Непосредствено след началото на Световната война ЦК на БРСДП (о) застава на позицията, че страната ни трябва да запази пълен неутралитет, защото участието във войната ще я опропасти. В този дух са и практическите действия – публикациите в печата, указанията до местните структури, организираните антивоенни митинги и събрания. Заедно с пет други опозиционни партии обединените социалисти настояват за създаване на временен общопартиен кабинет, който да реши въпросите, предизвикани от европейската война. За тях един от основните въпроси е този за постигането на националното обединение. В условията на засилване на натиска за включване на страната във войната, в началото на 1915 г. парламентарната група на партията внася интерпелация, в която настоява правителството по дипломатически път, в споразумение с воюващите и неутрални страни, да осигури националното обединение.

В сложната международна и вътрешна обстановка се задълбочават противоречията вътре в партията. В края на 1914 г. Н. Габровски напуска нейните редове. Групата около Н. Харлаков, имаща солидни позиции в Обединения синдикален съюз, застава зад позицията, че войната трябва да бъде изходна точка за една пролетарска революция. Харлаков влиза в остър конфликт с ръководството на партията, критикувайки неговите действия. През пролетта на 1915 г. той е отстранен от парламентарната група и изключен от партията. Опитът на левицата да наложи своите виждания на конгреса през юни 1915 г. претърпява пълен провал. Едновременно с това партията се дистанцира от съглашенофилските партии, които се обявяват за намесата на страната във войната на страната на Антантата. Тя остава на позицията, че страната трябва да запази неутралитет и самостоятелно връчва на министър-председателя протест против обявената мобилизация. Нито този протест, нито натиска на останалите

опозиционни партии върху монарха успяват да предотвратят включването на България във военните действия на страната на Централните сили. Факт е, че единствено те гарантират териториалната цялост на страната и възможност за включването на Македония и решаването на националния въпрос. Това обективно се отчита и от широките социалисти. В Народното събрание Я. Сакъзов заявява, че за социалистите идеята за защита на отечеството е скъпа, че ако те се издигнат над идеята за националността, щяха да захвърлят пушките или да ги насочат срещу кастата, завлякла ги във войната. „Но очевидно е, че ние сме синове на тази грешна още земя, и по възпитание, и по психология се поддаваме на тази велика национална идея и на нея не можем да се противим”. Ас. Цанков изтъква, че когато изникне обща национална опасност, солидарността между всички класи взема връх. Във войната има или победа, или поражение. Всеки народ е длъжен да избегне поражението, а за това има само едно средство – да победи.

Няколко са основните моменти в позицията на обединените социалисти, след като армията отново е изведена на бойното поле: 1. Войната трябва да завърши възможно по-скоро, с възможно по-малко жертви и с мир, който да съдържа гаранции за трайно и свободно стопанско, политическо, културно и социално развитие. 2. Нужно е да се запази единството на нацията чрез ограничаване на спекулата, гарантиране изхранването на населението и на войнишките семейства. 3. Независимо от военното положение, трябва да се премахнат ограничителните мерки за свободата на словото и мисълта.

Поставена пред свършен факт, партията не желае да действа в посока на намаляване на националната мощ, но парламентарната група се въздържа при гласуването на военните кредити. Тя се ориентира към действия, които да донесат минимални, но реални подобрения – по нейна инициатива.

тива е приет закон за подпомагане на войнишките семейства, създават се хигиенични съвети и др. С активното съдействие на депутатите-социалисти се приемат редица социални закони – Закон за положението на заплатите на работниците и служителите в частните заведения и предприятия през време на войната, Закон за хигиената и безопасността на труда.

Обединените социалисти подкрепят идеята на холандските и скандинавски социалисти за свикване на една международна конференция на социалистическите партии през май 1917 г. за постигане на мир. Въпреки че са поканени, тесните отказват да участват. Те подкрепят Цимервалдската левица и то нейното крайно крило начело с болшевиките. Широкият използва срещите си с европейските социалисти, за да защитят справедливите български искания за национално обединение. Тяхната позиция е съгласувана с правителството. В Стокхолм Сакъзов води преговори с представители на Съглашението за сключване на сепаративен мир, ако се удовлетворят териториалните искания на България. Той е против вижданията за разделяне и подялба на Македония.

Усилията на широките социалисти за справедлив мир не могат да повлияят на финала на световния конфликт. Той се оказва фатален за България и поставя българския народ пред нови изпитания. През целия период на войните БРСДП (о) стои на национални и патриотични позиции, оставяйки на заден план класово-партийния подход.

6. БЪЛГАРСКАТА СОЦИАЛДЕМОКРАЦИЯ В СЛЕДВОЕННИЯ ПЕРИОД. 1918 - 1924 г.

СОЦИАЛДЕМОКРАТИ И КОМУНИСТИ. Краят на войната бележи и окончателното идейно и организационно разграничаване в средите на социалдемократията на привър-

женици на демократическия социализъм и привърженици на комунизма.

За първите демокрацията представлява неотменима ценност, която социализмът се стреми да разпространи във всички обществени сфери, но никога не ликвидира. За тях осъществяването на социализма изисква постепенно и конструктивно преобразуване на обществото. Хората трябва крачка по крачка да получават нови шансове за самоопределение, като сами са субект на процеса на обществени преобразувания. Всяка крачка на социалистическата политика трябва да увеличава свободата, равенството и солидарността. Социализмът се възприема не като готов план на обществото, а като всепроникваща демократизация.

От своя страна комунистите въвеждат правото на неограничено господство при социализма на някаква съзнателна ръководеща група в партията (принципът на демократическия централизъм) и на партията в държавата (принципът на диктатурата на пролетариата). Същността на комунизма представлява диктатура на „съзнателния” елит. Комунистите разбират социализма като държавна собственост плюс централизирано планиране. Така, докато Ленин се обявява за революционна диктатура на пролетариата, т.е. за власт, завоювана и поддържана чрез насилие на пролетариата над буржоазията и несвързана с никакви закони, то за К. Кауцки „няма социализъм без демокрация”. През 1919 г. руските комунисти основават нов Трети или Комунистически интернационал. Всяка партия, която би искала да встъпи в него, трябва задължително да признава марксизма-ленинизма като единствено вярно и задължително учение, а съветския модел като единствено верен и възможен. Тя трябва да оказва безусловна поддръжка на Съветския съюз като първа в света социалистическа държава и да признава неограниченото

господство на неговите интереси над националните, т.е. да приеме принципите на „пролетарския интернационализъм”.

Във възстановения Социалистически работнически интернационал всяка членуваща партия определя автономно своята политика, като за обединяващо звено се приема признаването на демокрацията. Отделните партии си сътрудничат на партньорски начала, на принципите на равноправието и солидарността. Целите на това сътрудничество са политиката на мир, отказът от стремеж към господстващо положение, борбата за свобода и преодоляване на експлоатацията.

Съвсем закономерно на базата на своите идейни разбирания, организационен опит и практическа политика тесните социалисти избират лагера на комунистите, а широките – на демократите социалисти. През май 1923 г. делегация на партията участва в учредителния конгрес на Социалистическия работнически интернационал в Хамбург, на който Я. Сакъзов е избран в екзекутивата на Интернационала.

СОЦИАЛДЕМОКРАТИТЕ ВЛИЗАТ В ИЗПЪЛНИТЕЛНАТА ВЛАСТ. 1918 година е поредната критична година в българската история. Отново националният блян е разбит, надеждата за обединението на разпокъсаното отечество като че ли пропада завинаги. Изтощена от участието в три войни, страната е разкъсвана от стопански и политически трудности, заплашвана с жестока разправа от страна на съседите и Великите сили победителки.

Още от 1917 г. Обединената партия активно участва в действията на опозицията срещу политиката на правителството на д-р В. Радославов, за промяна на външнополитическия курс на страната и излизане от войната. На партийна конференция през октомври 1917 г. се обсъжда и се приема възможността партията да вземе участие в управлението на страната, съвместно с останалите леви партии. Правител-

ствената промяна е извършена през юни 1918 г., но БРСДП (о) не е включена в кабинета, съставен от демократи и радикалдемократи, начело с Ал. Малинов. Останалите партии от опозиционния блок подкрепят новото правителство в намеренията му да стабилизира положението в страната и сключи достоен мир. Те застават и зад усилията на правителството да се справи с критичното положение, създадено след пробива на съглашенските войски при Добро поле. Членът на ЦК на БРСДП (о) д-р Н. Сакаров взема участие в делегацията, която трябва да убеди безредно отстъпващите войници да се завърнат на фронта и дадат възможност на правителството да договори примирие. Социалдемократите не приемат авантюрата на Р. Даскалов за обявяване на България за република и вкарването ѝ в гражданска война в момент, когато чуждите войски заплашват страната с окупация. Парламентарната група също осъжда опитите за предизвикване на анархия и апелира за запазване на конституционните гаранции и реда в страната, както и нейната независимост.

Обстановката, повече от всякога, налага необходимостта от една широка политическа коалиция, която да успокои страстите и да изведе страната от разрушителната криза. В създалата се критична ситуация след войнишкия бунт, абдикацията на цар Фердинанд и окупацията на страната от съглашенските войски БРСДП (о), давайки приоритет на общонационалните интереси и следвайки примера на западната социалдемокрация, не се колебава да поеме своя дял от отговорността за бъдещето на България.

На 17 октомври 1918 г. Янко Сакъзов влиза в коалиционния кабинет на Александър Малинов, съставен от представители на Демократическата партия, Народната партия, Радикалната партия и БЗНС. За първи път в историята на страната социалдемократ става част от върховната изпълнителна

власт и не случайно това е един от бащите на социалдемократията, личност с доказани партийни и обществени качества. Програмата на правителството предвижда омиротворяване на страната, укрепване на политическия режим и сближение с държавите от Антантата. Поемайки поста на министър на търговията, промишлеността и труда, Янко Сакъзов се опитва на дело да осъществи една политика в интерес на широки социални слоеве. Победителите обаче не търсят сближение с правителството. Техните антибългарски действия в Добруджа принуждават Малинов да подаде оставка. Ръководството на социалдемократическата партия решава да се участва и в следващото правителство, но при условие – партиите, които ще го съставят, да подпишат платформа за следвоенното развитие на страната, включваща вдигането на военното положение, премахването на цензурата и конфискуване на военновременните печалби. Като втора цел е определено постигане на единодействие на левите партии – земеделци, широки, радикали, и надмощие в правителството. В новия кабинет на Теодор Теодоров (съставен на 28 ноември 1918 г.) второто условие е спазено – левите партии получават 6 от 10 министерски кресла. Янко Сакъзов запазва поста си и е включен още един социалдемократ – д-р Петър Джидров, като министър на правосъдието. Правителствената програмата се опира на платформата, предложена от социалдемократите, но последната е приета само формално.

Първият следвоенен конгрес на БРСДП (о) се провежда в началото на април 1919 г. Отчита се нарастване на членския състав на партията от 5 023 членове през 1915 г. на 14 700 души през 1919 г. (Според други сведения, членовете са 11 559.) Основният обсъждан въпрос е участието на партията в управлението. Въпреки недоволството и критиките е решено партийните представители да останат в пра-

вительството. Участието на социалдемократическата партия в управлението на страната е и реализация на възприетата от повече от десетилетия теза, че преходът от капитализъм към социализъм не може да стане по пътя на стихийните и насилнически действия, а само чрез постепенните социални преобразувания, по пътя на реформите и парламентаризма. В следвоенните условия намеренията са да бъде спряна разрушителната вълна на разпад, да бъдат възстановени спокойствието и редът и се започне една действително реформаторска политика. Тези идеи социалдемократите се стремят да реализират в политическата си практика. С тяхното активно участие в Народното събрание се приема Закон за осигуряване на работниците и служещите в случай на болест и злополука, Закон за подпомагане на рудничарите, Закон за временно добавъчно възнаграждение на държавните служители, Закон за данък върху военновременните печалби и Закон за отнемане в полза на държавата на незаконно придобитите имоти. Това са законодателни актове с определена социална насоченост. Особено важен за успокояване на политическите страсти е приетият Закон за амнистията за политически престъпления по време на войната и за участниците във войнишкия бунт от 1918 г. С указ от 24 юни 1919 г. министърът на търговията, промишлеността и труда Янко Сакъзов въвежда осемчасов работен ден, което представлява огромно завоевание на работниците в България. Предвижда се и ограничаване на работния ден за непълнолетни до 6 часа и забрана на нощния труд за жени и деца. Той свиква и първия Висш съвет на труда, който разглежда проблемите на социалното законодателство и развитие. Едновременно с това се вземат и мерки срещу провокациите от страна на комунистите и опитите им да нагнетяват обстановката в страната.

Стремежът на левите партии в правителството е да

наложат провеждането на парламентарни избори, които са убедени, че ще спечелят. За да постигнат целта си, техните министри подават оставка в края на април 1919 г. В началото на май е съставено ново правителство, без представители на Демократическата партия и с пълно надмощие на левицата. БРСДП (о) запазва двата си поста, но на мястото на Джидров, Кр. Пастухов заема поста вътрешен министър. С неговото министерстване е свързана една десетилетна манипулация и спекулация, че е смазал с помощта на полицията и армията работнически демонстрации през май-юли 1919 г. Истината е, че по настояване на чуждите и български военни власти Министерският съвет взема решение да бъдат забранени всякакви публични демонстрации, събрания и манифестации. Сам Пастухов разрешава провеждането на събрания, но там, където инициаторите и водачите на събранията подадат декларации, че гарантират за реда и ще отговорят за всички последствия. Отказът на комунистите да се съобразят с наложената забрана, естествено, води до сблъсъци с полицията и армията. Безспорна е заслугата на Пастухов като вътрешен министър за провеждането на едни от най-демократичните избори в България – тези от 17 август 1919 г.

Резултатите от първите следвоенни парламентарни избори показват, че социалдемократическата партия се е превърнала в третата по влияние политическа сила в страната. Тя печели 84 хиляди гласа и 38 депутатски мандата. Най-много мандати печелят земеделците – 85, и комунистите – 47. Шансът за създаване на лявоцентристко правителство е налице, но комунистите са за самостоятелно действие, а в преговорите между земеделци и социалдемократи не е постигнато съгласие. В проблем се превръща вътрешното министерство, което земеделците искат за себе си. Проличава и техният страх от интелигентската опека на широките и стремежът им към са-

мостоятелно съсловно управление, който ги кара да виждат в левите партии само пречка. В крайна сметка е създадено коалиционно правителство с надмощие на БЗНС и с участието на Народната и Прогресивнолибералната партия.

В ОПОЗИЦИЯ НА ЗЕМЕДЕЛСКОТО УПРАВЛЕНИЕ.

Въпреки че социалдемократите не влизат в правителството, те най-активно участват в работата на Народното събрание. Последното приема техния законопроект за съдене и наказание на виновниците за народната катастрофа, както и законопроекта за гарантиране свободата на събранията.

Едновременно с парламентарната си активност социалдемократите подкрепят всички справедливи социални движения и въълнения. Те поддържат протестите на железничарите и телеграфопощенските служители, искащи подобрене на материалното си положение след войната, както и общата транспортна стачка, избухнала в края на 1919 г. и продължила до 19 февруари 1920 г. Липсата на единодействие сред нейните водачи – комунисти и социалисти, стремежът на първите да политизират и ескалират напрежението, в крайна сметка предизвиква крутите действия на управляващите и провала на стачката. Радикализмът на комунистите увлича значителна маса от синдикалните членове. Техният Общ работнически синдикален съюз рязко нараства, докато Свободният синдикален съюз запазва довоенната си маса. Между двата съюза през 1920 г. се водят преговори за обединение. То е обявено на 29 септември, но остава само на книга. Социалдемократите запазват своето влияние в Съюза на съюзите.

Около и след транспортната стачка и вътре в обединената партия се надигат искания да се застане на позициите на класовата борба, за консолидация на социалистическите сили и за пролетарска революция. Мнозинството не се е отказало от идеята за блок на труда от комунисти, социалдемократи и земеделци. БКП (т.с.) отказва участието в такъв блок, както и обеди-

нение със социалдемократите. По принцип и комунистите искат обединение със социалдемократите, но без техните водачи и под знамето на Комунистическия интернационал, което означава, че техният стремеж е към поглъщане на социалдемократическата членска маса. Колкото и парадоксално да е, тези комунистически искания се възприемат в част от средите на партията. Още в края на 1918 г. тя е напусната от Н. Харлаков и неговите привърженици. По-късно това прави и Г. Бакалов. Те преминават в редовете на БКП, но явлението не е масово. През годините, макар и не с темповете на комунистическата партия, привържениците на социалдемократията се увеличават – от 11 559 през 1919 г. на 20 485 през 1921 г., 24 566 през 1922 г., 26 652 през 1924 г. През 1921 г. се създава Съюз на социалистическата младеж, който обединява около 1000 привърженици.

След неуспеха на транспортната стачка министър-председателят Александър Стамболийски си дава сметка, че левицата не е в състояние да попречи на самостоятелната земеделска власт. Още изборите през 1919 г. са показали, че това не могат да сторят и традиционните политически партии. При тези обстоятелства той разтурва Народното събрание и провежда нови избори през март 1920 г. В тях социалдемократическата партия успява да спечели 55 452 гласа и девет депутатски места. Резултатите показват едно значително намаляване на симпатизантите на социалдемократията. Земеделският съюз, не особено почтено, успява да състави самостоятелно правителство.

Независимо че новата власт се стреми да провежда широкообхватна реформаторска политика и да изразява интересите на мнозинството от българския народ, тя не е особено толерантна към малцинството – представителите на интелигенцията, градските слоеве, работническото. Потъпкването на редица конституционни права и свободи,

вождистките и авторитарни прояви, импровизираните и необмислени външнополитически изявления сплотяват редовете на опозицията. В нейните редове е и БРСДП (о), но тя предпочита да действа самостоятелно. Активна антиземделска позиция партията заема след септември 1922 г., когато управляващите брутално се разправят с лидерите и симпатизантите на Конституционния блок, съставен от демократи, радикали и обединени народняци и прогресисти. На конгреса през октомври 1922 г. обединените социалисти се обявяват в подкрепа на Конституционния блок, а в дълг на партията се вменява да съдейства, с помощта на европейската социалдемокрация, за проникването на западната култура на Изток и против разпространението на болшевизма на Запад. Социалдемократите не подкрепят стремежа на управляващите да се разправят със старите политически партии чрез един неконституционен референдум за съдене на виновниците за националната катастрофа.

Изборите през април 1923 г., извършени при силен натиск от страна на управляващите, показват, че те няма да допуснат опозицията до управлението. Тези избори показват и едно ново сериозно намаляване на гласовете за социалдемократическата партия – едва 27 816 са гласувалите за нейните кандидати. В част от средите на опозицията се налага убеждението, че връщането на страната в рамките на конституционно-парламентарното управление и спасяването на демокрацията е възможно само чрез насилственото сваляне на земеделците от власт. На 9 юни 1923 г. се извършва държавен преврат, който отстранява земеделците от управлението.

ДЕВЕТОЮНСКОТО УПРАВЛЕНИЕ И СОЦИАЛДЕМОКРАЦИЯТА – ТРУДНОТО СЪЖИТЕЛСТВО. Организаторите на преврата се нуждаят от легитимация както вътре в страна-

та, така и в чужбина. Ето защо в състава на новото правителство са включени представители на всички традиционни политически партии, с изключение на БКП. В кабинета като министър на железниците, пощите и телеграфите влиза и членът на ЦК на БРСДП (о) Димо Казасов, въпреки че за това той не е получил пълномощия от партията. Ръководството на БРСДП (о) осъжда действията на Казасов, но не го дезавуира от правителството, разчитайки, че то ще води една истинска демократична политика. Партията е доволна от отстраняването на земеделците и дори си приписва заслугата за създаване на атмосфера, направила промяната възможна. Тази позиция е съвсем логична. БРСДП (о) винаги е била против управления, които потъпкват гражданските права и свободи, служат си с насилия, вършат злоупотреби. Декларираният стремеж на новото правителство да върне правата и свободите на гражданите, да възстанови парламентарното управление, да сложи ред в страната и задоволи нуждите на народа съвпадат с исканията на социалдемократията и тя му дава кредит на доверие. Това практически прави и БКП (т.с.), която обявява неутралитет, а на редица места подкрепя извършителите на преврата. Едновременно с това ръководството на партията решава делегация в състав Я. Сакъзов, Д. Нейков и Ас. Цанков да се срещнат с министър-председателя и министъра на вътрешните работи и да ги предупредят, че социалдемократическата партия „ще се противопостави на каквито и да са незаконни и крути мерки“.

БРСДП (о) отказва да се включи в създадения на 10 август 1923 г. Демократически сговор от представители на Демократическата, Радикалната, Обединената народнопрогресивна партия и Народния сговор. И като идеи, и като цели тя е твърде различна от останалите партии на реда и държи на своята самостоятелност. Обединената партия вижда своето

място в един ляв блок, заедно с обновения Земеделски съюз и радикалите. Социалдемократите са убедени, че в управлението на страната не трябва да участват представители на крайната левица и десница – комунистите и компрометираните се либерални партии. От тази гледна точка тя се обявява против оставането в кабинета на Боян Смилов – представител на Националлибералната партия и министър на правосъдието. Гр. Чешмеджиев пише в своите спомени, че той е започнал борбата срещу Смилов с идеята, че министър-председателят Цанков ще предпочете да го запази и ще се раздели с Казасов, което би извадило социалдемократическата партия от управлението. Цанков предпочита да запази Казасов и през септември 1923 г. отстранява Смилов.

Поклонници на свободата, демокрацията и мирното преустройство на обществото, противници на диктатурата, гражданската война, нелегалните и насилнически действия, социалдемократите отхвърлят опитите на БКП (т.с.) да ги включи в авантюристичния план за подготовка на въоръжено въстание срещу правителството. Социалдемократическата партия винаги е отстоявала позицията, че политическите организации трябва да развиват дейността си само в рамките на закона и конституцията. Тя признава правото на властта да се самозащити при опит с оръжие в ръка да се промени конституционно-парламентарният ред в страната. В този контекст септемврийската акция на комунистите се определя като „нечувано безумие и дръзко предателство”. В типичен за философията и поведението на партията стил, Висшият партийен съвет настоява да бъдат подведени под отговорност не само организаторите и подбудителите на въстанието, но и „самозваните усмирители”, които без нужда са се отдали на изстъпления.

След трагичните за България събития, през ноември

1923 г., се провеждат парламентарни избори. В БРСДП (о) се разграничават две виждания – за самостоятелно и за коалиционно действие. Надделяват привържениците за коалиция с управляващия Демократически сговор и партията успява да спечели 30 депутатски места. Резултатът е повече от задоволителен, но той не отразява точно собственото ѝ влияние в обществото. Приетият Закон за защита на държавата, вследствие на който се забранява комунистическата партия, е оценен положително от кръга на в. „Епоха”. Чешмеджиев пише, че този закон е внесъл разум в масите и досегашните комунистически водачи, „за да видят, че пътят на легалните борби е по-сигурен за защита на обществените интереси”. В самото Народно събрание Асен Цанков и д-р П. Джидров осъждат остро закона като антидемократичен и се обявяват за политическа амнистия.

Надеждите на социалдемократическата партия за установяване на трайно демократично управление и подобряване на стопанското положение остават излъгани. На своя конгрес в началото на 1924 г. тя декларира недоволство от резултатите на управлението след 9 юни. Не са изкоренени редица социални и политически злини, продължават спекулата и скъпотията, народното стопанство е в упадък и криза. Поставя се въпросът за продължаване на участието в управлението или излизането от него. Обсъжда се и вариант за увеличаване на дела в управлението, но на основата на конкретна платформа за стопански, финансови и политически реформи и подобрения. Конгресът решава, ако не бъдат приети тези искания, Д. Казасов да напусне правителството след 15 дни. В ЦК е избрана старата гвардия – Сакъзов, Пастухов, Джидров, П. Величков, Д. Казасов, Х. Христов и хора от по-новото поколение – Д. Нейков, К. Лулчев, Ив. Руневски.

Министър-председателят не приема искането за ос-

новна реконструкция на кабинета и нова управленска програма. На 15 февруари 1924 г. ЦК на БРСДП (о) решава да изтегли своя представител от правителството. Партията преминава в опозиция.

В съзвучие с политиката на своите правителства социалдемократическите партии на Сърбия и Румъния оказват силен натиск върху българските социалдемократи и СРИ за дистанциране от управлението. По тяхно настояване през март 1924 г. се провежда Балканска социалдемократическа конференция в Букурещ, с участието на секретаря на Социалистическия интернационал Фридрих Адлер, на която се обсъжда ситуацията в България. През юни 1924 г. специално заседание на ИК на СИ защитава позицията на БРСДП (о). През август 1924 г. в София пристига председателят на СИ Емил Вандервелд, който дава една „възродяваща подкрепа“ на българските социалдемократи. Тази подкрепа е потвърдена и на Втората балканска конференция, проведена в Прага в средата на 1925 г.

В бурния следвоенен период социалдемократическата партия се оказва един от най-активните играчи. На два пъти тя участва в управлението на страната и се опитва да реализира, доколкото условията и партньорите ѝ позволяват, своите разбирания за развитието на страната и обществото. Трудно може да се приеме традиционното обяснение за министриализъм и амбиции за власт. И през 1918-1919 г., и през 1923-1924 г. социалдемократическата партия разглежда присъствието си във властта като реализация на определени програми и принципи и затова на два пъти сама я напуска. Участието в управлението се отразява негативно върху нейния престиж. Партията не успява да се възползва от ситуацията и да привлече разочарованите от земеделските и комунистически идеи и действия.

7. СОЦИАЛДЕМОКРАЦИЯТА В УСЛОВИЯТА НА СТАБИЛИЗАЦИЯ И КРИЗА. 1924-1934 г.

СТАБИЛИЗАЦИЯ В СТРАНАТА – КРИЗА В ПАРТИЯТА. В опозиция тонът и оценките за правителствената политика стават рязко критични. На състоялия се през октомври 1924 г. партийен конгрес вече се изтъква, че вътрешното управление в страната се очертава като политическа реакция, че се посяга на свободите и правата на гражданите и се погазват редица основни начала на политическата демокрация. През следващата година, във връзка със събитията след атентата в църквата „Св. Неделя”, правителството е определяно като насилническо, кърваво, изолирано, без авторитет и влияние в европейските страни. Макар че не одобряват начина, по който е извършена правителствената промяна, социалдемократите са доволни от факта, че управлението се поема от умерения и с голям политически опит А. Ляпчев. Очакванията са за умиротворение и нормализиране на страната, за преодоляване на финансовата и стопанска криза, даване на широка амнистия и възстановяване на реда и законността, разширяване на социалното законодателство, гарантиране на свободата при изборите, подобряване на отношенията със съседните и европейските държави. Декларира се, че ако правителството изпълнява тези искания, то социалдемократическата партия няма да прави опозиция.

Участието на представител на партията в правителството на Александър Цанков, както и развитието ѝ в последните години, предизвикват остра дискусия в социалдемократическите редове. Започва истинска брошурна война с взаимни нападки и обвинения сред членовете на нейното ръководство. През октомври 1925 г. Д. Казасов публикува своя

дневник за участието си в подготовката и извършването на държавния преврат през 1923 г. Целта му е да се защити от нарастващите срещу него обвинения в престъпление и предателство спрямо партията. През декември 1925 г., засегнат от твърденията на Казасов, Гр. Чешмеджиев също издава брошура със своето виждане за събитията от и след 1923 г. Той е твърдо убеден, че целта на Казасов е да направи партията „послушна робиня” на деветоюнците, и започва борба, за да спаси името и престижа на партията, както и своето собствено. Нито Казасов успява да покаже тъмнините на заговора, нито Чешмеджиев хвърля сноп лъчи в заговорническата тъмнина. Идеята на Чешмеджиев е друга. Той се стреми да прехвърли цялата вина върху Казасов, Джидров, Цанков и с това да освободи партията от отговорност.

Проблемната ситуация започва с решението да се изключи Асен Цанков от партията с мотива, че разпространява клевети против партийни и кооперативни дейатели. Проведеният през октомври 1925 г. партийен конгрес се опитва да овладее конфликта, но не успява. През ноември 1925 г. Централният комитет обсъжда брошурата на Д. Казасов и я определя като тенденциозна и противопартийна, а авторът ѝ е обвинен в нарушаване на партийната дисциплина. За баланс е решено да бъде спрян в. „Епоха”, издаван от Чешмеджиев и Кр. Пастухов. В края на декември десет народни представители от парламентарната група на партията протестират против изключването на Асен Цанков. По това време Казасов отново излиза срещу „епохарите” в партията, обвинявайки ги в безпринципност и определяйки ги като хора „без път и идеи”. В партията ясно се разграничават групата на „сговористите” – Цанков, Казасов, Джидров, Г. Чернооков, и тази на „епохарите” – Пастухов, Чешмеджиев, Д. Нейков. Първите започват да издават и свои вестници. Това отново поставя на

дневен ред въпросът за свободата вътре в партията. Блокирано, ръководството е неспособно да наложи ред и дисциплина. Извънредният конгрес на партията, свикан през март 1926 г., трябва да сложи край на вътрешните междуособици. Мнозинството следва Кръстьо Пастухов, Григор Чешмеджиев и необходимостта от самостоятелно и независимо политическо действие. Малцинството е против изключването на Цанков, против обвиненията срещу Димо Казасов и д-р Петър Джидров и отричането на досегашната партийна политика. Ветераните Я. Сакъзов и К. Бозвелиев виждат вина за състоянието на партията и в двете групи и се стремят да се намери равновесие и се постигне примирение. На конгреса Казасов изразява готовност да поеме отговорността за участието си в управлението, но не и за това, че е отправил обвинения към Чешмеджиев и Пастухов. Надделява позицията на мнозинството. Потвърждава се изключването на Асен Цанков, изключва се и Димо Казасов и се осъждат действията на останалите осем депутати, между които и д-р Петър Джидров. Решава се да се спре издаването на органите на малцинството. В състава на ЦК естествено не са включени негови представители.

Веднага след края на конгреса привържениците на малцинството провеждат събрание, с което започва тяхното организационно обособяване. Решено е да издават свой седмичен вестник "Социалдемократ".

С помирителна мисия за постигане на компромис и запазване на единството в партията се заемат К. Бозвелиев, Я. Сакъзов, а отделно и Х. Христов. Техните усилия се провалят. През юли 1926 г. ЦК решава от партията да бъдат изключени и д-р П. Джидров, Г. Чернооков и Т. Димитров, с мотив, че издават забранени от конгреса вестници. Веднага след това решение в София се свиква конференция на съчувственици на малцинството, която протестира срещу действията на ЦК.

Започва и разделяне в организациите от провинцията.

На 10 октомври 1926 г. започва работа редовният конгрес на партията, който потвърждава решенията на извънредния. Отчетени са 1 179 организации и 30 011 членове. Ден преди конгреса в София е открита и конференция на привържениците на малцинството. В нея участват представители на 15 организации. Те излизат с решение за помирение на базата на връщане в партията на всички изключени по повод споровете. Против това решение се обявява Кр. Пастухов. Тогава конференцията учредява „Федерация на работническите социалистически организации и групи в България“, или т.нар. Социалистическа федерация. Последва разцепление и в парламентарната група, от която се обособяват 13 депутати като представители на федерацията. През април 1927 г. се конституира и Централен комитет на Социалистическата федерация, в който са включени д-р П. Джидров, Асен Цанков, Евтим Николов, Д. Блъсков и др. Организационната криза има негативно отражение върху позициите на партията и влиянието ѝ в обществото.

В ТЪРСЕНЕ НА ЕДИНСТВО И НОВА ТАКТИКА. Социалдемократическата партия запазва своето влияние в средите на държавните работници и чиновничеството. Съюзът на съюзите, въпреки затрудненията, наложени от земеделците, продължава възходящото си развитие, обединявайки 19 отделни синдикати. Затова той приема името „Съюз на 19-те съюза“. Особено силни в него са Железничарският съюз с около 10 000 членове, Учителският съюз – 9 000, Телеграфопощенският съюз. По силата на Закона за защита на държавата са разтурени и синдикатите, ръководени пряко от комунистическата партия. Това създава предпоставки за засилването на позициите на Свободния синдикален съюз, но на практика приливът на нови работници в него е слаб.

В средата на 20-те години той обхваща около 3 000 работника. Причина за това е новата комунистическа тактика, която издига лозунга за независимост на синдикалното движение, за партиен неутралитет и се обявява против обвързването на Свободния синдикален съюз с БРСДП. Паралелно с това се пристъпва към създаването на нови „независими” синдикати, които привличат 4 800 работници. И двете синдикални центри се обявяват за обединение на синдикалното движение и водят преговори помежду си. През април 1926 г. в София се свиква Балканска синдикална конференция, която препоръчва обединение на синдикатите. В препъни камък се превръща въпросът за международната принадлежност на бъдещия обединен синдикат. През юли 1926 г. двете организации се обединяват в Единен общ работнически синдикален съюз. Приема се принципът за организационна независимост от политическите партии, като главна задача се изтъква защитата на интересите на работническата класа въз основа на класовата борба. Свободните синдикати се задължават да прекратят членството си в Амстердамския синдикален интернационал, докато „независимите” профсъюзи запазват отношенията си с Червения синдикален интернационал. Така обединението се превръща в очевиден успех за комунистите. В крайна сметка обединителната платформа не е приета на проведената през август национална конференция на Свободните синдикати и синдикалното движение в страната остава разделено. По това време социалдемократите заемат ръководни позиции и имат силно влияние в големите кооперативни центри като Националният комитет на българската кооперация, Кооперативна централа „Напред”, Съюза на приятелите на кооперацията, Съюза на популярните банки, Чиновническото кооперативно застрахователно дружество и др.

След разцеплението започва остра борба между пар-

тисти и федералисти, взаимни обвинения, изобличения, нападки. Фронтовете стават прекалено много – срещу управляващите, комунистите, бившите съпартийци. Двете организации провеждат паралелни форуми, на които става ясно, че се следват едни и същи образци на германската, белгийската, австрийската социалдемокрация и на Лейбъристката партия в Англия. Поставят се и едни и същи задачи – да се върне престижът на българския социализъм пред работните маси и да се обедини българското работническо движение.

Партистите се обявяват за съгласувано политическо действие на занаятчии, работници и селяни срещу управляващите. Кр. Пастухов призовава за обща борба срещу общия враг – капитализма: „Предстои ни една обща пряка задача – да се наложим на държавата и да я завоюваме с общи сили за общите интереси на работния свят в България, за общите интереси на нацията. Едно споразумение, една обща акция на трудовия блок е повече от всеки друг път наложителна”. В парламентарните избори през май 1927 г. Социалдемократическата партия влиза в коалиция със Занаятчийската партия и Земеделския съюз, крилото на Д. Гичев. Образуваният Железен блок на труда печели 390 000 гласа, а социалдемократическата партия е представена с 10 депутати. Ръководството на партията счита, че единодействието на тази трудова коалиция трябва да се запази и в парламента, да се сложи началото на едно дълготрайно сътрудничество и проникване на социалистите сред селските маси. Този план пропада поради нежеланието на земеделците за следизборно сътрудничеството.

През октомври 1928 г. се провежда поредният XXXI конгрес. На него проличават организационните трудности в партията. Ако през 1925 г. са отчетени 29 782 членове, през 1927 г. – 1188 организации с 30 126, то през 1928 г. организациите са нараснали само с 4, а членовете само с 25 – 1 192

организации и 30 151 членове. Оказва се, че от тях 8 871 са нередовни. Тази цифри остават почти непроменени и през следващите години. В специално приета конгресна резолюция се посочва, че социалдемократическото движение се стреми чрез парламентаризма и всеобщото изборително право да ограничи и измести политическите позиции на капитала и да освободи трудещите се. Възприемат се задачите, поставени в новите програми на социалдемократическите партии на Запад, за защита не само на наемния труд, а и на труда на всички средни дребностопански класи, което да превърне социалдемократическата партия в действително народна. Решава се БРСДП (о) да насочи вниманието си към привличането и класовото осъзнаване на пролетариата, както и за спечелването на селяните, занаятчиите и интелигенцията за делото на социализма. Наред с това партията трябва да се бори за приложение на социалното законодателство, за пълна демократизация на държавното управление, за мирно споразумение със съседите и ревизиране на насилническите мирни договори. Конгресните резолюции се обявяват против сътрудничеството с буржоазните политически партии, но допускат временни споразумения и действия с други трудови групи в името на конкретни цели и придобивки. Участието във властта се разглежда като допустимо и полезно, но само с други трудови групи и то при наличието на здрава, силна и добре организирана партия.

В края на 1928 г. и през 1929 г. се водят интензивни преговори за обединение на социалдемократията, като склонност за отстъпки проявяват и двете страни. През този период част от ръководството и членската маса на Федерацията я напускат и се връщат в партията. Това блокира преговорите, тъй като от партията очакват този процес да продължи.

XXXIII конгрес на партията през октомври 1930 г. съв-

пада със 70-та годишнина на Я. Сакъзов и се превръща в един акт на почит и уважение към бащата на демократическия социализъм в България. От множеството международни поздравления особено впечатляващо е посланието на К. Кауцки, който пише за Сакъзов: „Той не само приложи марксизма на практика, а го премисли и обогати с някои оригинални идеи”. Конгресът се провежда в условията на отчетлива стопанска, финансова, социална и политическа криза. Логично критиката е концентрирана против неадекватните действия от страна на правителството. Изказванията отчитат обективно приноса и заслугите на Ляпчев за умиротворението на страната, но се изразява остро недоволство от неспособността му да се справи с кризисните явления.

В парламентарните избори през 1931 г. управляващият Демократически сговор не успява да получи парламентарно мнозинство и управлението преминава в т.нар. Народен блок. Той е съставен от Демократическата партия, БЗНС „Врабча 1”, БЗНС „Стара Загора” на Димитър Драгиев, Радикалната партия на Стоян Костурков и Националнолибералната партия начело с Г. Петров. В тези избори Социалдемократическата партия участва самостоятелно и печели едва 25 625 гласа и пет депутатски места. И най-простата сметка показва, че за партията са гласували по-малко от декларираните по конгресите членове. Още повече, че партията е организатор на кооперация „Напред” с 60 000 члена и със значително влияние в синдикатите.

В сравнение с комунистите, социалдемократите спечелват девет пъти по-малко гласове на градските общински избори през февруари 1932 г.

Независимо че си дава сметка за големите икономически и социално-политически трудности, наследени от предишното управление, БРСДП настоява за решителни мерки за

слагане на ред в производството, размяната и потреблението, за създаване на основите на едно проспериращо общество. Очаква се и да се потърси сметка от предишните управляващи. Много бързо настъпва разочарование от колебливите, нерешителни и половинчати действия на тази трудно сработваща коалиция и се появяват искания за доброволното ѝ оттегляне от властта.

Вътре в партията ситуацията съвсем не е оптимистична. Отстраняването на по-дясно мислещите съпартийци не успокоява духовете. От различни позиции продължават критиките, че партията изостава идейно и организационно от западноевропейските си посестрими, че ѝ липсва последователност в действията, че научно-теоретичната ѝ мисъл е слаба и не се познават постиженията и нюансите в западноевропейската социалистическа теория. Незадоволителните изборни резултати се използват от привърженици на сътрудничеството с комунистите, за да искат заставане на принципите на класовата борба и на диктатурата на пролетариата. Определено левицата набира сили, въпреки липсата на единомислие и единодействие в нея. Така например троцкистите през 1931 г. се организират около в. „Класова борба”. Посериозен е кръгът около С. Янев, проф. д-р Ас. Златаров, З. Митовски, Д. Братанов. Те непрекъснато тръбят за криза в партията, за плачевното състояние на социалистическото работническо движение в България. Пригласят им и ветераните К. Бозвелиев и Евтим Дабев. Левицата вижда причината за положението в партията в участието ѝ във властта, което е нанесло повече вреди, отколкото ползи. Счита, че приоритет трябва да бъдат не общодържавните въпроси, а социалистическата пропаганда и приближаването към тежнението на масите. В партията има силно притеснение от нарастването на комунистическите позиции. Изход левицата вижда в смяната

на ръководството. На този етап парламентарно-реформистското ръководство успява да парира тези опити. На XXXIV конгрес на партията през ноември 1931 г. Кр. Пастухов е категоричен, че в България ще се работи не с болшевишки, а със западни методи. Но не може да не се отчете, особено след резултатите от изборите, че реалните членове на партията са едва 13 000, а 8 000 са нередовните. В приетата резолюция за политическото действие на партията, под влияние на левицата, се акцентира върху класовата политика и самостоятелната борба. Левицата е привлечена и в ръководството, в което са включени С. Янев, Ив. Руневски, Н. Исаев. Паралелно с това някои от крайните левичари като А. Господинов са изключени от партията.

Важен успех за БРСДП е обединението със Социалистическата федерация, което се извършва на 17 септември 1932 г. С това се слага край на разцеплението сред социалдемократите, но не и на противоречията и конфликтите в партията.

И след обединението все по-категорични са гласовете против реформизма, все по-силно е убеждението, че капитализмът си отива и са нужни радикални действия. На тези настрояния се поддава дори Кр. Пастухов, който призовава за пролетарски фронт с работниците комунисти и създаване на работническо-селско правителство. Приетата конгресна резолюция през октомври 1932 г. посочва като изход от кризата и от капиталистическия хаос само организираната борба на работническата класа, включваща физическите и умствените работници, малоимотните и безимотни земеделци, занаятчиите и всички недоволни, водена самостоятелно под знамето на социализма за коренни реформи и социално преустройство. Призовава се за антикапиталистически народен фронт срещу фронта на буржоазната реакция и надигания се фашизъм и борба за социализъм и демокрация, за мир и свобода. Резо-

люцията не изключва единодействие с Работническата (комунистическата) партия и създаване на работническо-селско правителство. За баланса на силите в партията говори фактът, че в 15-членния ЦК левицата е представена от 5 души. Но тя отново е недоволна, тъй като не е представена в оперативния орган – Изпълнителния комитет, и в редакцията на в. ”Народ”. Въпреки обединението, конгресът отчита 14 953 редовни и 4 504 нередовни членове на партията. Тези леви увлечения не се споделят от д-р П. Джидров, който напуска партията.

Тежките последици от световната икономическа криза и идването на власт на фашизма в Германия налагат свикването през август 1933 г. на Международна социалистическа конференция в Париж, на която да се обсъдят въпросите за стратегията и тактиката на социалдемократията. Приетата резолюция предлага диференциран подход. Там, където фашизмът е победил, се препоръчва да се използва революционно-то надигане на масите. В страните със съхранена демокрация методите на борба трябва да бъдат легални и демократични, а в застрашените от фашизъм страни се допуска използването както на мирни, така и на революционни средства. Тези решения са подкрепени и от българските участници в конференцията Я. Сакъзов и Кр. Пастухов.

През 1933 г., в навечерието на XXXVI партийен конгрес, Софийската организация приема декларация по положението и тактиката на БРСДП. Акцентът е върху заплахата от фашизма, който унищожава демокрацията и разширява опасността от нова световна война. За да бъде той отблъснат, се определят като допустими всички легални и революционни средства. За основна задача на партията се поставя спечелването на средните слоеве за социализма, не само в името на крайната цел, но и на една по-близка програма за защита на техните стопански, социални и политически интереси. Призовава се

към съвместна борба на един антикапиталистически фронт на всички трудещи се против експлоатацията, фашизма и войната, за щастлив живот, свобода, равенство и братство. В тактически план в борбата за социалистическа власт на партията се препоръчва да действа самостоятелно, но при изключителни обстоятелства и в случай на фашистка опасност, за да се запази демокрацията, се допускат временни съглашения за избори и управление с други демократични сили, решение за което ще вземат съответните ръководни тела. На самия конгрес през октомври 1933 г. Кр. Пастухов обявява фашизма за най-грозния враг на социализма. Декларацията за политическото действие повтаря тази на Софийската организация. Отчетени са 21 146 членове, от които реални 16 000. Лявата опозиция, както и на предходните конгреси, събира само една четвърт от делегатите.

Във връзка с конгресните решения партията решително и категорично се обявява против Народното социално движение на проф. А. Цанков. Това движение, според социалдемократите, заплашва конституционния и парламентарен ред в страната и ще унищожи демокрацията. Препоръчва се държавата да води борба на два фронта –против болшевизма и против фашизма.

8. СОЦИАЛДЕМОКРАЦИЯТА, АВТОРИТАРИЗМЪТ И ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА. 1934-1944 г.

В държавата, освен болшевиките и Цанков, противници на парламентарната демокрация са и част от военните, организирани в таен съюз, и един кръг от бивши партийци, наречен „Звено”. Именно те, с помощта на армията, на 19 май 1934 г. извършват поредния държавен преврат. Свалено е правителството на Народния блок и е обявено ново правител-

ство, начело с Кимон Георгиев. То се обявява за надпартийна власт, отменя Търновската конституция, разпуска Народното събрание, забранява политическите партии, спира техните печатни органи. В страната са ликвидирани местното самоуправление и свободните синдикати.

В ЗАЩИТА НА ДЕМОКРАЦИЯТА. БРСДП е единствената партия, която веднага и открито се обявява против извършения преврат. Още на 19 май ЦК декларира, че превратът ще нанесе страшен удар върху конституцията и парламента. Новото правителство на Кимон Георгиев е определено като „военна диктатура”. Според ръководството на партията основната задача на този етап е борбата за възстановяване на демокрацията и създаване на „народно управление”. За нейното постигане трябва да се потърси сътрудничеството на всички партии, „които стоят на конституционна база”, и се предприемат общи действия. Дават се указания партията да се реорганизира в новите условия и да продължи своята дейност. Направено е всичко възможно за запазването на партийните кадри, които преминават на работа в Съюза на популярните банки, Потребителната кооперация „Напред”, Чиновническото застрахователно дружество и други организации, намиращи се до този момент под ръководството на БРСДП. Чрез Атанас Москов, бивш секретар на ССМ и студент в Брюксел, социалдемократическата партия успява да установи връзки със Социалистическия работнически интернационал, Синдикалния интернационал и със Социалистическия интернационал на младежта. На 22 май във в. „Народ” Кр. Пастухов декларира: „Социалдемократите остават фанатични привърженици на демокрацията и противници на каквито и да било фашистки начини на управление”. И преди, и след преврата той защитава тезата, че главната ос на демократична и прогресивна България трябва да бъде оста

БРСДП – БЗНС, около която да се присъединят и други политически формации, за които легалните методи на борба и строгото спазване на конституцията са основни принципи за управлението на държавата.

По повод издадената наредба-закон за разтурянето на политическите партии ръководството на социалдемократическата партия излиза с „Публичен протест”, подписан от Кръстю Пастухов, Григор Чешмеджиев, Коста Лулчев и Димитър Нейков, в който се призовава да се смени превратаджийското и диктаторско правителство, да се възстанови конституционно-парламентарното управление.

В условията на нелегалност възможностите за политически прояви и реално въздействие върху обществото са твърде ограничени. Осъждайки категорично новата антидемократична власт, БРСДП одобрява някои нейни стопански и външнополитически действия, като сближението с Югославия и възстановяването на дипломатическите отношения със СССР. Смяната на министър-председателя в края на януари 1935 г. поражда надежди за връщане на предишното положение. На 3 февруари 1935 г. Кр. Пастухов, пръв от всички политически мъже на България, изпраща Открито писмо до министър-председателя ген. Пенчо Златев, до царя и до политическите дейци в страната. В него той излага платформата на БРСДП за нормализиране на положението в страната, която включва възстановяване на Търновската конституция, замяна на авторитарната власт с авторитетно управление, почиващо на закона, реда и свободата, свободни избори, премахване на цензурата, политически и социални преобразувания. Тази проява на гражданска смелост и доблест коства на Кр. Пастухов интернирането му на остров Света Анастасия.

Междувременно под влиянието на вътрешната и международната обстановка сред част от дейците на социалде-

мократическата партия, и особено на Съюза на социалдемократическата младеж, се засилват настроенията за съвместна дейност с комунистите. Най-ярки радатели на този курс са Д. Братанов и Здр. Митовски. Още през ноември 1934 г. Изпълнителният комитет на СРИ предоставя правото на своите секции сами да решават дали да единоедействат с комунистите или не. От друга страна, проведенният през 1935 г. VII конгрес на Коминтерна насочва комунистическите партии към създаването на единни работнически и народни фронтове срещу настъплението на фашизма и войната и сваля лозунга за социалдемократията като основен враг. Между ръководствата на БРСДП и БРП започват преговори за създаване на единен фронт. Натрупаното от години взаимно недоверие, реалистичното виждане, че новата политика на Коминтерна цели спасяването на Съветския съюз от нарастващата агресия на Германия и Япония, липсата на споразумение между двата интернационала са фактори, които охлаждат ентузиазма за общи действия. По-голям е този ентузиазъм при младежите. През юни 1935 г. ЦК на ССМ сключва споразумение с ЦК на БКМС за съвместна борба против фашизма и войната. Организацията се присъединява и към единния фронт на младежите комунисти, ремсисти и земеделци от "Врабча" и „Пладне". Започва и сътрудничество на социалдемократи и комунисти по линията на противопоставянето на създаваните от властта казионни синдикати.

През април 1935 г. начело на правителството вече е цивилно лице, посочено от царя, а не от военните. Това засилва надеждите за промяна отгоре. Постепенно държавният глава не само връща позициите си в управлението на страната, но и се утвърждава като единствен и определящ политически фактор.

БРСДП поддържа активни връзки с опозиционните

на режима партийни водачи. Тя се обявява за обединяване на нефашистките партии и търси активно сближение с БЗНС – „Врабча 1”. Още през ноември 1935 г. те се споразумяват за обща акция, с която да се поиска царят да назначи партийно правителство. Обещаните от новото правителство на Г. Кьо-сеиванов парламентарни избори активизират опозицията. През май 1936 г. социалдемократическата партия, в лицето на Кр. Пастухов, съвместно с БЗНС – „Врабча 1”, Демократическия сговор на Ляпчев, Националлибералната партия и крилото на Радикалната партия на проф. Г. Генов образуват т.нар. „Петорка”. Тази опозиционна концентрация прокламира за своя цел възстановяването на Търновската конституция по инициатива на монарха.

През лятото и есента на 1936 г. в ръководството на БРСДП се задълбочава противопоставянето между двете основни крила – на десницата и прокомунистическата левица. Победата на народните фронтове във Франция и Испания и промените в политиката на българските комунисти засилват позициите на привържениците за единодействие с комунистите. Зад левичарите вече стоят и Гр. Чешмеджиев и К. Лулчев. На 16 юли 1936 г. заедно с Д. Нейков те подписват споразумение с ЦК на БРП за съвместно изграждане на единен антифашистки фронт и за съвместно управление след неговата победа. Основното искане отново е възстановяването на Търновската конституция. Последва споразумение и по профсъюзна линия.

Практически в ръководството на БРСДП се поддържат две позиции. Едната, представена от Кр. Пастухов, е за народен фронт, който е под ръководството на „Петорката”, и включва всички стоящи по-наляво и по-надясно от нея политически групировки. Втората е за народен фронт, но с водещата позиция на БРП, БЗНС и БРСДП и стремеж се към ра-

дикална обществена промяна. Прокомунистическата левица на БРСДП се явява посредник пред представителите на „Петорката“ за включване и на комунистите в нея. За да оказат натиск, те започват кампания срещу Кр. Пастухов, с настояване той да бъде изключен от партията. По същото това време самият Пастухов е във връзка с дейци на Работническата партия и се застъпва за приемането ѝ в „Петорката“. В края на декември 1936 г. по инициатива на д-р А. Москов се създава Акционен комитет, който си поставя за цел да преодолее различията в партията и да я укрепи организационно.

Представителите на „Петорката“ и на БРП участват заедно в изграждането на конституционни комитети, които събират подписи под едно „Всенародно искане до царя“ за възстановяване на конституцията, провеждане на изборите по стария избиращ закон и отговорно конституционно правителство. Управляващите бързо се отказват от провеждането на парламентарни избори и решават да изпробват обществените настроения първо с общински избори в началото на 1937 г. Това предизвиква разочарование сред привържениците на демокрацията и засилва техния критичен тон спрямо монарха и стремежа за единодействие. За общи действия с „Петорката“ се обявяват комунистите, представителите на БЗНС „Пладне“ и Демократическата партия на Александър Малинов. През февруари 1937 г. в София се свиква първата нелегална конференция на БРСДП, която се изказва за трайно обединяване на силите, стоящи зад Търновската конституция и демокрацията и за общи действия с Работническата партия. Одобрена е и легитимирана дейността на Акционния комитет. Потенциалът на опозицията е практически провален от погрешното решение за бойкот на общинските избори, което изключително много улеснява управляващите.

След изборите ЦК на БРСДП потвърждава, че партията

ще продължи единоедействието с комунистите и ще активизира своята единоефронтовска и народоефронтовска дейност. От своя страна БРП отново взема мерки, за да дискредитира Кр. Пастухов и намали влиянието му в партията и опозицията, което би улеснило собствените ѝ цели. През септември 1937 г. се провежда втора нелегална национална конференция на БРСДП. Тя одобрява дейността на Кр. Пастухов като представител на партията в „Петорката” и едновременно с това подчертава, че трябва да продължи линията на единоедействие на работническите и марксистки сили. В Акционния комитет влизат както представители на левицата, така и на десницата. Направеният опит за постигане на единство във възгледите и дейността на партията не дава дълготраен ефект. Опитът на прокомунистическата левица да обсеби ръководството на Съюза на социалистическата младеж и изключването на А. Москов водят до фактическо разцепление и обособяване на две отделни организации.

В края на октомври 1937 г. управляващите обявяват, че в страната ще бъдат проведени парламентарни избори, но без да бъдат допуснати партийни кандидатури. Опозицията започва активни преговори помежду си и в началото на 1938 г. се появява „Демократическото обединение”, което включва представителите на „Петорката”, на БКП, на Демократическата партия и крилото на Ст. Костурков от Радикалдемократическата партия. Приета е и обща платформа за парламентарните избори през 1938 г., в която се издигат искания за възстановяване на Търновската конституция, на гражданските и политически права и свободи, както и стопански и социални реформи. На самите избори опозицията печели 63 от общо 160 депутатски места. Представителите на БРСДП са осем души, между които д-р Атанас Москов, Кр. Пастухов, Д. Нейков и др. Така партията се оказва трета опозиционна сила след БЗНС–„Врабча 1” с

27 депутати и БЗНС–„Пладне” с 9.

В Народното събрание депутатите-социалдемократи образуват обща парламентарна група с петте представители на Работническата партия. Те предлагат редица законопроекти, правят изложения и питання, целящи защитата на интересите на трудещите се, протестират против цензурата, против разпространяването на фашистката идеология и пр. Дейността на Народното събрание протича под знака на борбата в защита и възстановяване на Търновската конституция. Представителите на опозицията успяват да пренесат центъра на политическия живот отново в парламента, да издигнат неговия авторитет и ограничат самовластието на правителството. „Петорката” и Демократичното обединение, в които важна роля играе БРСДП, се опитват да продължат своята обща извънпарламентарна дейност, но това не се проявява в някакви практически инициативи и естествено води до тяхното разпадане.

ВОЕННИТЕ ГОДИНИ. Пактът между Рибентроп и Молотов, подписан на 23 август 1939 г., фактически слага началото на Втората световна война. Оценката на този акт изостря противоречията както вътре в социалдемократическата партия, така и между социалдемократите и комунистите. До и след 19 май 1934 г. БРСДП винаги е настоявала във външната политика България да следва пътя на Англия и Франция. Тя е против сближаването с фашистка Италия и националсоциалистическа Германия, против войната, за мир и разоръжаване. Едновременно с това партията се обявява против несправедливите решения на Ньойския договор, за признаване правата на българите в Югославия, връщането на Южна Добруджа и Западна Тракия. Ръководството на БРСДП оценява започналата на 1 септември 1939 г. война като дву-

бой между демокрацията и фашизма и застава на страната на Англия и Франция, на които разчита за победата на мира и демокрацията. То призовава управляващите фактори да запазят неутралитет, за да оцелее страната в големия пожар.

Комунистическата партия, под диктовката на Коминтерна, обявява за виновник за войната западните демокрации. В страната тя заклеява цялата опозиция, защото подкрепяла западната демокрация. Комунистите отказват всякакъв диалог с водачите на социалдемократията, но насърчават и подкрепят прокомунистическите елементи в нейните среди. Тази позиция на Комунистическата партия, определяна изцяло от чужди и външни за развитието на страната фактори, минира сътрудничеството на опозиционните партии в проведените в края на 1939 г. и началото на 1940 г. парламентарни избори. В тях правителството печели 140 от общо 160 депутатски места. Само един социалдемократ е избран в парламента, но той преминава в групата на депутатите от БРП.

Българската социалдемократия осъжда присъединяването на страната към Тристранния пакт и включването ѝ във войната.

Промяната в политическата ситуация след 22 юни 1941 г. води до промяна в политиката на комунистическата партия. Пак по заповед на Москва тя се отказва от високомерното си поведение от 1939/1940 г. и отново предлага изграждането на общ Отечествен фронт срещу фашизма. Част от социалдемократическите дейци прозират, че зад общодемократичните искания, издигнати от Георги Димитров на 17 юли 1942 г., се крие стремеж към утвърждаване на ръководни позиции на Комунистическата партия в антифашистката борба и установяване в страната на един режим от съветски тип, и отказват сътрудничество с комунистите. Те не са съгласни и с нелегалните, въоръжени действия на комунистите. Проко-

мунистическата левица в партията обаче все по-активно работи с тях, възприемайки комунистическите оценки и лозунги. В създадения през лятото на 1943 г. Национален комитет на ОФ, наред с представителите на БРП, на БЗНС – „Пладне“, на ПК „Звено“ и независимите интелектуалци, участва и представител на БРСДП – Гр. Чешмеджиев, който отдавна симпатизира на левицата в партията. Там той се оказва заедно със своя най-голям политически враг Д. Казасов, който след напускането на социалдемократията става един от основателите на „Звено“, а по-късно преминава в профашисткото движение на проф. Ал. Цанков.

През лятото на 1944 г. необходимостта от коренна промяна във външнополитическата ориентация и от смяна на правителството става очевидна за всички. Очертават се няколко възможности за изход: властта да бъде поета от англо-френски ориентираните политически дейци, от представителите на Отечествения фронт, или пък да се създаде едно широко коалиционно правителство от всички опозиционни сили, включило и представители на комунистите. Именно последният вариант се подкрепя от социалдемократите, но се оказва невъзможен поради амбициите на ОФ за самостоятелно управление и ориентацията му към силово завладяване на властта. В началото на август 1944 г., по инициатива на БРСДП, 13 общественици, сред които и комунисти, подписват обща декларация, която връчват на регентите. В нея се настоява за извеждане на страната от войната и съставяне на ширококоалиционно правителство. По внушение от Москва комунистите се отказват от своите подписи и от името на ОФ издават самостоятелна декларация. На 1 септември се свиква конференция на БРСДП, която трябва да определи позицията на партията в предстоящите събития. След изказвания на Кр. Пастухов, Гр. Чешмеджиев и д-р А. Москов делегатите ре-

шават партията да не участва в правителство, съставено без комунисти. Тяхното присъствие се разглежда като необходимост с оглед на очакваното навлизане на съветските войски на българска територия и като условие за стабилността на бъдещия кабинет. Пастухов споделя това мнение, но счита, че партията има отговорности и към представителите на Земеделския съюз, които са натоварени да съставят нов кабинет и които очакват подкрепа от социалдемократията. Пастухов не разчита участието на партията в такова правителство да ѝ създаде добри перспективи, но твърдо е убеден, че едно правителство на Отечествения фронт в бъдеще ще служи на социалдемократическата партия и на демокрацията. Гр. Чешмеджиев е убеден, че единствено спасително за страната е правителство на Отечествения фронт с голямо участие на комунистите.

Сформираното правителство начело със земеделския деец Константин Муравиев на 2 септември 1944 г. включва представители на демократичната опозиция. То предприема енергични мерки за връщането на страната към конституционното управление, за прекратяване на войната с Англия и САЩ и скъсва отношенията с Германия. Тази своеобразна „мирна революция” влиза в разрез с военностратегическите и геостратегическите интереси на СССР. На 5 септември той обявява война на България. След като се изчаква Червената армия да влезе на българска територия, на 9 септември 1944 г. в България е извършен поредният държавен преврат, в резултат на който е съставено отечественофронтовско правителство начело с Кимон Георгиев. Кабинетът е съставен от 4 комунисти, 4 земеделци от БЗНС – „Пладне”, 4 звенари, 2 социалдемократи (Димитър Нейков и Григор Чешмеджиев) и 2 безпартийни интелектуалци.

На 10 септември се събира ЦК на БРСДП. Гр. Чеш-

меджиев докладва за ситуацията и иска одобрение за участието, заедно с Д. Нейков, в новото правителство. Като рекапитулация и епилог на цялата политическа философия и дейност на социалдемократията прозвучават думите на Кр. Пастухов: „Извършена е една фатална политическа грешка. Участвано е в преврата против едно правителство, съставено от демократическата опозиция, която през цялото време след преврата на 19 май 1934 г. е водила борба за възстановяване на Конституцията и за необвързана, миролюбива външна политика... Участието на партийни хора във вчерашния преврат няма да е актив за социалната демокрация, както не беше актив участието в Деветоюнския преврат през 1923 г. Сега сме пред пропаст и нашите другари в правителството имат много тежка задача – запазване на законността, демокрацията и Конституцията. Ако полагат усилия в тази насока, всички ще помагаме”. Правителствената политика е точно в обратната посока – против законите, демокрацията и Конституцията. Жертви на тази политика стават както ръководството, така и цялата социалдемократическа партия, която отказва да приеме диктатурата на комунистическата партия.

По повод 70-годишния юбилей на Я. Сакъзов, К. Кауцки изпраща споменатото вече приветствие до юбиляра, поразително като анализ и оценка. В него той обобщава: „Служенето на свободата е една тежка работа. Най-мъчно е служенето на социализма в икономически изостанали назад страни, без силна индустрия, без многочислен организиран и школуван пролетариат, без дълбоко вкоренени демократични институции и навици.” Ако добавим и специфичния за страната национален въпрос, който едновременно генерира, но и изсмуква националната енергия, ние ще имаме две основни причини, които обективно препятстват развитието на социалистическото движение в страната. От тези две причини произтича и една трета

– търсенето и предлагането на митични, кардинални, едноактни и прости решения, които да задоволят индивидуалните нужди на всички недоволни и обеднели. Тези обективни обстоятелства се отразяват болезнено на трудно пробиващата си път в страната социалдемократия. Разминаването между привнесената теория и българската действителност създава хранителна почва за вътрешни спорове, конфликти и разцепления, които прахосват и без това ограничените сили и възможности.

Една част от българските социалдемократи предпочитат да останат верни на доктрината, пренебрегвайки подробностите на не особено чистия роден пейзаж. Опростенчески и механично обяснявайки обществените процеси, те концентрират своята дейност в издигане на граници и бариери между обществените класи, противопоставянето и конфронтирането им и предизвикване на гражданска война.

Другата част тръгва по пътя на „общото дело“, на вътрешния мир, на легалната борба за бавни, но трайни политически и социални реформи. Оставяйки верни на основните социалдемократически принципи и ценности, широките, обединените или просто социалдемократите в България поставят в основата на своето политическо действие няколко основни принципи. На първо място – освободеността от доктринални и идеологически схеми и даване предимство на конкретното прагматично действие. На второ – борбата за демократично развитие и управление като абсолютно необходимо условие за развитието на цялото общество и като път за реализиране на социализма. Още в началото на нашия век българските социалисти отхвърлят насилието, диктатурата, революцията като средства за достигане на едно по-свободно и справедливо общество. Те категорично не приемат тесногръдото и ограничено революционно отрицание на настоящето в името на бъдещето и предлагат еволюционисткото гледище за постепенно, но си-

гурно преобразуване на старото в ново. На трето място – съчетаване на действията в защита на трудещите се, потиснатите, онеправданите с действия, допринасящи и съдействащи за общото социално развитие, за цялостния прогрес на обществото. На четвърто място – широките социалисти поставят общонационалните интереси и цели над тяснопартийните и тяснокласовите. Патриотизмът, а не безотечественият интернационализъм, става основа на тяхното политическо действие.

Тези фундаментални заслуги на българската социалдемократия трудно могат да бъдат игнорирани или омаловажени. Но не може да не бъде констатирано, че тя далеч не се превръща във водеща сила в обществото. Освен обективните обстоятелства, налице са и редица чисто вътрешнопартийни причини. Теорията за общото дело не е доразвита и конкретизирана, особено в следвоенния период. Поставена в пресата между земеделската и комунистическата радикалност и организационното и управленческото безсилие на традиционните политически партии, социалдемократията не успява да изработи нова оригинална стратегия и политическа практика. Това намалява позициите и влиянието ѝ в средите на наемното работничество, на занаятчиите и селяните. В организацията на партията надделяват рутината и инерцията. Въпреки огромния интелектуален потенциал, с който разполага, тя не съумява да го обедини и целенасочи. Вътрешнопартийните конфликти периодично изхвърлят зад борда общественици от национален мащаб, които намират приют в крайната левица или десница. Новото поколение лидери остава в сянката на бащите-основатели. Фактът, че десетилетия не се променят уставът и програмата на партията е показателен сам по себе си. Всичко това пречи универсалните ценности, които тя изповядва – свобода, солидарност, социална справедливост, да се превърнат във фундаментални за българското общество и да го предпазят от авторитарни и комунистически диктатури.

БИБЛИОГРАФИЯ

ЦДА – Ф. 173, 205 Б, 267, 270 Б.

Бакалов, Г., Каетрфер, Р. Х. Г. и Н. Харлаков. Интелигентски индивидуализъм или интелигентска диктатура. С., 1905.

Бебел, А. Бебел против Бернщайн. С., 1902.

Бернщайн, Е. Предпоставките на социализма и задачите на социалната демокрация. Варна, 1901.

Бозвелиев, К. Моите спомени. С., 1993.

Димитров, Д. Разпра в работнишката партия. Шумен, 1901.

Джидров, д-р П. Принципи и заблуждения в Българската социалдемократическа партия. С., 1903.

Жорес, Ж. Социални етюди. Всеобщата стачка и революция. Значение на болшинството. Целите на социализма. Плевен, 1907.

Жорес, Ж. Избрани съчинения на великия трибун. 1931.

Загоров, К. Широкият социализъм. Водач и творец. С., 1931.

Казасов, Д. В тъмнините на заговора. С., 1925.

Казасов, Д. Без път и идеи. С., 1926.

Кауцки, К. Основите на социалната демокрация. Ерфуртската програма. Ямбол, 1896.

Кауцки, К. Социалната реформа и социалната революция. С., 1903.

Кауцки, К. Пътят към властта. С., 1909.

Кауцки, К. Демокрация или диктатура. К., 1920.

Клинчаров, И. История на работническото движение в България (1893-1903). С., 1928.

Кънева-Дамянова, Ж., П. Дюмон. Българските соци-

алдемократи и Международното социалистическо бюро. Кoresпонденция. 1900-1914. С., 1996.

Д-р А. Москов. Спомени. Т.1, С., 1997, Т. 2, С.,1998.

Москов, А. Паралели. С., б.г.

Остоич, П. Българска работническа социалдемократическа партия. 9 септември 1944-11 август 1948. С., 1980.

Сакъзов, Я. Тревога за призраци (Нашето отстъпление или тяхното недомислие). С., 1903.

Сакъзов, Я. Цезаризъм или демокрация. С., 1905.

Сакъзов, Я. Българите в своята история. С., 1993.

Сакъзов, Я. Интелигенцията и нейната роля в обществото. С., 1993.

Сакъзов, Я. Юбилеен сборник по случай 70 години от рождението и 40 години обществена дейност. С., 1930.

Христов Х. Против изгледите за ново разцепление в Социалдемократическата партия. С., 1933.

Цанков, А. Социализъм и болшеvizъм. С., 1919.

Чернооков, Г. Българският социализъм. Слабости и перспективи. С., 1925.

Чешимеджиев, Гр. Сноп лъчи в тъмнините на заговора. С.,1925.

Чешимеджиев, Гр. Политически спомени. С., 1988.

Янев, С. Основни въпроси на българския социализъм. С., 1927.

Янев, С. Задачи и възможности за българската социалдемократия. С., 1929.

Янев, С. Вътрешнопартийни въпроси на раб. социалдемократическа партия. С., 1933.

Велева, Л. Отношението на БРСДП (ш.с.) по някои въпроси на икономическото развитие и стопанската политика на българските правителства (1903-1920 г.). – В: Проблеми на новата и най-новата стопанска и културна история на България. С., 1992.

Възникване, развитие и залез на опортюнизма в българското работническо движение. С., 1986.

Генчев Д. Профили от кафене „Ландолт”. С., 1990.

Георгиев, В. Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България. 1934-1939 г. С., 1971.

Георгиев, Ст. Крахът на българския синдикален опортюнизм. 1900-1920. С., 1980.

Георгиев, Ст. Общоделският опортюнизм. Облик и съдба. 1903-1912. С., 1985.

Григоров Б. От съглашателство към залез. Социалдемократическата партия в България. 9 юни 1923-19 май 1934. С., 1980.

Дойчинов, Т. Янко Сакъзов и българският национален въпрос. 1878-1912. С., 1994.

История на Българската комунистическа партия. С., 1979.

Йотов, Й. Из борбите на тесните социалисти против опортюнизма на Втори интернационал. С., 1964.

Йотов, Й. Центризмът в българското социалистическо движение. 1905-1920. С., 1969.

Карасимеонов, Г. Социалреформистките партии. Обществено влияние и политическа роля. С., 1988.

Майер, Т. Демократическият социализм – социална демокрация. Введение. М., 1993.

Митев, Т. Широкият социализъм. 1892-1900. С., 1989.

Пинкас, К. Реформистката социалдемократия в България. Идеология, политика, организация. 1903/1917. С., 1981.

Проблеми на социалната история (Българската социалдемократия в политическия живот в края на 19-и и началото на 20-и в.). С., 1991.

Първанов, Г. Българската социалдемократия и маке-

донският въпрос. От края на XIX век до 1918 г. С., 1997.

Първанов, Г., Вълков, В., Турлакова, Т. Социалистическата партия в българската история. – *Информационен бюлетин на БСП*. Приложение. С., 1993.

Радев, Г. Идеино-политическото развитие на БРСДП след военно-фашисткия преврат на 19 май 1934 г. – *ИИИБКП*, Т. 36, С., 1977.

Янулов, Ил. Социалната политика в чужбина и в България. С., 1924.

Янулов, Ил. Социалното законодателство в България. Т. 1, С., 1938.

Янчев, В. Възгледите на българската социалдемокрация за пътищата към властта 1891-1903 г. С., 1991.

Янчев, В., Николова, А., Сърпионова, К. Предизборните платформи на българските социалисти. – *Ново време*, №9, 1991.

Янчев, В. История на българската социалдемокрация. С., 1994.

Aron, R. Introduction à la philosophie de l'histoire. P., 1981.

Aron, R. Histoire et politique. P., 1985.

Aron, R. La lutte des classes. P., 1964.

Bell, J. The Bulgarian Communist Party from Blagoev to Zhivkov. Stanford, 1986.

Bernstein und die Demokratische Sozialismus. B., 1978.

Duverger, M. Introduction à la politique. P., 1985.

Histoire mondiale des socialismes. Т. 1,2., P., 1984.

Heupt, G. La Deuxième Internationale. 1889-1914. Etudes critiques des sources. P., 1964.

Rappoport, Ch., Jean Joures. – L'Homme – Le Penseur – Le Socialiste. P., 1916.

ОБЩИНСКАТА ПОЛИТИКА НА БРСДП (1891 – 1919 г.)

Емилия Лазарова

Проблемът за общинската политика на БРСДП (1891 – 1919 г.) е от важно историческо значение, като същевременно подходът към общинското управление на левицата е и с актуално измерение.

В българската историография съществува значително количество научни изследвания, посветени на проблема за общинското управление на БРСДП в България по време на Първия български капитализъм. Особено място е отделено на работата, на дейността на партията, на българската левица „за защита на непосредствените икономически и културни интереси на бедните слоеве чрез избраните общински органи. Дотолкова, доколкото представителите на партията имаха възможност в рамките на буржоазната власт да защитават интересите на трудещите се, те съдействаха за тяхното приобщаване към делото на социалистическата революция.”¹

Същевременно в много случаи на тази важна страна от управлението на България, при специфичните условия на развитие на българския капитализъм, общинската политика се оценяваше преди всичко като форма на агитация и приобщаване на трудещите се към делото и бъдещето на социализма.

Въпреки съществуващите научни изследвания, а и на базата на тях, е необходимо едно ново осмисляне на същността и значението на общинското управление на БРСДП, на приноса при съществуващите тежки икономически и социални условия да се защитят и частично подобрят условията на живот на бедните, на трудовите хора. Към този подход неминуемо ни насочва и съвременната практика и действителност

¹ *Общинската политика на БКП. 1891 – 1944 г. С., 1974.*

в условията на Втория български капитализъм и съществуването на много общи особености и тенденции в тази насока. Особено в годините на прехода, когато непредубеденият анализатор може да открие съществени прилики и аналогии.

Научното изследване на проблема за общинската политика на БРСДП проследява традициите на общинското самоуправление в България, а също и неговото конституционно и законово утвърждаване в следосвобожденска България. Но по същество то е ориентирано в две основни насоки. Първата е свързана с анализ на процеса на формиране на общинската програма на БРСДП и етапите на нейното развитие. Усилията на БРСДП в този смисъл тогава са на фона на българските условия – исторически, политически, съществуващи традиции. От съществено значение е и установеният конституционен статут, а също и действащото законодателство в областта на административното и местното управление на следосвобожденска България.

Втората насока е ориентирана към усилията, към реалната, практическата дейност на БРСДП в периода до 1919 г., свързана с участието ѝ в общинското управление в страната (като общински съветници и управлението на комуните), на нейните практически действия, усилия, воля и стремеж за защита на интересите на трудещите се, на бедните, за подобряване на условията на труд, здравеопазване, бит, а също и на обучението, възпитанието на техните деца; за създаване и утвърждаване на друг стил и морал на живот, на стойности и ценности, характерни за социалистическата идея и перспективи, към които тя се стреми.

Още във Възрожденската епоха българинът, противопоставяйки се на османските завоеватели и на духовната власт на Цариградската патриаршия, чувства и отстоява необходимостта от колектив, от общност, в рамките на ко-

ито да съхрани своята народностна и християнска същност. Това предизвиква и поражда формирането и утвърждаването на общините „като общност, в която се обединяват мислите, чувствата и стремежите на българите, изясняват се задачите, отстояват се интересите не само на отделната община, но и на целия български народ.”²

Още в хода на Руско-турската освободителна война временното руско управление отчита традициите на българския обществен живот и в освободените селища то утвърждава общинското самоуправление като част от административната система на изграждащата се българска буржоазна държава. По това време е безспорно, че за българите общината е „слабото огнище за народния български бит и ядката на неговото развитие”.³

Естествено за следосвобожденската епоха е влиянието и отражението на възрожденските идеали, традиции и практики. Демократичният дух, свободолюбието на българина, опитът и живите спомени за общинските институции обединяват мислите, чувствата, усилията на депутатите в Учредителното събрание (1879 г.), сред които има единомислие по въпроса за необходимостта от продължение и развитие на системата на общинското самоуправление. Потвърждение на това са и думите на депутата Марко Балабанов: „При всички гонения и теглила от страна на турците ний си съхранихме народния живот именно за това, че имяхме общинско управление. Те, общините, ни дадоха училищата и поддържаха черквите ни. Чрез своята структура общините се изявяват като своеобразна организация, в която българите се проявяват именно като народ.”⁴ Същевременно в дискусиите се очерта-

² Христов, Хр. С поглед към уроците на миналото. – *Септември*, 1980, № 1, 154-155.

³ Баламезов, Ст. Очерк на местното самоуправление. – *Демократически преглед*, № 17-18, 5 ноем. 1905 г., с. 395.

⁴ *Дневници на Първото Учредително събрание*. Дневник XIII, 22 март 1879, с. 113.

ват две мнения, но по отношение на функциите на общините – на централизъм и етатизъм, или това на самоуправлението.

Интересен е и фактът, че през втората половина на XIX век и някои от развитите европейски страни също създават или усъвършенстват законодателството си за местното самоуправление.⁵

Историческото развитие на българския народ утвърждава общината като една от основните единици в системата на административното управление на България. За пълноценното функциониране на общините Търновската конституция гарантира автономия⁶, която с течение на времето се ограничава от буржоазното законодателство, а наред с това и от своеволията на политическите режими, управлявали България. При изработването на законите, които уреждат проблемите на общинското самоуправление, се сблъскват противоречията в мисленето и философията на тогавашните български държавници.

През следващите години на XIX век, с приетия Закон за общинското управление (ЗОГУ) през 1882 г., се поставя началото на ограничаването на принципите на местното самоуправление и се прекратява изборността на кметовете. По-късно, през 1886 г., по време на управлението на правителството на Демократическата партия на Петко Каравелов, в приетите Закон за градските общини (ЗГО) и Закон за селските общини (ЗСО)⁷, които определено имат положителен принос към състоянието и развитието на общинското самоуправление, въпреки демократичността, в тях изрично е записано, че „всички решения на общините могат да бъдат отменени от централната власт”. Възможност, от която в бъдеще се ползват всички правителства.

⁵ Къндева, Ем., Ем. Панайотова. Общини и общински дейности в развитите страни. С., 1996, с. 50, 62 – 63, 78 – 79 и др.

⁶ ЦДА, ф. 111, а.е. 120, л. 1-3.

⁷ Държавен вестник, № 117, 12 окт. 1882.

По този начин, въпреки общодемократичния дух на тези закони, те не отразяват народните възгледи за самоуправление. Но тяхното приемане (а и на други подобни в периода до войните) е възможно поради „мирния, либералния”⁸ период от развитието на българската буржоазна държава.

Така с течение на времето, в резултат на политическите и обществените процеси в следосвобожденска България, по думите на Д. Благоев, „държавната власт все повече се централизира, а местното самоуправление изпада”⁹.

Въпросите, свързани с управлението на общинските съвети в буржоазна България, са в центъра на вниманието на БРСДП още от нейното създаване. С позицията си по този въпрос партията доказва, че тя е действителният верен и последователен приемник и продължител на идеите на българската национална революция, най-ревностният защитник на трудовете хора, на техните човешки нужди и потребности. От тези позиции и като отчита и оценява законите на България, социалдемократическата партия формулира и своите позиции по отношение на общинското управление. Общинската политика на БРСДП е в рамките на Търновската конституция и на законодателството на българската държава и същевременно отразява степента на идейно-политическото съзряване на партията.

На Бузлуджа делегатите постигат единство и приетата „Политическа програма” прокламира ценностите на европейската демокрация: пълна политическа свобода (на печата, на словото и убежденията), достоен нравствен човешки живот, държавни институции, които да гарантират правото на човека и гражданина.

В случая по-съществен е вторият раздел на Бузлуджанската програма – „Пълно самоуправление на общи-

⁸ Димитров, Ил. Търновските законодатели. С., 1980, с.14.

⁹ Благоев, Д. Съчинения. Т. 1, С., 1957, с. 520.

ните и окръзите”, където създателите на БСДП настояват за правото на общинско самоуправление, свобода на изборите за кметове, срочно разглеждане на гражданските законопроекти, публичност на общинските решения и т.н.

Наред с това „Икономическата програма” съдържа специален раздел – „По отношение на общинските и окръжните съвети”. Още там са формулирани основните насоки от дейността на общините, които са пряко свързани със социалните, здравните, образователните, битовите и пр. потребности на трудовите хора на България.

Тези възгледи за общинското управление на БСДП представляват първата платформа за демократични реформи чрез средствата и в рамките на общините в България, като в нея са детайлизирани непосредствените задачи на партията при управлението на общините, за макар и частичното решаване на тежките, непосредствени проблеми на трудовите хора на България в края на XIX и началото на XX век. Като всички те са в рамките на буржоазното общество и имат демократичен характер.

В този ранен период от историята на БСДП се отчитат значимостта и актуалността на проблемите на общинското управление и поради това още тогава те са в центъра на вниманието във всички документи, манифести и са насочени към:

- прозрачност и публичност на общинските имущества;
- справедливо разпределение на общинските данъци;
- висока обществена хигиена;
- медицинско осигуряване на населението (безплатни болници и аптеки за трудовите хора, осигуряване от общините на квалифициран медицински персонал и пр.);
- достъпно и качествено образование;
- специални грижи за децата (забавачници), домове за престарели хора;

- развитие на комуникациите и пътната мрежа;
- строга отчетност и публичност на общинските разходи и др.¹⁰

Тези общи насоки и намерения в областта на общинското управление са доразвити и конкретизирани от Третия извънреден конгрес на БРСДП (Търново, 16 – 18 юли 1893 г.). Така само две години след основаването си БРСДП има вече разгърната програма за общинска дейност, а също и начало на практика в борбата за общините в България. В приетата „Градско – общинска програма” е характерна подчертаната загриженост към най-бедните и нуждаещите се слоеве на населението, към политика със социална насоченост, законност, отчетност в работата на общинските съвети и т.н.

Програмата се състои от четиринадесет точки, които съдържат искания, породени от условията и практиката в България, като:

- грижи към най-бедните и нуждаещите се слоеве на населението, и особено за болните, чрез осигуряване на безплатни лекове;
- осигуряване на безплатна храна, дрехи и обувки на учениците и малките деца от бедни семейства;
- възстановяване на заграбените или отчуждени общински имоти;
- устройване на безплатни обществени перални, домове за слепи, сакати и луди;
- да се узакони осемчасовият работен ден във всички общински постройки (пътища, сгради и други);
- общините се задължават да не дават предприятията си на наемател, а сами да ги изпълняват или да ги дават на сдружени работници;
- общинският съвет трябва да дава отчет за приходи-

¹⁰ БКП в резолюции и решения. Т.1, С., 1957, 19-20.

те и разходите чрез обявяване чрез общински вестник или по друг начин;

- общинският съвет трябва да устройва безплатни читалища и библиотеки за работниците;
- премахването на всички закони, които пречат на самостоятелността и благоустройството на общинските съвети.¹¹

Тази първа Общинска програма на БРСДП представлява платформа за демократични реформи чрез средствата и в рамките на общинските управления в България. Тя е насочена към нуждите, потребностите в социалната област, в образованието, здравеопазването, благоустройството и др. на трудовите хора и особено към хората с увреждания и бедните. Всички тези искания и стремежи на българските социалисти в този ранен период от историята на социалистическото движение имат демократичен характер и са в рамките на обществените закони и конституционния ред. Усилията им в края на XIX и в първите две десетилетия на XX век са в рамките на буржоазната държава, общините да проявяват функции на учреждения, на институции за защита на непосредствените интереси на трудовите хора в българските градове и села.

Същевременно в този ранен период БРСДП не разчита на особени успехи и възможности за приложение и реализация на тази програма. На тази ранна, първа общинска програма се гледа най-вече като на агитационно средство, на документ, който предстои да се осмисля, доработва и конкретизира. Едновременно с това на последвалите конгреси Общинската програма е отново обсъждана и усъвършенствана.

Наред с теоретичното и идейното разработване на Общинската програма, политическият живот, социалните процеси, обстановката в България тогава налагат бързи

¹¹ Пак там, с. 18.

и адекватни реакции от страна на партията и на нейното ръководство.

Това се случва още през август 1893 г. (около месец след Третия извънреден конгрес на БРСДП), когато Общият съвет на БСДС (другата част от българската левица) публикува специален Манифест към „българското работно население“ по повод предстоящите общински избори на 5 септември 1893 г. Авторите на Манифеста пишат и призовават: „Велико е назначението на градските съвети. Те са нашите местни народни събрания. . . Гласувайте за социалистите. Те са нашите искрени защитници. Те се борят за правото на работниците, искат освобождението на сиромасите. Гласувайте за тях.“¹²

Втората основна, паралелна насока на изследването е свързана с успехите с овладяването на общините. Първият успех е още в общинските избори през септември 1893 г., със спечелването на места в общинските съвети (в Шумен, Габрово, Търново, Варна, Дряново) и с овладяването и управлението на първите общински съвети – комуни (в Дряново), а също и в по-сетнешните победи и създаването на комуните в Самоков, Сливен и др.

И това се случва на изборите на 5 септември 1893 г., които преминават при преследвания и терор над социалистите, на фалшификации от страна на управляващите – правителството на Стефан Стамболов. И въпреки това, българските социалисти печелят за първи път места в общинските съвети в – Шумен, Габрово, Търново, Дряново, там, където въпреки социализмът в България по това време има по-силно влияние и позиции.

Още на следващите избори през юли 1894 г. (след обединението), българските социалисти водят активна предизборна

¹² Генчев, Д., В. Вълков, Р. Канацьева. Общинската политика на БСП. Исторически обзор. С., 1995.

работа и убедително и широко пропагандират своята общинска програма. Особено внимание се отделя на издигането и утвърждаването на най-авторитетните личности в своята среда.

Навярно най-убедителна в това отношение, а и с най-благоприятни условия, е организацията на БРСДП в Дряново. Така през лятото на 1894 г. дряновските социалисти успяват да завоюват общинската власт (със 166 гласа), градският съвет е изцяло в техни ръце и те успяват да поставят началото на социалистическото управление на общините – на комуните. Дряново се превръща в първата комуна в България, начело с кмета Михаил Бойчинов и помощник-кмета Колчо Дуфев. Редом до кмета Михаил Бойчинов е и неговият близък съратник Михаил Иванов. И двамата са делегати на Бузлуджанския конгрес и активно участват във формирането на общинската програма на този етап от развитието на социалистическото движение в България.

Програмата на Дряновската комуна е разработена на базата на партийната общинска програма, върху принципите и ценностите на социалистическата теория. В духа на това Дряновската комуна започва дейността си с решаването на най-острите въпроси на града: издирване на заграбените общински имоти и земи; провеждане на анкета за злоупотребите с общински средства от бивши управници на града; справедливо разпределение на данъците между гражданите и въвеждане на подоходното данъчно облагане; усилия за подобряване на здравеопазването и учебното дело сред трудовото население; налагане на режима на икономии на общинските средства; подобряване на пътищата в пределите на общината и др. Наред с това някои местни чорбаджии са глобени.¹³

Правителството на д-р Константин Стоилов допуска за управлението на Дряновската комуна само шест месеца,

¹³ Чолов, П. Създаването на социалистическия общински съвет в Дряново през 1894 г. – *ИИИ БКП*, Т. 20, С., 1969, 188-195

след което Михаил Бойчинов и Михаил Иванов са арестувани и изселени. Но макар и в този относително кратък срок, българските социалисти са насърчени, убедени в правотата и привлекателността на своите идеи, на своята общинска програма, на личностите, които стоят зад тях.

Първата комуна в България е реалност само три години след създаването на БСДП и този факт очертава перспективите и възможностите за социалистическото движение в България в защита на трудовите хора, на социалните, на реалните им потребности, на макар и частичното подобрене на живота на тези хора. Естествено, тази видима политика на българската левица в рамките на общините е доказателство, сериозна заявка за истинските ѝ цели и възможности, форма на агитация, която убеждава и привлича.

Впрочем Дряновската комуна се превръща в първообраз на по-късните комунни. Още повече, че кметът на Дряновската комуна е Михаил Бойчинов, личност с голям авторитет и принос не само за социалистическото движение, а и опълченец и участник в Руско-турската освободителна война. С дейността си Дряновската комуна доказва и реалността на Общинската програма, на непосредствените задачи и цели, които си поставя социалистическото движение.

Същевременно този успех, а и животът, обществените, социалните процеси изискват и налагат необходимостта от осмислянето, усъвършенстването, доработването на общинската програма на българската левица. Почти непрекъснатото левицата се ангажира със своите програмни документи, свързани с общинската дейност.

Сериозна подготовка се извършва и в навечерието на изборите през 1896 г. На Третия конгрес на БРСДП (юли 1893 г.) делегатите, представители на двете течения в партията, достигат до общо, единно становище по отношение на

общинската политика. Те задължават партията „да развива навсякъде най-жива агитация в изборната борба. Там, където партийните сили са достатъчно многобройни, да се излиза с чисто социалистическа листа. Ония организации, които нямат такава възможност, могат да приемат в листата си отделни честни личности от съчувстващите на социалистите обществени слоеве, при условие че ще спазват партийната избирателна програма и че болшинството в листата бъде социалистическо.”

Наред с това, поради съществуващите вътрешни спорове и дискусии и като се отчитат ролята, ефективността и възможностите на общинската политика, Третият конгрес взема още решението, че няма „специална установена програма за дейността на социалистическите представители в общинските съвети” и препоръчва на партията до изработването ѝ да се ръководи от принципите на общата партийна програма.¹⁴ Препоръчва се и се възлага на Централния комитет да изработи проектопрограма за работата в общинските съвети, която да бъде обсъдена на следващия конгрес на БРСДП.

В духа на взетите решения в навечерието на изборите през 1896 г. местните партийни организации търсят подходящите форми и подходи в общинската си политика. Така Софийската организация изработва програма – искания, която се състои от 13 точки, отпечатана във вестник „Социалист”. Този документ е изключително интересен и ценен, тъй като в него не само се разработват основните, належащи нужди за подобряване на живота на гражданите на София, но и се лансират редица общодемократични искания.

В програмата на Софийската организация се предвиждат мерки за „хигиенизирането и благоустройването на

¹⁴ БКП в резолюции и решения. Т. 1, с. 81.

работническите квартали, безплатна медицинска помощ за бедните, откриване на сиропиталища за сираците и неспособните за работа, грижа за безработните, премахване на безполезните разходи на общината, намаление на данъка „октроа“, увеличение на заплатите на низшия общински персонал и пр.”¹⁵ На много места в България, където не се издигат партийни кандидатури се прокламират общодемократични искания под формата на възвания към избирателите. С такива документи излизат в Сливен, Ямбол, Севлиево, Провадия и др. и в тях остро се критикува буржоазното управление на общините и се настоява за активни мерки в защита на интересите на работниците.

В резултат на обединените усилия в средите на БРСДП по проблемите на общинското управление по време на изборите през 1896 г. се постига нов сериозен успех в общините. Тогава в Търново за общински съветник е избран изтъкнатият социалист Никола Габровски. А в различни градски и селски общини се увеличават подадените гласове за общински съветници-социалисти и тази тенденция се налага при всички следващи избори.

На VI конгрес на БРСДП (юли 1899 г.) в Габрово, както свидетелства Георги Кирков: „Преди всичко трябва да се изработи специална програма на общините.”¹⁶

По всичко личи, че градско-общинската програма от 1893 г. не удовлетворява БРСДП, а и създава поводи за противоречия между двете крила в партията (партисти и съюзисти). Липсата на достатъчно опит, включително и в международното социалистическо движение, спецификата на българските общини, а и непрекъснатото изменение на законите в буржоазна България, затрудняват изработването на общинската про-

¹⁵ *Социалист*, № 67, 18 септ. 1896.

¹⁶ Кирков, Г. Избрани произведения. Т. 1, С., 1950, с. 72.

грама. В потвърждение на това Георги Кирков заявява: „Това обаче не е лесна работа, толкова повече че този въпрос стои открит още и за братските наши партии в Западна Европа.”¹⁷

На VI конгрес е приета една обща и временна програма с някои указания и препоръки по финансовата част, по народното просвещение, по санитарното дело. Тя се приема на основата на изнесения от Димитър Благоев доклад. В този документ вниманието е концентрирано върху необходимостта от обучение на децата, върху проблемите на бедността, глада, мизерията, острите социални проблеми на хората. Новото е малко в сравнение с предишните документи, но пък се предлагат ясни и конкретни цели, които могат да бъдат постигнати в най-близко време и да бъдат ефективни за подобряване състоянието, макар и на малка част от крайно нуждаещите се в страната.¹⁸

Наред с това в Габрово се избира комисия, която на следващия конгрес трябва да изработи „ясна и точна” общинска програма. Процесът на конкретизация и окончателно оформяне на партийната общинска програма върби бавно. Но въпреки това БРСДП в този период участва активно в изборите за окръжни и общински съвети.

Годините от началото на XX столетие до войните (1912 г.) са период на ускорено капиталистическо развитие и модернизация на България. Това е съпроводено и с все по-енергичната и последователна дейност на българските социалисти, в това число и в областта на общинската политика и дейност, за завладяването и управлението на българските общини.

В общинските избори през февруари 1901 г. БРСДП печели в Самоков два мандата и изпраща като свои общински

¹⁷ Пак там.

¹⁸ БКП в резолюции и решения. Т. 1, с. 100.

съветници Борис Хаджисотиров и Борис Рафаилов. Влиянието и авторитетът на БРСДП в Самоков значително нарастват през следващите години и благодарение на дейността на двамата социалистически представители в общината. Те, макар и да не са в състояние да предизвикат реформи, действат и оформят представата за морала, за позициите на социалистите като защитници на народните интереси.

Поведението на общинските съветници Борис Хаджисотиров и Борис Рафаилов категорично се различава от това на останалите общинари. За пръв път в Самоковската община се поставя въпросът и се протестира против разхищаването на общинските имоти и средства от управляващите, срещу несправедливата бюджетна политика, срещу безотговорността и незаинтересоваността от живота, бита и проблемите на бедните. Двата социалисти-общински съветници правят публични отчети пред избирателите си, като по този начин не само информират за проблемите в общинския съвет, но и въвличат избирателите, населението в борбата срещу беззаконията, безотговорността и своеволията на местните власти. В резултат на всичко това, на нетърпимостта, която се създава сред хората в общината, някои от техните предложения се приемат от съвета. Като особено впечатляващо за това време е предложението им за възвръщане на незаконно заграбените общински имоти.¹⁹

Населението, избирателите на Самоков високо оценяват дейността, приноса и личностното присъствие на Борис Хаджисотиров в общинския съвет. Поради това, а и в резултат на активната дейност на местната партийна организация, той отново е преизбран за общински съветник и през август 1905 г. с 239 гласа, девети поред.²⁰

¹⁹ *Работнически вестник*, № 12, 22 ноем. 1901.

²⁰ *Хаджисотиров, Б.* Какво извърши камуната. С., 1912, с. 7.

През 1901 г. VIII конгрес излъчва специална 7-членна комисия под ръководството на Димитър Благоев, която да направи допълнителни проучвания, въз основа на които да се разработи на един от следващите конгреси „една по-реална и конкретна общинска програма”. Тази „особена комисия по програмния въпрос” трябва да отразява всички изменения в обществения живот, които налагат промените в Общинската програма. В комисията участват още: Евтим Дабев, Константин Бозвелиев, Никола Габровски, Янко Сакъзов, Никола Харлаков и Кръстьо Пастухов.

Работата на тази „особена комисия” през следващите месеци и години до 1903 г. се затруднява и прекратява поради острите идейни борби в БРСДП. По това време така важните и актуални проблеми на общинската политика на БРСДП са на втори план и тяхното решаване се отлага във времето.

Но и след разцеплението през 1903 г. между тесните и широките социалисти общинската политика и на двете крила на БРСДП продължава да се гради върху принципите, формулирани в Бузлуджанската програма. Неминуемо разцеплението отслабва силите и политическото влияние и на двете партии, включително в парламента и в общините. В продължително време усилията на най-авторитетните теоретици и организатори в средите на българската левица „са приковани от междуособна борба”. А безплодните теоретични конструкции заменят реалните проблеми на живота, „догмите – реалните факти, а мнимите победи (в печата и публичните диспути) – истинското обществено въздействие”²¹.

А неголемите избирателни резултати, отделните спечелени места в общините от тесните и широките социалисти доказват пропуснатите възможности. Докато тесните социалисти фанатично отстояват „чистото” социалистическо

²¹ Генчев, Д., В. Вълков и др. Общинската политика ... , с.8.

участие в изборите, то широките утвърждават компромисни коалиции, макар и при този „широк” подход, кандидати за коалиране трудно могат да се намерят .

Едновременно с това в България се засилва стачното движение на българските работници, а управляващите приемат поредица от закони, които ограничават правото на стачки, свободата на сдружаването, на печата и на събранията и най-чувствително засягат работническите интереси.

Така с времето все по-остро се чувства нуждата от по-пълното разработване на общинската програма. В периода до войните БРСДП активно работи, като почти на всеки партиен конгрес по това време доразвива, уточнява и конкретизира своите позиции по общинската политика, която е толкова близка до живота и реалността, до непосредствените потребности и интереси на трудовите хора, на работниците.

Петнадесетият конгрес на БРСДП (юли 1910 г.) в Габрово се връща отново към въпросите на общинската политика. По това време в тази насока е натрупан немалък практически опит. На този форум е възложено на Васил Коларов да докладва по проблемите на общинската политика. В неговия доклад са формулирани следните групи въпроси, които стоят за разрешаване пред българските социалисти в началото на XX век: **I.** Общинска хигиена и здраве, което обхваща необходимостта от канализация; пресушаване на блата; пречистяване на работническите квартали; безплатна медицинска помощ; безплатни лекарства; безплатни перални и бани и пр. **II.** Народно образование: безплатно обучение и издръжка на бедните деца; добро възнаграждение на учителите; приюти за недъгави и неспособни за работа и пр. **III.** Обществена безопасност. **IV.** Защита на труда: обща работническа комисия с представител на работническите дружества, която да се занимава със статистиката на труда; бюро за безработни, което

да бъде под контрола на синдикалните организации; защита на труда в наемните условия; организиране на общинска платена работа в сезоните на безработицата, застраховка при безработица чрез допълване на синдикалните помощи; признаване правото на сдружаване и др.²²

Докладът на Васил Коларов представлява сериозен принос за окончателното изработване на общинската програма на БРСДП (т.с.). Избраната комисия по проектопрограмата използва напълно неговата разработка и XVI конгрес (юли 1909 г. – Варна) приема „Проектопрограма по общинската политика на партията”, която се утвърждава като временна. Последващите конгреси – XVII (юли 1910 г. – София), XVIII (юли 1911 г. – Пловдив) и XIX (август 1912 г. – Русе) разискват въпросите на общинската политика като крайно актуални.

На XVIII конгрес Еньо Марковски докладва на тема „Общинската политика на социалдемократията”. И в доклада, и в решенията са повторени препоръките и решенията на предходните конгреси по този проблем. Като този конгрес добавя само някои нови моменти в програмата: „Избираемост на всички длъжностно отговорни лица в общината; общо избирателно право на работниците и работничките (мъжете и жените); бесплатно и задължително образование; откриване на вечерни работнически училища; свобода на педагогическите и политическите убеждения на учителите и за тяхната политическа дейност.”²³

Така крачка по крачка БРСДП (т.с.) не само разработва системно и последователно своята общинска програма, но и с нейната социална насоченост агитира и се стреми да бъде полезна за решаването на належащите нужди и интереси на трудовото население. В началото на XX век българската левица

²² *Работнически вестник*, № 6, 6 авг. 1908.

²³ *БКП* в резолюции и решения, Т. 1, с. 313.

успява не само да завоюва общински места, но и да постигне мнозинство в общинските съвети и да поеме управлението им, да създаде т.нар. комуни. Реалната общинска политика на комуните на много места в страната засилва проникването на социализма сред българския народ, издига авторитета и влиянието на БРСДП. И макар и частично, в тези селища облекчава положението на трудовите хора, на бедните там, и доказва какви са истинските намерения, цели и същност на социалистическата партия в България.

В конгресните документи от този период на БРСДП (т.с.) общинската политика се определя като част, като форма на общата борба на работниците. А формулираната цел е да подпомага партията за организиране на работниците и привличането им към социалистическата идея. Общинската политика е насочена да защити непосредствените нужди и интереси на работниците, която да се осъществява чрез общински реформи. Наред с това са посочени и условията, от които зависи успехът на общинската политика, а те са работниците да водят самостоятелна борба за общините, да разчитат само на собствените си сили и организации.²⁴

Макар БРСДП (ш.с.) да не приема тази категоричност и да отстоява идеята за по-свободно и широко действие в политическата дейност, по отношение на социалната политика и защитата на интересите на трудовите хора в рамките на общината не съществуват противоречия и неразбиране. Нещо повече, идейните, теоретическите, личните борби между широки и тесни социалисти в областта на общинската политика и дейност в този период (до 1919 г.) се преодоляват и често между тях в общините съществува разбиране, общо действие и стремеж да бъдат приложени общинските реформи в полза на избирателите.

²⁴ Пак там, с. 293.

По това време българската левица е единна и в разбирането си за необходимостта от преустройство на общинското самоуправление и че добре организиранияте, финансово укрепнали и свободно действащите общини допринасят и за силата и стабилността на държавата.

Във връзка с това и в средите на левицата все по-често се поставя въпросът за предназначението на общината като най-близко стояща до нуждите и интересите на населението и на необходимостта да се активизира нейната социална политика, за реформи на общинското самоуправление. Тези предложения засягат най-вече две важни страни – разширяване на упражнявания от гражданите контрол над дейността на избраните и назначени органи на местното самоуправление; а наред с това и финансовото осигуряване и обезпечаване на държавата на общините. А всичко това е свързано с реализирането на социалната платформа на общините – благоустрояването на селищата, безплатната медицинска помощ за бедните, построяване на санаториуми, приюти, общински бани и перални, безплатно доставяне на книги и пособия на бедните ученици, безплатни трапезарии и др.

В тази социална платформа намират отражение и някои от исканията за демократични реформи в общините, които залягат в градско-общинската програма на III конгрес на БСДП от 1893 г. На последвалите форуми те са доразвити и обогатени. Като това е особено съществено в началото на XX век, на фона и в общия контекст на обществено-политическите процеси, които протичат в България. Тогава вече като основна се лансира концепцията, че демократизирането на политическата система е невъзможно без общинско самоуправление с широко изборително право на народа²⁵, а също и, както изтъква Димитър Благоев, без въвеждането на „началата на пълното народно самоуправление”, без създаване на

²⁵ *Работнически вестник*, № 6, 6 авг.1908.

възможност за широко участие на народа в осъществяването на държавната власт.²⁶

В резултат на тези основателни искания за демократично преустройство на общинското самоуправление на основата на по-широко участие на населението в работата на общинските органи XIV Обикновено Народно събрание обсъжда законопроект за допитване до народа по общинските работи.²⁷

Наскоро след това този законопроект става закон, който запълва съществена празнота на българското общинско законодателство в началото на XX век. Но и в този случай управляващите намират начин да ограничат свободата и волята на общините, а по този начин – и на населението. Това всъщност се осъществява с регламентирането резултатите (одобрените решения) от допитванията, от местните референдуми, да бъдат утвърждавани от окръжния управител и евентуално от министъра на вътрешните работи, от държавния глава чрез царски указ.²⁸

Годишите от началото на XX столетие до войните (1912 г.) са период на усилено капиталистическо развитие на България, на все по-нарастващо влияние на българската левица и подем на работническото движение в България.

Стремежът за активно включване на населението в решаването на общинските дела, както и последователно извършваната от българските социалисти разяснителна и агитационна работа в защита на демократичните преобразувания в общинското самоуправление довеждат и до ефективни резултати, до спечелването на изборите за общински съветници в редица места в България.

²⁶ Благоев, Д. Съч. Т.1, с. 134, 220.

²⁷ Стенографски дневници на XIV ОНС, I РС, кн. III, 1909, с. 1475, 1507; *Държавен вестник*, № 52, 9 март 1909.

²⁸ Манолова, М. Законодателство и реформи в общинското самоуправление. 1878 – 1991 г. С., 2005, 50-53.

Българската левица изпраща значителен брой свои представители в някои от по-големите градове. Особено впечатляваща е изборната победа през юни 1910 г. в град Самоков, където тесните социалисти с 432 гласа печелят мнозинството в общинския съвет. Създава се Самоковската комуна, по образец на Дряновската комуна (1894 г.), но този път вече първата градска комуна в България. Впрочем това е естествен резултат от многогодишната и последователна работа на местната социалистическа организация, на авторитета и влиянието, на работата му като общински съветник на влиятелната личност в средите на социалистите и на обществеността – Борис Хаджисотиров.

Като общински съветници в Самоков са избрани осем социалисти: Борис Хаджисотиров, Коста Кибаров, Коста Халваджийски, Димитър Ников, Христо Дибеков, Асен Хадживасилев, Георги Зуйбаров и Христо Тодоров. В продължение на няколко месеца обаче правителството не утвърждава новоучредения общински съвет в Самоков.

След изборите на 18 септември 1911 г. БРСДП (т.с.) изпраща още свои представители в почти всички големи градове: в Сливен – 8 общински съветници, в Русе – 4, в София – 2, в Шумен – 2, в Лом – 1, в Станимака (Асеновград) – 1. Заедно със самоковските комунари нейните общински съветници възлизат през 1911 г. на 26 човека.²⁹

Изборите от 1911 г. са силно политизирани, като особено активни са левите партии, и поради това в общинския съвет в София съществува голямо разнообразие на представителите на политическите партии. Този общински съвет на София функционира до март 1915 г. – по време на Балканските войни и след Първата национална катастрофа.

²⁹ Хаджисотиров, Б. Проникването на социалдемократията в общините. – *Работнически вестник*, № 2, 14 ноем. 1911.

Тези избори очертават сериозен успех и за общинската политика на широките социалисти – БРСДП (о). Те заемат второ място (седем общински съветници, сред които са изтъкнатите общоделски теоретици и дейци – Григор Василев, д-р Никола Сакаров, Георги Бакалов, Петър Джидров, Асен Цанков и др.) в София, след правителствената коалиция.

По време на изборите на 18 септември 1911 г. тесните социалисти печелят две места на общински съветници с 649 гласа, но в Софийския общински съвет влизат двамата най-авторитетни партийни лидери и обичани сред тесните социалисти и трудовите хора на България – Димитър Благоев и Георги Кирков. Така в този Софийски общински съвет от общо 30 общински съветници 9 са социалисти (седем от средите на широките социалисти и двама от тесните социалисти). През 1914 г. на мястото на Георги Кирков в Софийския общински съвет влиза Георги Димитров.

Народната мизерия по това време, трудните условия за живот и общественият антагонизъм формират конкретните искания и принципи, които Димитър Благоев и Георги Кирков отстояват в Софийския общински съвет. Те са безкомпромисни към корупцията, нехайството, демагогията на управляващите. Последователно и всеотдайно защитават най-важните потребности на трудовите хора в София – за здравеопазване, против безработица, студ, глад, за грижа за намиране на работа на безработните и създаване на бюро и фонд за безработни, за приложение на работническото законодателство, за въвеждане на публичност на общинските заседания; за регламент върху цените и откриване на общински магазини, отпускане и раздаване на помощи за нуждаещите се; право на референдум и законодателна инициатива на гражданите; за издирване и връщане на всички заграбени общински имоти; за ревизия на финансите на предишните общински съвети; за

въвеждане на осемчасов работен ден; издирване на всички подлежащи на задължително обучение деца; строг медицински надзор над всички ученици и преподаватели; безплатни ученически трапезарии, безплатни дрехи, обувки и лечение на всички бедни деца, създаване на детски градини, летни лагери за бедните деца; откриване на вечерни училища и библиотеки за работниците; борба с проституцията и пр.

Наред с това Д. Благоев и Г. Кирков се обявяват категорично против практиката чрез благотворителна дейност и събиране на средства да се подпомагат изпадналите в материално затруднение трудови хора. Те считат, че този подход и тази практика са оскърбителни и в този смисъл Майстора заявява в Софийския общински съвет: „Работниците не искат милостинята на любвеобилните сърца, те искат законното, искат общината да поеме своята върховна социална задача.”³⁰

Общинските съветници Димитър Благоев и Георги Кирков твърдо се противопоставят на отдаването на търг на предприемачи за извършването на общински строежи – водоснабдяване, прокарване на водопроводи, канализация, павиране на улици, строителство на общински сгради в столицата и други. Като неведнъж те напомнят пред общинарите, че по този начин буржоазните съветници осъществяват своите сделки и гешефти и настояват тези и подобни общински дейности да се поемат пряко от общината.

Всъщност критиката, непримиримостта към тези явления, които проявяват Д. Благоев и Г. Кирков, е критика на хора с кристално чиста съвест, от общински съветници (за които дори е кощунствено да се мисли), около които до края на живота им, а и след това, няма дори слухове за „афери”, „далавери”, „комисиони” и прочие корупционни практики.

Дейността на двамата общински съветници-тесни

³⁰ ДА - София, ф., 1 к, оп. 1, а.е.99, л. 95.

социалисти е пример за достойно изпълнен граждански дълг, на категорично отстояване на програмните искания, цели и стратегии на БРСДП (т.с.). Но протоколите на Софийския общински съвет по това време регистрирали единствено съобщения за речи, питания и реплики на общинските съветници (в това число на Д. Благов и Г. Кирков). Така единствено те дават представа за разглежданияте въпроси и за реакциите им към тях и доказват, че няма въпрос, поставен за разглеждане в общинския съвет, по който те да не участват в дебата и да не изразяват становището на своята партия, на своите избиратели, и то не само убедително и аргументирано, а и ярко, както твърдят съвременниците им.

Впечатляващо е за началото на XX век, за условията на развитие на българската държава, предложението на Димитър Благов за въвеждане на осемчасов работен ден на общинските работници, като пример, който да се наложи в страната, в духа на исканията на европейската социалдемократия.

През януари 1912 г. мнозинството в Софийския общински съвет внася предложение за преименуване на Четвърта мъжка гимназия на името на княз Борис. При дебата ръководството на общинския съвет се страхува от протести и в залата е извикана полиция. Въпреки това Георги Кирков иска думата, но мнозинството не му позволява да говори. В залата се извисява високо гласът му: „Аз имам думата и съгласно правилника вие нямате право да ме прекъсвате. Заявявам ви, че ако ми прекъсвате речта, ще говоря три часа. Протестирам, че от страна на болшинството ми се пречи да изкажа гледището на нашата партия.”³¹

Впрочем присъствието на толкова много общинари-социалисти (широки и тесни) в Софийската община дава пре-

³¹ Цанев, П. Георги Кирков – Майстора. С., 1964, с. 186.

красна възможност за реалното взаимодействие между двете социалистически партии, факт, при който представителите на буржоазните и дребнобуржоазните партии трябва да се съобразяват с тях. Под въздействието на левите общински съветници се решават важни социални въпроси, тясно свързани с модернизацията на столицата. Още повече, че общинските програми на двете партии са много близки. Някои откриват разлика почти единствено в стратегическото схващане за ролята на общинското самоуправление. Широките социалисти (обединени) я разбират преди всичко като възможност за реализация на целта – социалдемократическата комуна.

Многобройни са случаите, при които тесните и широките социалисти обединяват усилията си за решаване на различни въпроси на своите избиратели. Такъв е и случаят, когато Г. Кирков, широки социалисти и някои други общински съветници отправят питане към постоянното присъствие по повод зачестилите трамвайни катастрофи и грижата за сигурността на трамвайните работници и гражданите.³²

По време на заседанията на Софийския общински съвет социалистите не винаги използват възможностите за взаимодействие. До голяма степен поради това пропада гласуването на предложението на Д. Благоев за осемчасов работен ден на общинските служители. За него не достига всъщност само един глас, несподелен от един от широките социалисти.

В българската историография съществува и мнение, според което Софийският общински съвет в периода 1911 – 1915 г. „е уникален и с разнообразието на своя партиен и личен състав и, разбира се, със своята ползотворна дейност”. „В този „малък парламент” има спорове, конфликти, но по големите и остри проблеми на големия град се постига консенсус, правят се компромиси, търси се сътрудничество, за да

³² ДА – София, ф. 1 к., оп.1, а.е. 99, л. 158 – 175.

се приеме и претвори перспективна общинска програма.”³³

По редица въпроси (финансови, социални и др.), в този си състав с широко представителство на българските социалисти, Софийският общински съвет подхожда и действа разумно. Пример за това е подготовката на бюджета за 1912 г. и изборът на комисия с представители на всички партии, като водеща е личността на компетентния стопански деец д-р Никола Сакаров – (БРСДП-ш.с.). По негово настояване и с подкрепата на останалите социалисти бюджетът е увеличен с 10% в сравнение с предходната година. За тази цел са увеличени средствата за: издръжката на основните училища, за поддръжката на общинската болница, за осветлението на града и др. Така бюджетът на Софийския общински съвет за 1912 г. има социална насоченост. По настояване на широките социалисти са увеличени заплатите на общинските чиновници.³⁴

За да се изяснят всички проблеми и насоки на общинската политика, да се сподели, да се осмисли натрупаният опит от участието в общинските съвети и да се дадат практически упътвания за действията на партията в предстоящите общински избори, на 24 март 1912 г. е свикана Първата конференция на представителите на БРСДП (т.с.) в изборните учреждения.

На конференцията Георги Кирков изнася доклад на тема: „Социалдемократията в общините и окръжните съвети. Принципи и тактика.” Определя задачата на партията в общините и напред преди всичко като „критика върху политиката и действията на буржоазните партии” и „използване общинската трибуна за широка агитация сред работническата класа”, а наред с това за превръщането на общините „от

³³ *Николова, В.* Централна и местна власт в края на XIX – началото на XX век. – В: *Местното самоуправление.* С., 2006. , с. 24.

³⁴ Пак там, с. 25.

органи за класово потисничество и икономическо господство на буржоазията над пролетариата в политическо средство за защита на труда и главно за организация и борба на пролетариата против буржоазията .”³⁵

Наред с това Г. Кирков развива и следните основни тези, които съответстват на тогавашното законодателство и на правомощията на общините, на задачите и целите, които си поставя БРСДП (т.с.) в работата си в общините:

„ - В общината се сблъскват същите интереси и обществени класи, които ние намираме и в държавата. Разликата е само в това, че в общината борбата на класите се извършва в по-тясна плоскост.

- В общината ние искаме да се грижим също тъй за социални реформи, за покровителство на труда, но общината е поставена да се движи в известни определени граници и е трудно да очакваме големи практически резултати от общинската ни политика.”³⁶

На тази конференция БРСДП (т.с.) за пръв път взема становище и по въпроса, свързан с подготовката и приемането на бюджетите на общините. Несъмнено той възниква от практиката, от непосредствените нужди и необходимостта от яснота при управлението на комуните в Самоков и Сливен.

Несъмнено в навечерието на войните българските социалисти разработват и обогатяват своята общинска политика, която се гради вече и върху натрупания опит, на завоюваните позиции и авторитет в общинското управление в България. Така в основните положения на общинската политика залягат важни не само за демократизирането на общинското самоуправление искания, но и такива, които да осигурят реалната защита на интересите на трудещите се, като общин-

³⁵ Кирков, Г. Избр. произв. Т. 1, с. 398; БКП в резолюции и решения. Т. 1, 312-313.

³⁶ БКП в резолюции и решения. Т. 1, 312-313.

ско работническо законодателство, бюра за безработните и застраховка против безработицата, осемчасов работен ден, съдействие на общината за точното прилагане на законите в защита на труда и пр.

Към традиционните искания за реформи в социалната политика на общините се включват и тези, чрез които да се осъществява строг санитарен надзор върху обществените заведения, работилниците и фабриките, санитарен надзор върху хранителните продукти, безплатна медицинска помощ за работниците и населението с малки доходи, а също и безплатни бани и перални, премахване на просията, поддържане на библиотеки, вечерни училища, читалища, гарантиране свободата на учителите в убежденията и общественно-политическата им дейност.

Съществено място заемат и общите политически и икономически искания – като пълно общинско самоуправление, право на референдум и законодателна инициатива на гражданите, изборителни права на жените, широка гласност на общинските мероприятия, създаване на общинска полиция (милиция), премахване на косвените данъци и заместването им с преки по прогресивно-подоходната система, прилагане на мерки за ограничаване на покачването на цените на стоките от първа необходимост, построяване на здравословни и евтини жилища за работниците и бедните, издирване и връщане на всички общински имоти (гори, ниви, места, здания и др.), присвоени от частни лица, дадени или продадени незаконно от общинските съвети, ревизия на делата на миналите общински съвети и пр.³⁷

В годините до войните българските социалисти и особено БРСДП (т.с.) оформят своята общинска програма.

³⁷ *Работнически вестник*, №5, 9 юни 1910; *БКП* в резолюции и решения. Т. 1, 239-241; *Манолова, М.*, Цит. съч., 54 – 55.

Общинските възгледи и практика в този период са в тясна връзка и съответстват на либералния период на развитие на българската буржоазия в българската държава. Същевременно социалистите умело използват демократичните регламенти и институции, установени от Търновската конституция и от общинските закони.

В изборите за общински и окръжни съвети от началото на 1912 г. социалистите постигат нови успехи, като навсякъде са увеличени гласовете в сравнение с предходната година. За този ефект допринася и пропорционалната изборителна система, наложена по време на тези избори.

В резултат на това социалистите заемат по брой общински съветници първо място във важните градски центрове като: Сливен, Габрово, Пловдив и Плевен, а в много други големи градове те са непосредствено след правителствената коалиция. Общо общинските съветници на тесните социалисти тогава са 51 човека, а окръжните – 9. Така БРСДП (т.с.) утвърждава своето представителство в 20 града на България: Сливен – 8 общински съветници, Пловдив – 5, Плевен – 5, Самоков – 5, Русе – 4, Габрово – 4, София – 2, Варна – 2, Бургас – 2, Шумен – 2, Троян – 2, Айтос – 2, Ямбол – 1, Видин – 1, Лом – 1, Дупница – 1, Станимака – 1, Берковица – 1, Котел – 1, Пирдоп – 1.³⁸

През същата година е създадена и Сливенската комуна. На тези избори и широките (обединени) социалисти също завоюват впечатляваща победа – 46 места в общинските и 11 в окръжните съвети. Резултатите очертават сериозното им политическо влияние, особено в градовете – Казанлък, Ямбол, Видин, Хасково, Нова Загора.

* * *

³⁸ *Работнически вестник*, №78, 14 февр. 1912; № 79, 19 февр. 1912.

Значима страна и реализация на общинската програма на левите сили в България в началото на XX век е дейността на комуните в Самоков и Сливен.

В изпълнение на програмните цели и задачи и в духа на програмата за работа в общините българската левица и конкретно тесните социалисти се стремят още в самото начало на своята работа по управлението на комуните да внесат нов дух, нов стил и морал.

Социалистите в Самоков намират общината в крайно окаяно състояние, породено главно от безогледното ограбване на общински имоти, от насъбраните дългове на общината, от безхаберията и стремежа за лично облагодетелстване на дотогавашните общински управления. Веднага след победата на изборите Борис Хаджисотиров и неговите съмишленици подготвят програмата на Самоковската комуна, която е в духа на социалните, обществените и политическите принципи на БРСДП (т.с.). По-важните от тези искания (освен общополитическите) са: създаване на общинска полиция; издирване и връщане на всички заграбени от частни лица общински имоти; издирване и връщане на всички заграбени имоти от частни лица; ревизия на миналите общински съвети; широка гласност на общинските дейности – безплатен общински вестник; премахване на всички косвени данъци и такси и заместването им с преки данъци по прогресивно-подоходната система; защита на труда – откриване на бюро за безработни, застраховка при безработица, общинско работническо законодателство, въвеждане на осемчасов работен ден за общинските работници; безплатна медицинска помощ на бедните и работниците; поредица от благоустройствени, здравни и просветни дейности.³⁹

Първата сесия на Самоковската комуна е свикана на 20

³⁹ Пак там, № 5, 9 юни 1910.

септември 1910 г. и веднага след това съветниците-тесни социалисти се заемат с подготовката на общинския бюджет за 1911 г. Подготвеният от комуната значително се различава от този на предишните управления и то не само по стойност (три пъти по-голям от този за 1910 г.), а и по разходната част – насочена към социални дейности; въвеждане на прогресивно-подоходното облагане при събиране на общинските данъци и такси и т. н. За пръв път в България бюджетът на един общински съвет се изготвя на принципа на прогресивно-подоходното облагане на гражданите на основата на тяхното имуществено състояние. В духа на този принцип от общински данъци са освободени работниците и малоимотните граждани, чийто доход не надвишава 480 лв. годишно.

Предложеният от комуната бюджет е посрещнат рязко отрицателно не само от местните буржоазни съветници, а и от правителствените власти. Министерството на вътрешните работи не само че забавя утвърждаването на бюджета на Самоковската комуна, но значително съкращава едни от най-социалните пера на бюджета, отхвърля прогресивно-подоходната система, не е одобрено и решението на съвета данъците да се събират от самата община. Но дори и в рамките на значително орязания бюджет на Самоковската комуна, в него все пак остават елементи, които въпреки това внасят подобрене в живота на трудещите се в общината.

Въпреки категоричните действия да се ограничи работата на Самоковската комуна, се прави още един опит – гласуват се два заема, с които да се осигурят средства за строителството на Общински дом с аптека, на градска баня и др. И това се прави след провеждане на референдум, при който жителите изразяват подкрепата си на комуната. Държавната власт отхвърля и това демократично искане на общината в Самоков.

Въпреки препятствията, които поставят пред нея централната власт и местната буржоазия, Самоковската комуна

осъществява немалка част от набелязаните в програмата си цели. Тя прави ревизия на миналите общински съвети и успява да върне част от заграбените общински имоти. Наред с това комунарите в Самоков събират много стари дългове и неизплатени данъци от местните и софийски едри собственици.

Благоустройствената и здравната политика на комуната е насочена главно към хигиенизиране и оздравяване на бедните квартали, към опазване здравето на гражданите, особено на трудовото население. Комуната прокарва осветление в работническите квартали, канализира и прочиства най-калните им улици, поддържа чистота в града.

Комуната в Самоков открива и общинска аптека и осигурява безплатни лекарства и акушерска помощ на бедните граждани. Организира и фонд за подпомагане на населението по време на бедствия и глад. В общинските предприятия и за служителите в общината е въведен 8-часов работен ден. Отделени са средства за създаване на бюро за безработни и стачкуващи работници.

Самоковската комуна постига успехи и в областта на просветната си политика. Издирени са децата, които подлежат на задължително обучение и с поредица от културно-просветни мерки са създадени условия за истинско народно, безплатно обучение за децата на работниците и бедното население. Гласувани са и значителни суми, предназначени за безплатни дрехи, обувки, учебни пособия, книги за бедните деца, за училищата, за детски градини и игрища, за безплатна ученическа трапезария, в която се хранят около 100 ученици. Комунарите дават и своята подкрепа на учителите в града. Полагат се грижи и за извънучилищното образование и дейности.

Изключително полезни за населението на Самоков са строгите мерки, които предприема комуната против спекулата и скъпотията в града и покачването на цените на хранител-

ните стоки. Гражданите на Самоков са силно впечатлени от отношението, което комунарите вземат към всички въпроси, които вълнуват трудовите хора на града, и реагират на всички негови нужди и молби.⁴⁰

Държавната власт е непримирима срещу успешно функциониращата Самоковска комуна и предприема действия срещу кмета на града – Георги Зуйбаров, които впоследствие се превръщат в обичайна практика в България по отношение на комуните. На 18 януари 1911 г. министърът на вътрешните работи отстранява Г. Зуйбаров от длъжността кмет поради заведеното срещу него дело за обида на министъра. И въпреки че през април с.г. Софийският окръжен съд е принуден да оправдае Зуйбаров, действията на централната власт, насилията и провокациите спрямо комуната в Самоков продължават.

Това особено ярко се проявява по време на изборите на 12 февруари 1912 г., които се провеждат при блокирани от полицията изборителни секции, при заплахи и терор към привържениците на комуната. Въпреки това местната партийна организация печели пет места в новия общински съвет, но те са недостатъчни за продължаване работата на комуната и тя по този начин е свалена.⁴¹

Самоковската комуна има значим принос за по-нататъшното разработване на общинската политика на БРСДП (т.с.) и нейната дейност е високо оценена в средите на партията.

Димитър Благоев през 1911 г. пише: „Самоковската комуна е първата социалистическа градска община в България” и тя показва, че трудовите хора могат да вземат властта „днес на градските общини, утре на държавата”.⁴²

Две години след Самоковската комуна, през 1912 г.,

⁴⁰ *Самоковската комуна 1910 – 1912 г. С., 1981, с. 46.*

⁴¹ Пак там, с. 37.

⁴² *Благоев, Д. Съч. Т.14, с. 378.*

е създадена Сливенската комуна. Сливен е един от най-ранните и най-развитите за времето си промишлени и работнически центрове в България. Постепенно след създаването на социалистическото движение в града се формира влиятелна и авторитетна партийна организация, която е ръководена от образовани, всеотдайни и последователни дейци. При тези условия, при социалното и принципно управление на комуната в Сливен, тя просъществува близо 11 години, до 1923 година. Не само нейното появяване, но и тази продължителност на нейното управление определят и особеното ѝ историческо значение.

Сливенската комуна управлява града при изключително трудни и специфични условия. Това управление може да се разглежда в следните периоди: от създаването ѝ от началото на 1912 г. до средата на 1915 г., когато дейността ѝ за кратко време е прекъсната поради усложненията с буржоазната опозиция; от средата на 1915 г. до края на 1919 г. и оттогава до началото на 1923 г., когато тя е разтурена от държавните власти. Комуната в Сливен управлява в годините на войните – двете балкански и Първата световна война и на следвоенната революционна криза. Време, което обхваща и двете национални катастрофи. Общинските избори поставят началото на новите мандати на съвета и довеждат до промени както в броя и състава на представителите на социалистите в него, така и в съотношението на политическите сили. През първия период на комуната общинските съветници на БРСДП (т.с.) са 8.⁴³

През всичкото време на своето съществуване комуната в Сливен отстоява едни и същи последователни принципи позиции, но конкретните исторически условия слагат неминуемо отпечатък върху дейността ѝ, върху спецификата и своеобразието на периодите на управлението. Първите два

⁴³ Общинската политика на..., с. 52.

периода обхващат времето на войните и те са близки по своя характер, за разлика от третия период.

По време на изборите на 25 септември 1911 г. сливенските тесни социалисти, въпреки заплахите и терора, получават 1282 гласа и осем места в общинския съвет, които са заети от най-активните дейци на местната организация, но те са в малцинство и трябва да се стигне до юли 1912 г., когато сред буржоазните представители в общината настъпва разцепление. Тогава кметът и помощниците му си подават оставките, а при избора на ново постоянно присъствие представителите на БРСДП (т.с.) гласуват с бели бюлетини и считат, че при това състояние на общинския съвет, той трябва да бъде разпуснат. Но в резултат на разцеплението сред мнозинството в постоянното присъствие са избрани тесните социалисти, а за кмет – д-р Юрдан Данчев. Осемте социалисти влизат в Сливенската община в името на обявената от БРСДП (т.с.) общинска програма, в защита на интересите на трудовото население. Платформата на местната организация за управление на общината не се различава от общинската програма на партията. Но наред с това са добавени и някои местни искания на трудовите хора, на техните семейства в Сливен. И те са: построяване на хигиенични народни училища, медицински надзор над всички учащи се, безплатни трапезарии за бедните училища, детски градини и игрища, летни колонии за бедните и слаби деца, допълнителни вечерни училища за работниците, както и редица мерки за благоустрояването и хигиенизирането на работническите квартали в града.⁴⁴

От лятото на 1912 г. започва дейността и първият период на Сливенската комуна. Така осемте общински съветници-тесни социалисти от опозиция стават управляващата общинска група и ръководят делата на Сливенската община до 1915 г.,

⁴⁴ Пак там, с. 55.

без да имат мнозинство в съвета. През това време особено се изострят отношенията между управляващата група и представителите на буржоазната опозиция и това довежда до разтурянето на общината в средата на 1915 г. Но и в общинските избори на 23 август 1915 г. в Сливен БРСДП бележи още по-голяма победа. Тя печели 1842 гласа и 13 мандата, което вече е мнозинство в общинския съвет (при общо 20 члена на съвета).⁴⁵ Успехът на трудовите хора в Сливен се оценява от средите на БРСДП като „най-могъщ протест срещу авантюристичната и войнствена политика на българската буржоазия.“⁴⁶

В началото на октомври 1915 г. за кмет отново е избран Юрдан Данчев, а за негови заместници – Ат. Кавърджиков и Д. Несторов. Сливенската комуна управлява общината в условията на тежките последици от Първата национална катастрофа, а също и от Първата световна война, при остра стопанска и продоволствена криза и ширещата се скъпотия и спекула. При всичко това липсата на реална общинска автономия се превръща в непреодолима преграда за Сливенската комуна. Поради това централно място в работата на комуната е социалната политика и задълженията, свързани с изхранването на населението, което намира проява в установяването на твърда ценова политика, отварянето на общински магазини за предмети от първа необходимост, на общински фурни и др. С особено внимание комуната в Сливен се грижи за бедните семейства на мобилизираните.

За решаването на всички сложни социални проблеми Сливенската комуна създава специално бюро за социални грижи като отдел към общината.⁴⁷ Разбирането на сливенските комунари, а и на БРСДП (т.с.), е социалното подпомагане

⁴⁵ *Работнически вестник*, № 42, 5 септ. 1915.

⁴⁶ Пак там, № 116, 28 авг. 1915.

⁴⁷ *Сливенски общински вестник*, № 52, 18 окт. 1914.

в общините да излезе от рамките на дребната благотворителност на буржоазните партии и да се превърне в активна политика на комуната. Заради това се разширява кръгът на подпомаганите, търсят се нови средства, сключват се заеми от общинския съвет. А делът на бюджета, който се отделя за разходите за социално подпомагане, непрестанно се увеличава. Значими са усилията на комуната за осигуряване и на безплатно лечение и лекарства.

Сливенската комуна прави и сериозни опити за намаляване на безработицата. При общината е създадено бюро начело с кмета за намиране на работа на безработните. Комуната използва и други по-радикални средства, и въпреки забраната на закона, започва да наема работници за общинското строителство – укрепване на брегове, поправка на мостовете и улици и др.⁴⁸

Наред с това Сливенската комуна бди за спазване на работническото законодателство и открито поддържа стачните борби на сливенските работници. Така, благодарение на нейното застъпничество, завършва успешно избухналата стачка в една от текстилните фабрики на града.⁴⁹

В трудните военни години Сливенската комуна не се заема с по-големи строителни задачи, но за сметка на това полага грижи за благоустрояването и хигиенизирането на работническите квартали, което се извършва предимно от наемни работници, и то без посредничеството на предприемачи.

В духа на утвърдените от социалистическата партия изисквания Сливенската комуна не затваря дейността си единствено в рамките на общината. Сливенските комунари имат и широки политически прояви, които са част или в тясна връзка с партийната организация в града. В периода на

⁴⁸ Пак там, № 10, 11 ян. 1914.

⁴⁹ *Общинската политика* на. . . , с.65.

съществуването си Сливенската комуна се превръща в обединяващ център на работническото движение и на партийните дейности и инициативи. Комуната непрестанно търси съюза и подкрепата на населението. На това са посветени и публичните заседания на съвета, а на общоградски и квартални събрания населението е редовно осведомявано по въпросите на общинското управление. Същевременно комуната подкрепя и насърчава антивоенните вълнения в Сливен.

И Сливенската комуна не е в състояние да промени състоянието на мизерия и безработица, да приложи изцяло своята програма, но при съществуващите условия тя ежедневно се бори за осъществяването ѝ. Но по-същественото е, че въпреки трудностите и ограниченията тя успява да извоюва редица придобивки на населението. А това е част от дейността и усилията на БРСДП (т.с.) за защита на жизнените интереси на трудещите се, особено в обстановката на войни и национални катастрофи.

След балканските войни под влияние на Самоковската и Сливенската комуна възникват и редица селски комуни. Така възникват комуните в Троянско (Орешак), Казанлъшко (Енина). Създаването на селските комуни е и нов момент в агитацията на социалистическите идеи в селата, тъй като комуните там работят в защита на селското население (хигиенизиране на селата, безплатна медицинска помощ за бедното население, хигиенизиране на училища, спазване на принципа за безплатно задължително образование, безплатни учебници, демократични свободи на учителите, данъчна политика, която е в облекчение на бедните селяни). Създаването на селските комуни допринася за засиленото проникване на социализма в българското село в годините на войните.

По време на Първата световна война социалистическото участие в българските общини бележи спад поради ма-

совата мобилизация на българските социалисти. По волята на държавните институции е мобилизиран и д-р Юрдан Данчев – кметът на Сливенската комуна.

* * *

В периода от своето създаване до 1919 г. българската левица, българското социалистическо движение, не само формулира и избистря своите програмни възгледи по общинската политика, но и постига реални резултати. След всеки общински избор се печелят все повече гласове и присъствие в общинското управление на буржоазна България, което е доказателство както за нарастващото влияние на социалистическите идеи в българското общество, така и за привлекателността и актуалността на общинската програма на левицата.

Създадените комуни в Дряново, Самоков, Сливен, селските комуни полагат изключителни усилия за реалното подобрене на живота на трудещите се, за проява и утвърждаване на нов дух, нов стил, нов морал и нови принципи в политиката и управлението на буржоазна България. Успехите на комуните в страната съществено допринасят и за разширяване на влиянието и утвърждаване в средите на трудовите хора на идеите на социализма.

РАЖДАНЕТО НА ЖЕНСКОТО СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКО ДВИЖЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ

Ваня Стоянова

Идеята за еманципацията на жените, за правото им на пълноценна и самостоятелна изява в обществения живот е рожба на модерното време. Рожба на същото време е и социалистическото учение. Поело пътя на модернизацията, макар и със закъснение, българското общество поема и идеите на модерната епоха, които на свой ред дават тласък за развитието му като част от общото европейско пространство. В пресечната точка между тях в края на XIX и началото на XX век се ражда женското социалистическо движение в България.¹

¹ Въпросът за женското движение в България е нееднократно поставян в българската историография до 1989 г., разглеждан преди всичко в неговата пролетарска, социалистическа, а по-късно – комунистическа изява. Основополагащ и изчерпателен е трудът на *Брадинска, Р.* Възникване и оформяване на женското социалдемократическо движение в България. 1885-1915. С., 1969. След 1989 г. джандър-проблематиката се радва на повишен интерес в българската историография. Авторките (защото преобладаващи сред тях са жените) разчупват властващия дотогава идеологически канон, разширяват тематичния обхват, изворовата и теоретична база на изследванията си и предлагат нов поглед към различните дискурси и образи на жената в модерното време. Вж. по въпроса: *Даскалова, К., Назърска, Ж.* Женско движение и феминизми в България (средата на XIX-средата на XX век). С., 2006; *Даскалова, К.* (съст.). От сянката на историята: жените в българското общество и култура. Сборник с текстове. С., 1998; Същата. Към историята на социалните движения в България: българските феминизми (1857-1944) – В: *Културата: граници и съседства*. В чест на проф. Иван Стефанов. Съст. Даниела Колева и Майа Грекова. Университетска библиотека, № 441, С., 2005, 301-334; *Даскалова, К., Славова, К.* (съст.). Женски идентичности на Балканите. С., 2004; *Марчева, И.* Женското движение в България и неговата съдба през периода септември 1944 г. – юни 1945 г. – *Минало*, 1996, №1, 63-73; *Назърска, Ж.* Университетското образование и българските жени 1879-1944. С., 2003; *Турлакова, Т.* Георги Кирков за правата на жените в България. – В: *Георги Кирков* и нашето съвремие. Материали от конференцията, посветена на 140 години от рождението му. С., 2007, 49-55.

Възникването му не е на „гола почва“. Движението за еманципация на българските жени води началото си от Възраждането и първите му стъпки са свързани с женското образование в доминираното от патриархални нрави общество. Създаването на българската държава през 1878 г. не води до незабавни и коренни промени в положението на жената и в масовите нагласи към нея като непълноценна личност в сравнение с мъжа, предопределена да се изявява преди всичко в семейството и дома.

Правото на образование продължава да бъде главният фокус на женските стремежи към равнопоставеност в края на XIX и началото на XX век, като към него се прибавя и искането за достъп до престижни професии, запазена територия за мъжете.² Извън образователната им насоченост и професионални амбиции, съществуващите в страната женски дружества се изявяват и на полето на благотворителността. Идеята за политическо и социално равенство на половете се появява в края на XIX век – първоначално в средите на немногочислените, високообразовани и авангардно мислещи жени под влияние на социализма. Модерните и радикални социалистически идеи предлагат идеал за онези будни представителки на интелигенцията, които не желаят да се примирят с подчиненото си положение и виждат в тях стимул за борба за умствено и нравствено усъвършенстване. Върху жените оказват влияние преките им контакти със социалисти, преводната и оригинална руска и западна литература и, не на последно място – личният им опит (немалко от тях са получили образованието си в чужбина) и примерът на жените в Западна Европа и Русия. Известни жени-социалистки от ранния период на проникването на социализма в България са В. Благоева, Теофана По-

² Даскалова, К. Българските жени в социални движения, закони и дискурси (1840-1940). – В: *От сянката на историята...*, 13-22.

пова, Мария Хаджииванова-Габровска, Йорданка Мустакова-Бозвелиева, Кина Мутафова-Конова, Стефка Чехларова и др. Те всички са общественно активни – участват и организират просветни курсове, кръжоци, театрални постановки, стремят се да разрушат еснафската закостенялост и да преодолеят предразсъдъците в обществото, да пропагандират идеята за равенство между хората, в това число и на женската еманципация. Желанието им да намерят решение на женския въпрос ги приближава към идеите на социализма.

Марксистското разбиране разглежда женското равнопоставяне (преди всичко на трудещата се жена) като социален въпрос, свързан с икономическото развитие и класовото разделение в обществото и поставя неговото радикално разрешаване в зависимост от промяната на социалнополитическата система. Още през 1885 г. в „Съвременний показател“ Д. Благоев обосновава класовите и икономически аспекти на женския въпрос, поставя проблема за равните изборителни права на половете, а В. Благоева настоява за изравняване на образователните възможности на мъжете и жените. Идеята за „пълното освобождение“ на жената, възможна само ако се освободи от робството на капитала, е пропагандирана на страниците на социалистическия печат, както и в изданията на „Българска социалдемократическа библиотека“ под редакцията на Д. Благоев и Н. Габровски. Именно в нея, под № 14 през 1893 г. е издаден в превод трудът на А. Бебел „Минало, настояще и бъдеще на жената“ (станал известен у нас под заглавието „Жената и социализмът“), който защитава идеята, че пътят към социализма е път за освобождението на всички потиснати, в това число и на жената.

В приетата през август 1891 г. Програма на БСДП намира място и женският въпрос, макар и в най-обща форма – като част от социалното и политическо равенство между

мъжа и жената, а решаването му се свързва със социалистическото преустройство и социалистическото производство – основа за постигането на това равенство. Новата партийна програма (1893 г.), в духа на Ерфуртската програма на Германската социалдемократическа партия, включва вече специфични искания в защита на женския труд, за равенство между половете в образованието и изборителното право. С това социалистите не само постулират обществената и политическа равнопоставеност на двата пола, но ангажират жените с най-важните въпроси за развитието на страната. Още по-конкретни спрямо правата на жената са исканията в приетата от конгреса в Търново през 1893 г. градско-общинска програма: те са насочени към закрила на майчинството и подобряване положението на трудещата се жена: осигуряването на безплатни обществени перални, родилни домове, трапезарии и забавачници за деца от предучилищната възраст. Създаването на единната БРСДП през 1893 г. налага приемането на нова партийна програма (февруари 1894 г.). В нея отпадат въпросите за всестранното развитие на жената, за равното светско образование на половете, за неравноправието в семейството и за осемчасовия работен ден за жените. Включено е обаче искането за платен отпуск на бременните жени и запазване на работното им място.³

Постепенно партията изоставя работата сред работниците и се насочва към други социални среди. Работата сред трудещите се жени е почти изоставена и от първите пионери на социализма. Слабостта на работническото и социалдемократическото движение подтиква някои български социалистки да насочат своите усилия извън средите на работниците в стремежа си да развият дейност в защита на жената. Те търсят поле за работа в съществуващите в страната женски

³ Брадинска, Р. Цит. съч., с. 26, 37, 43.

дружества и чрез тях искат да развиват пропаганда в полза на нейното равноправие.

От края на 1894 г. Вела Благоева започва да издава месечното списание „Дело” като частно непартийно издание за литература и обществени знания. Тя отправя апел за възобновяване на женските ученолюбиви дружества от миналото, за продължаване на културно-просветните традиции на женските дружества отпреди Освобождението и превръщането им в оръдия за борба против изостаналостта на жената и предразсъдъците за нея.⁴ С редица материали за положението на жените в България и в чужбина списанието подчертава необходимостта от всестранно образование на жената, от свободен достъп за нея до всички професии, от дейното ѝ включване в обществения живот. Благоева поставя и въпроса за бъдещето на женските дружества и предлага те да се обединят в единен съюз „Женска лига”.⁵

В защита на женската кауза особено енергични са завърналите се от чужбина образовани млади жени, които са попили впечатленията и опита от борбите на европейските жени за равенство и свобода и се мъчат да вдъхнат в женското движение нов живот. И въпреки зараждащите се кълнове на две течения в тях – революционно и феминистко, едното за „освобождение от всички видове робство”, а другото – за просвета и равноправие, през втората половина на 90-те години на XIX век организираните в дружества жени са обединени от стремежа за повече знания и от желанието да бъдат третираны като равноправни с мъжете.⁶

Женското движение в България определено изпитва силно влияние от социалистическото движение. Борбите

⁴ Списанието излиза от октомври 1894 г. до октомври 1896 г.

⁵ *Дело*, № 3, дек. 1894, 222-223.

⁶ Брадинска, Р., Цит. съч., с. 59.

вътре в БРСДП от 1894 г. до 1903 г. дават силно отражение върху дейността на дружествата. Много често там, където се основават местни партийни организации и социалистически кръжоци, женските дружества се свързват с тях и по този начин попадат повече или по-малко под тяхно въздействие.

Тесните социалисти са безкомпромисни по отношение чистотата на работническия състав и целите на партията, което рефлектира и върху идеите за решаване на женския въпрос. Под тяхно влияние учителките-социалистки пристъпват към изграждане на организации на труда. Общоделската широкосоциалистическа политика в полза на „работния народ“ и за изграждане на партия на всички слоеве насърчава феминистките да създадат надкласова организация на всички жени. Така вътрешнопартийните борби подхранват две течения в женското движение от края на XIX и началото на XX век.⁷

Идеята на В. Благоева за създаване на единна женска организация се споделя и от други деятелки на женското движение. Първият опит за обединение през 1896 г., по инициатива на Екатерина Стоичкова, тогава учителка в София, е неуспешен. На събранието, което трябва да обсъди целите и задачите на проектираната организация, възниква спор, който завършва с разцепление – симптоматично за бъдещото развитие на женското движение в България. Стоичкова желае да основе образователно дружество, което да обедини жените на труда и да се бори за пълното им освобождаване. На идеята ѝ се противопоставя Ана Карима (общественичка, съпруга на Я. Сакъзов и член на настоятелството на столичното женско дружество „Майка“) и Стоичкова напуска събранието заедно със своите съмишленици.⁸

Вторият опит, осъществен по инициатива на Ана Ка-

⁷ Пак там, с. 59.

⁸ *Женски глас*, 25 септ. 1904; *Женски труд*, 5 окт. 1904, с. 180.

рима, е оптимистичен. През април 1897 г. се полагат основите на „Софийско женско образователно дружество”, наречено по-късно „Съзнание”, мнозинството от чиито членки са убедени привърженички на идеята за равноправие на жените, за умствено и нравствено повдигане на жената.

От 1 май 1900 г. печатен орган на дружеството става в. „Женски глас”, който пропагандира идеята за създаването на женски съюз и чрез страниците си подготвя свикването на първата среща на делегатките на женските дружества. Програмата на бъдещата организация предвижда: равноправие във висшето образование; стопанска дейност, целяща облекчаването на женския труд, и благотворителни задачи, подпомагащи жената-майка и работещите жени – забавачници, трапезарии, бюра по труда и пр. Идеята е с тази разностранна дейност да се обхванат всички женски дружества в страната, независимо от различията между тях. Основание за обединението им е фактът, че те са женски и изразяват общественото проявление на жената, нейния стремеж да бъде обществено полезна.

През юли 1901 г. се провежда Първият конгрес на Българския женски съюз (БЖС), обединяващ 27 местни женски организации от цялата страна. За негова председателка е избрана Ана Карима (Сакъзова). В ръководството влизат още Мария Джидрова, д-р Бонева, Юлия Малинова, Р. Сталийска.⁹ За съюзен орган е определен „Женски глас”. Съставът на Управителния комитет, както и съдържанието на Устава показват влиянието на Софийското дружество.¹⁰ БЖС приема за своя основна цел „умственото и нравствено повдигане на жената и подобряване на нейното положение във всяко от-

⁹ *Женски глас*, 1 авг. 1901.

¹⁰ Живков, С. Начало и първи стъпки на движението за изборителни права на българската жена. – <http://www.litclub.com/library/fil/zhivkov/jeni.html>

ношение”, а в конкретните си задачи се насочва към образователните и професионални проблеми на жените и към просветителска работа с цел разширяване на техния мироглед и освобождаването им от еснафските предразсъдъци.¹¹

Така организиран, Женският съюз представлява един компромис между отделните фракции, съперничейки си за влияние. Двете основни тенденции в разрешаването на женския въпрос, проявили се още в подготовката на конгреса, се сблъскват и при неговото учредяване. Крайните мнения засягат характера и ролята на съюзната дейност. К. Конова се стреми да насочи съюза към женските пролетарски маси. Подкрепя я В. Благоева, макар и не така крайна по отношение на фабричния пролетариат като единствена социална опора на организацията. Противоположното гледище застъпва Ана Карима, поддържана от М. Джидрова, С. Йовчева, Р. Сталийска, Ю. Малинова. Те застъпват принципа на безпартийност и неутралитет на съюза спрямо политическите партии в страната и настояват той да се изгради като обединение на всички жени и съсловия.¹² Двете крайни становища поставят началото на разногласията в БЖС, които изпълват първите две години от съществуването му.

Първоначално левите социалистически идеи преобладават в БЖС, поддържани от членките на левичарския Учителски съюз, които се присъединяват към БЖС. Постепенно идейните различия между двете течения се задълбочават. Традиционното, умерено (буржоазно) крило в лицето на А. Карима, М. Джидрова, Ю. Малинова, Р. Сталийска отстоява благотворителните цели, социалната и просветителска дейност на съюза, а въпроса за пълна гражданска и политическа еманципация се отлага за един по-късен етап. Социал-

¹¹ Брадинска, Р. Цит. съч., с. 71.

¹² Карима, А. Женското движение у нас. С., 1910, с. 11.

листките около К. Конова и В. Благоева са по-радикални и се опитват да го насочат в политическа посока. Те поддържат тесносоциалистическия възглед за женската еманципация като неделима част от социалистическото преустройство на обществото. Макар да са високообразовани за времето интелектуалки, те се обявяват в защита на жените от работническата класа, изхождайки от коренно противоположните и несъвместими според тях интереси на жените само поради факта, че са жени. За тях пролетарската солидарност, независимо от половите различия, има приоритетно значение в борбата за равнопоставеност.¹³ Дискусиите и конфликтите вътре в БЖС продължават до Третия конгрес през 1903 г., когато, недоволствени от гласуваната от мнозинството резолюция за надкласовия характер на съюза, социалистките го напускат.

През април 1904 г. Вела Благоева започва да издава като частно издание сп. „Женски труд“ – антифеминистко по характер издание, което пропагандира идеята за освобождаването на жените от неравнопоставеното им положение и потисничеството на капитала.¹⁴ Без да изменя на тесносоциалистическия възглед за решаването на женския въпрос като част от общия работнически въпрос, списанието обаче лансира идеята за нуждата от специфична работа сред жените и посочва женските просветителски дружества като подходяща форма за просвета (социалистическа) сред работещите жени, както и създаването на отделни женски синдикати за определени категории работнички.¹⁵ В началото на 1905 г. В. Благоева, по своя инициатива, създава в София социалдемократическа

¹³ Вж. Благоева, В. Икономическа или политическа независимост на жената трябва? – *Женски труд*, 1904-1905, 6 ноем. 1904; *Същата*. Класово съзнание и феминизъм. – *Женски труд*, 1904-1905, 5 авг. 1904; Попов, Д. Пролетарското женско движение. С., 1915.

¹⁴ *Женски труд*, апр. 1904.

¹⁵ Брадинска, Р. Цит. съч., с. 110.

просветителска група при градската партийна организация. Неин секретар става Стефана Бакалова, а Тина Киркова и Л. Ивошевич се насочват към работа сред жените – членове на партията и профсъюзите. Начинанието е подкрепено от Г. Бакалов, който препоръчва свикването на конференция, посветена на въпроса за организирането на жените-социалдемократки. В полза на конференцията се изказват и други членове на висшето ръководство на БРСДП – Д. Благоев, Г. Кирков, Н. Харлаков.¹⁶

Макар изрично да уточняват, че специалните, наложени от особените условия на работа с жените, групи би трябвало да се изградят със съдействието и под контрола на БРСДП (т.с.), привърженичките на идеята (В. Благоева, Т. Киркова, М. Ралева, К. Тинева и др.) срещат съпротива в средите на собствената си партия и полемиката се пренася в работническия печат. Опасенията са, че подобна дейност ще внесе сепаратизъм в работническото движение и ще отслаби силите му.¹⁷ От отсрещната страна идват уверения, че работата на социалдемократките сред трудовете жени може да бъде само клон от общата работа, а страхът от отделна женска организация е израз на неверие в силите на жените-социалистки.¹⁸

Конференцията се свиква на 7 август 1905 г., непосредствено след XII конгрес на БРСДП (т.с.). Тя отново подчертава, че еманципацията на пролетарската жена може да бъде дело само на работническата класа, без разлика на пола, и приема, че за нейното политическо осъзнаване в социалдемократическите ценности най-полезни могат да бъдат женските кръжоци за политическа просвета. Така за първи път в средите на тесните социалисти се обосновава нуждата

¹⁶ Турлакова, Т. Цит. съч., с. 53.

¹⁷ *Работнически вестник*, 30 юни 1905.

¹⁸ Брадинска, Р. Цит. съч., с. 114.

от специфичен подход в работата и организирането на жените, за да се стимулира тяхната обществена изява. Конференцията гласува резолюция за създаването на женски просветни кръжоци към партийните организации, но не отива по-далеч в препоръките си за организационното им обединение поради разногласие между самите участници. Не се избира и централно ръководство на женските кръжоци, с което на практика въпросът за създаването на женска социалдемократическа организация се изоставя за по-далечното бъдеще.¹⁹ БРСДП (т.с.) като цяло все още не е готова да приеме необходимостта от специално внимание по женския въпрос, измерено не само с програмни цели, а и с практически действия. А жените в нея са оставени на собствената им инициативност и борбеност.

В действителност още в първата си програма от 1891 г. БРСДП приема идеята за равнопоставеността между хората, разбиран в неговата цялост – без разлика на религия, етнос, пол, възраст, имотно състояние. Приемат се и решенията на Международния социалистически конгрес в Цюрих (1893 г.) за защита на женския и детския труд и в практическите си действия социалистите търсят законодателното му решаване. На запазването и приложението на Закона за защита на детския и женския труд (1905 г.), извоюван и с усилията на БРСДП, са посветени редица протестни акции, проведени под ръководството на ОРСС. БРСДП (т.с.) обаче подчинява специалната защита на жената- работничка и майка на общата борба за защита на труда на работническата класа. Затова и в стачните действия от този период рядко се издигат искания за премахване на икономическата дискриминация на жените, макар още през 1893 г. партията да е приела принципа за равенство в заплащането. Устремена в крайната цел – социалистическата революция – БРСДП (т.с.) изпуска

¹⁹ Пак там, 118-125.

моментните, жизнени потребности на трудещите се жени, с което се дистанцира от тях.

Подтикът към по-голямо внимание към проблемите на жените от страна на българската социалдемократия идва както под външно влияние, така и под натиска на вътрешните обстоятелства.

Активизирането на жените-социалистки предизвиква раздвижване в останалите политически партии. Искането за даване на пълни политически права за всички българки влиза в програмата на Радикалната партия през 1906 г., но особено активни са широките социалисти, които пропагандират идеята за неутралитет на женското движение и единен женски съюз като път за постигане на равноправно положение за жената в обществото. От 1906 г. насетне те работят за създаването на свои кръжоци.²⁰

От друга страна, съпротивата на тесните социалисти към изграждането на отделни женски сдружения, пък били те и в рамките на самата партия (идеята на В. Благоева за кръжоците замира и отлежава почти десет години), спъва работата сред женския пролетариат и дава простор на действие на останалите, значително по-активни женски дружества. Най-значими сред тях са БЖС и Съюзът на напредничавите жени, които от 1907 г. търсят разширяване на своето влияние сред трудещите се жени.

Конфликтът между социалистките и „феминистките“, както започват да се наричат членовете на БЖС, не е изолирано българско явление. Подобно на германските социалдемократки, и българските им съмишленички обявяват активистките на съюза за „буржоазни феминистки“, от които ги дели непреодолима пропаст. Упрекват ги, че се занимават с несъществени (благотворителни) дела, присъщи на класово

²⁰ Пак там, с. 115, 184.

ограниченото им съзнание. Същевременно обаче полемиката допринася за избистрянето и радикализирането на буржоазното женско движение и ориентирането му към борбата за политическо и гражданско равноправие на жената.²¹

Съюзът на напредничавите жени се отделя в началото на 1908 г. от БЖС начело с Ана Карима, последвана от Мустакова-Бозвелиева, М. Джидрова, Санда Йовчева и др. През 1911 г. той приема името „Равноправие“, в унисон с основната си цел – политическото равноправие на българската жена чрез закона. Съюзът започва да издава в. „Равноправие“, който, наред с „Женски глас“, пропагандира идеите на феминизма и женското равноправие. Карима и Бозвелиева провеждат широка агитационна кампания в страната, срещайки подкрепа на своите идеи от страна на широките социалисти. Най-мащабната акция обаче, организирана от Карима и сподвижничките ѝ, е петицията до XIX ОНС през 1909 г. за даване на пълни граждански и политически права на жените. Втора такава петиция е подадена през 1911 г. Същата цел – равни права за жените и мъжете, споделя от 1907 г. насетне и БЖС.²² Така основният упрек, който не без основание българските суфражистки отправят към тесните социалисти, е, че не поставят и не отстояват политическите права на жената в политическата си практика, макар в програмата им да е залегнало искането за всеобщо изборително право.

Извеждането на преден план на борбата за равноправие на българските феминистки организации не става без западно влияние. През есента на 1906 г. БЖС става член на Международния женски съюз и на Съюза за изборителни права на жените, а от началото на 1907 г. на страниците на

²¹ Даскалова, К. Българските жени в социални движения..., с. 25

²² Даскалова К., Назърска, Ж. Женско движение и феминизъм..., с. 29.

„Женски глас“ зачестяват обзорите на суфражисткото движение в чужбина.²³

Външен импулс получава и БРСДП (т.с.). На 17 август 1907 г. Първата международна конференция на жените-социалистки в Щутгарт решава да създаде Международно женско бюро (МЖБ) със секретар Клара Цеткин за координиране на пролетарското женско движение. Конференцията приема резолюция за избирането на жените. Позицията им е подкрепена от конгреса на Втория интернационал, проведен непосредствено след конференцията на жените.²⁴

Втората международна женска социалдемократическа конференция, свикана в Копенхаген през 1910 г. (в навечерието на Копенхагенския конгрес на II Интернационал, на който участват и делегати от БРСДП (т.с.)), взема решение за създаването на по-тесни връзки между социалистическите женски организации с цел придобиване на всеобщо избирано право и защита на майчинството и детството. Конференцията определя 19 март за ден на единни демонстрации на жените в полза на всеобщото избирано право и този ден придобива статут на Международен ден на жената. (Впоследствие, през 1921 г., Втората конференция на жените-комунистки препоръчва Международният ден на жената да се чества на 8 март.) След Копенхагенската конференция, по инструкции на ЦК на БРСДП (т.с.), Тина Киркова влиза във връзка с МЖБ. Оттук насетне развитието на женското пролетарско движение в България се свързва непосредствено с международното женско социалдемократическо движение. От следващата 1911 г. българските социалдемократки започват да честват Международния ден на жената солидарно със соци-

²³ Живков, С. Цит.съч.

²⁴ Жените в Европа. – *За паритет и солидарност*. Издание на Обединението на жените-социалистки в БСП, №3, 2007, с. 31.

алдемократките от цял свят. Първите демонстрации се провеждат под лозунгите за политически и граждански права на жените и за равно заплащане на труда на мъжа и жената.²⁵

БРСДП (т.с.) вкарва искането за равни изборителни права в практическата си политическа дейност и за първи път в изборите през май 1908 г. издига лозунга „Равноправие за жените“. В защита на техните политически права тесните социалисти застават на принципа на самостоятелното действие, против сътрудничеството с която и да е буржоазна формация. Непримиримотта им към женското феминистко движение се диктува не само от възприетата вече тактика, осъждаща реформизма, но и от решенията на Международната женска конференция в Копенхаген (август 1910 г.) по въпроса за средствата и начините за добиване на всеобщо изборително право в полза на сътрудничеството единствено със социалистическите партии.²⁶ Шестият, Седмият и Осмият конгреси на ОРСС отделят специално внимание на агитацията сред работничките и привличането им към социалдемократическите синдикати. Въпреки това до войните 1912-1913 г. успехите в тази посока са слаби, а по линия на партийното членство – незначителни. БРСДП (т.с.) не изгражда специализирани звена за работа с жените по примера на други социалдемократически партии. В нея няма и единно мнение за необходимостта от системна и диференцирана дейност с тях и заради тях, при това водена по достъпен и разбираем начин, който да свърже теорията за „крайната цел“ с навреме оказаната непосредствена помощ в труда и бита.

Идеите за значимостта на женския проблем и за неговото радикално решаване, за равенството на жените и мъжете като личности, като човешки същества и като обществени

²⁵ Брадинска, Р. Цит. съч., 155-156.

²⁶ Пак там, 168-171.

субекти е достъпна и приета най-вече от елита на социалистическото движение – Благоев, Кирков, Бакалов, Димитров и др., както и от първите жени-социалистки – В. Благоева, Т. Киркова, Л. Димитрова, К. Тинева, А. Маймункова и др., често спътнички в живота на социалдемократически функционери (което не е изключение както в българския политически живот, така и в общоевропейските практики).²⁷ Традиционните, патриархални представи за мястото, възможностите и необходимостта от участие на жените в обществения живот, още повече – в революционната социалдемократическа дейност, битуват в партийните среди. Силни са предразсъдъците и сред самите жени, въвлечени в производството, обясними с техния социален произход, семейно възпитание, убийствени условия на труд, слаба грамотност. Едва с увеличаването на женския пролетариат и навлизането му в стачните борби като работнички или сподвижнички на своите съпрузи и синове, и особено след изпитанията на войните от 1912-1913 г., самите жени ще наложат себе си като действен фактор, с който трябва да се съобразяват политици и партии. БРСДП (т.с.), на свой ред, ще почувства нужда както от тяхната числена маса, с която ще увеличи революционния си отряд, така и от способностите им на обществено ангажирани личности, показали в стихийните гладни бунтове, в синдикалните битки и в пряката политическа работа в партийните комитети, в които са заместили заминалите на фронта мъже, че могат да бъдат действително, а не само на теория, равноправни партньори.

През юни 1913 г. Георги Димитров излиза с няколко статии в „Работнически вестник“, в които обосновава необходимостта от изграждането на организационен апарат на женското работническо движение при местните синдикати и партийни организации като спомагателен орган на синди-

²⁷ Даскалова, К. Българските жени в социални движения..., 22-23.

калното и партийното движение. Подобно на създадените на Запад секретариати, бюра и комитети те трябва да работят за пробуждането на съзнанието на работниците и работническите жени, т.е. да спечелят жените за революционната армия на пролетариата. Една от задачите им е да подпомогнат извоюването на пълни политически права за жените.²⁸ Практиката на женското работническо движение в България вече е подходящата форма за това – по примера на софийската социалдемократическа група и образуваните тук-там в страната женски социалистически кръжоци и комисии.

Статиите на Г. Димитров дават тласък на женското синдикално движение – през 1913-1914 г. се създават женски комисии и женски кръжоци в някои от големите индустриални центрове с масирано присъствие на жените в труда по примера на първата социалдемократическа женска група. На места това става в конфликт и съперничество с общоделските организации, които са завоювали позиции – като напр. в Панагюрище, и имат влияние сред килимарските работнички. В укрепването и утвърждаването на кръжоците и първите им стъпки дейно участие вземат и най-изтъкнатите партийни и синдикални лидери – Г. Кирков, В. Коларов, Г. Димитров и др.²⁹

Нарастването на женското социалдемократическо движение налага по-голяма организираност и централизация. В края на 1913 г., по инициатива на ЦК на БРСДП (т.с.), от Софийския женски кръжок е излъчена Централна женска комисия (ЦЖК) в състав Тина Киркова, Люба Ивошевич и Райна Кандева. Неин секретар става Тина Киркова, която изпълнява тази функция до 10 декември 1923 г. Задачата на ЦЖК е да се свърже с женските кръжоци при местните партийни организации и заедно с тях да подготви създаването на една социал-

²⁸ Брадинска, Р. Цит. съч., 210-212.

²⁹ Турлакова, Т. Цит. съч., 53-55.

демократическа женска организация. През април 1914 г. ЦК на БРСДП (т.с.) съвместно с жените-членки на Софийската партийна организация взема решение на 29 и 30 юни с.г. да се свика конференция на социалдемократките в България – по времето, когато в София ще заседава XX партиен конгрес. Конференцията се превръща в учредителна за женското социалдемократическо движение в България.

Форумът се провежда в София, в градината на Работническия дом, в присъствието на повече от 200 участници и делегати, представляващи десетте съществуващи вече в страната кръжоци. Открива го Вела Благоева, която формулира и задачата му – да създаде организация на трудещата се жена, революционна и социалистическа, свързана идейно и организационно с БРСДП (т.с.), макар и женска по своя характер. В отчетния доклад Тина Киркова изтъква, че женските кръжоци са се утвърдили като най-подходящата форма на организация и метод на работа сред жените от пролетариата за привличането им към социалдемократията. В тях обаче тя вижда не само просветител в социалдемократическите цели на борбата, но и защитник на специфичните нужди на жените. Широката социална програма, очертана от Киркова в отчетния ѝ доклад, включва всички ония непосредствени нужди и интереси на жените от пролетарското съсловие за защита на майчинството и женския труд, които са признавани, но недооценявани досега от тесните социалисти: почивка преди и след раждане, мрежа от детски заведения, борба против детския труд, почивен съботен ден, работнически женски инспекторат за контрол над женския и детския труд в индустрията и пр. Програмата включва и равни политически права на жените и мъжете, устна и печатна агитация против женската дискриминация в капиталистическото общество.³⁰

³⁰ Брадинска, Р. Цит. съч, 237-239.

Конференцията потвърждава идейните позиции, отстоявани дотогава по отношение на женското движение и тесните социалисти: за класовия антагонизъм между пролетариата и буржоазията – респ. между жените от двете класи, и за солидарността между работниците и работничките в общата им борба. Оттук следват и задачите, които стоят пред жените-социалдемократки: да събуждат класовото съзнание сред пролетарските жени и да работят за организирането им в партията и синдикатите.³¹ Отново на първо място е изведена като главна цел привличането на жените в единния пролетарски отряд на базата на общността на интересите между жените и мъжете-пролетарии.

Към ЦК на БРСДП (т.с.) в София се създава Централна женска комисия, която се избира измежду социалдемократките от Софийската партийна организация. При партийните комитети по места се образуват женски комисии, които могат да организират социалдемократически женски групи (както се преименуват съществуващите дотогава женски кръжоци). Под контрола на партийните комитети те трябва да провеждат пропаганда и агитация сред жените за класовото им пробуждане и привличане към идеите на социалдемократията и същевременно да търсят и осигуряват помощта на партията и на синдикатите в защита на специфичните интереси и искания на жената-работничка.³² ЦЖК е поставена под прякото ръководство и контрол на ЦК на БРСДП (т.с.) със задачата да централизира социалдемократическото женско движение. За неин секретар е избрана Тина Киркова, с членове Л. Димитрова и Р. Кандева.³³

Така конференцията не само потвърждава идейното

³¹ *Работнически вестник*, 8 юли 1914.

³² *Работнически вестник*, 9 юли 1914.

³³ Пак там.

разграничение между феминистичния и социалдемократическия възглед по женския въпрос, но го реализира и организационно. От страна на БРСДП (т.с.) създаването на отделна женска организация е допустимо и нужно само като временно решение и удачен подход към по-изостаналата идейно и организационно женска половина от пролетариата. Женската социалдемократическа организация няма своя отделна програма, тя приема програмата на партията, както и нейните цели и задачи.

След Учредителната конференция броят на женските групи бързо нараства. До края на 1914 г. се образуват осем нови групи – т.е. почти толкова, колкото за десетгодишния предходен период. Така женските социалдемократически групи нарастват до 18, но през следващата година броят им спада до 14 – още един показател за трудностите от психологическо и организационно естество, с които е свързано организираното женско движение. Увеличава се и броят на жените в БРСДП (т.с.) и синдикатите. Към средата на 1915 г. в социалдемократически организации (женски групи и синдикати) членуват общо 1114 жени. Преобладаващи сред тях са наемните работнички.³⁴ Скъпите на пръв поглед числа са съпоставими с числеността на пролетариата.³⁵

Първите искания, които Женската социалдемократическа организация издига и поддържа до края на войната, са извоюване на изборителни права за жените и защита на женския и детския труд. Те са в унисон с решенията на извънредната международна конференция на жените-социалдемократки в Берн (март 1915 г.), която инициира широкомащабна

³⁴ Пак там, 7 авг. 1915.

³⁵ Според статистиката през 1905 г. в България има 277 033 работници; през 1910 г. те са 346 671, от които жените са 88 027. – Вж. Янкулов, И. Социалното законодателство в България. Основни причини и фактори. С., 1938, с. 13.

акция за мир, а в борбата за изборителни права на жените вижда най-добрия начин за политическото им ангажиране в полза на мира.³⁶

С приемането на правилника за вътрешния ред на женските социалдемократически групи Втората конференция на женското социалдемократическо движение в България (9-12 август 1915 г.) завършва организационното му изграждане. Конференцията отново се провежда едновременно с поредния конгрес на БРСДП (т.с.). Правилникът определя позицията на организацията спрямо международното обединение на жените-социалистки, превръщайки я фактически в негова секция. Той също така я разграничава от останалите женски организации в страната и особено от онези с феминистки профил. По отношение на членството правилникът затваря достъпа до женските социалдемократически организации за всички, които не изповядват социалдемократически убеждения. Този стремеж към идейна чистота, характерен за самата БРСДП (т.с.), ограничава рамките на женските социалдемократически групи и създава пречка за привличането на повече членове. Основната задача на така създадената организация е да разпространява социалистическите идеи сред женските пролетарски маси и да пропагандира целите и тактиката на БРСДП (т.с.) като единствено възможните средства за радикалното им освобождение от робството на капитала.³⁷

Краткият преглед на първите стъпки на женското движение в България показва силното и всеобхватно влияние на социалистическите идеи върху него – било то като възможна перспектива и обещание за бъдеща революционна промяна, или като контрааргумент и стимул за осъществяването на една постъпателна просветителска работа за извоюване на равни

³⁶ Брадинска, Р. Цит. съч., 257-260.

³⁷ Пак там, с. 277.

граждански и политически права в рамките на съществуващите обществени порядки. Революционерки или реформистки, при всички случаи неконформистки, неговите деятелки изповядват най-прогресивните за времето си идеи и с международните си контакти свързват с допълнителни нишки опитващото се да догони Европа българско общество.

Тесните социалисти схващат идеята за женско равноправие като част от борбата за социализъм и съответно подчиняват женското социалистическо движение на своите програмни цели и тактически задачи. Това дава основание на изследователите да приемат с уговорки причисляването на женската социалдемократическа организация към специфично женските прояви на борба за еманципация, етикет, който впрочем самите деятелки не биха приели. Тесният социализъм гледа на жените, и то на трудовите жени, преди всичко като на част от революционния отряд на пролетариата, която може и трябва да бъде привлечена към социалистическата идеология и борба, а осъществяването на крайната ѝ цел би донесла и на тях равноправен статут в обществото.

Родеещият се с широкия социализъм кръг около Ана Карима отлага борбата за пълното освобождаване на жените за бъдещето и се фокусира върху по-важните актуални проблеми на женското равноправие. От тази гледна точка, преследването на общодемократичните задачи в името и в полза на жените изглежда адекватен и разумен за времето си подход в общество, в което работническата класа е сила повече в перспектива, отколкото в настоящия момент. Реално социалистическата пропаганда сред женския пролетариат става по-ползотворна едва когато женският пролетариат се увеличава числено и става по-активен в защита на своите интереси. Теоретично силният аргумент на социалдемократките, че вместо просто премахване на привилегиите на мъжа, съвместното участие на мъже и жени в борба за

защита на общите им цели няма да противопостави половете в работническото движение и ще ги накара да се почувстват на-истина равноправни, се сблъсква с фактически съществуващото разграничение в българското общество в края на XIX и началото на XX век – и по отношение на действащите закони, и по отношение на битуващите обичаи и наслоени предразсъдъци и манталитет, дори сред самите социалисти.

И все пак, именно погледът в бъдещето изкушава към едно сравнение: Може би е пресилено и произволно да се правят скокове във времето и да се сравняват несравними епохи, но въпреки „класовата ограниченост” и „догматичност” във възгледите на тесните социалисти по отношение на женския въпрос, в рамките на техния социален проект има нещо, което прехвърля мост към идеите на „постиндустриалния феминизъм” за „андрогинността” на обществените роли³⁸ – за равнопоставеността, за липсата на „полово” разграничение в обществените роли на мъжа и жената. И то е в непоколебимото им убеждение, че са равно значими и равно отговорни в това, което считат за своя най-висша обществена функция и цел – борбата за ново, по-справедливо общество.

Разбира се, идеите за тази ролева равнопоставеност идват не като еволюция в схващанията за различията на „женскостта” или за липсата им, а като изначално пренебрегване (на ниво идеология) на тези различия по отношение на социалната определеност на половете (джендър), за разлика от биологичната (секс). Тя произтича преди всичко от приоритетното място, което социалдемократията и по-точно тесните социалисти в нея отдават на генералната обществена промяна, от която биха последвали всички други равенства, в това число и между половете.

³⁸ Тодорова, М. Исторически традиции и промени в България: женски или феминистки проблеми? – В: *Женски идентичности на Балканите*. С., 2004, с. 113.

Животът обаче показва, че тази теоретична извисеност, била тя и отнесена само към визията за пролетарската революция, първоначално има място преди всичко в извисените умове на част от социалистическия елит и е нужно много време, целенасочена работа и промени в самото общество – в числеността на пролетариата и в собствения му опит, за да влезе тя трайно в партийните програми и практически указания за действие и стане част от менталитета на сподвижниците ѝ. И пътят към нея ще мине през специфичните форми на работа сред жените и в името на жените, поискани първо от самите тях вътре в социалистическото движение.

ЛЯВАТА ПОЛИТИЧЕСКА ИДЕЯ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ПРОФЕСОР АЛЕКСАНДЪР ЦАНКОВ

Войн Божинов

*“В България не бях ли аз първият,
който поведох идейна и политическа
борба срещу българските комунисти...
Не мога да не призная, че комунизмът
има голяма привлекателна сила”¹.
(Проф. Александър Цанков)*

Допреди двацет години името на Александър Цанков бе синоним на жестокост и на кървава разправа с политическите противници, а за управлението му (1923-1926 г.) се пишеше като за начален етап на фашистка диктатура в България.² Макар и с редица нюанси подобни квалификации

¹ Цанков, Ал. Моето време. Б. м. и г., с. 113.

² Изброяването на научната литература има за цел да запознае читателя по-подробно с мненията, изразявани от българските историци по въпроса за българския фашизъм, чието лице, по стечение на обстоятелствата, често се явява Цанков. Вж. Йоцов, Я. За социално-икономическата основа на фашистката диктатура у нас в нейния начален етап. 1923-1925 г. – ИПр, 1959, № 5; Натан, Ж. Характер, същност и главни етапи в развитието на българския фашизъм. – ИПр, 1966, № 6; Костов, П. Установяване и характер на фашистката диктатура в България. – ИПр, 1967, № 2; Несторов, Хр. Дискусия върху характера и същността на българския фашизъм. – ИБИД, 1967, Т. 25; Митев, Й. Фашистският преврат на девети юни 1923 година и юнското антифашистко въстание. С., 1973; Милкова, Ф. Реакционният закон за защита на държавата като изключителен наказателен закон в България през периода 1924-1934 г. С., 1973; Косев, Д. Септемврийското въстание. С., 1973; Същият. Положението в България и проблемът за курса на БКП след Септемврийското въстание в 1923 г. (до април 1925 г.). – ИБИД, 1969, Т. 17; Радулов, Ст. Народният сговор и генезисът на българския фашизъм. 1921-1913 г. – ИИИБКП, 1975, Т. 33; Гришина, Р. Возникновение фашизма

могат да се срещнат и в историческите трудове, посветени на по-нататъшното политическо битие на професора.³ Промени-те, настъпили в България след 1989 г., имаха своето осезаемо влияние върху българската историческа наука. Дела на много личности бяха подложени на преоценка. Изключение не правеше и Цанков. Излезе от печат научна литература, която коригира редица неправилни представи за него, като ясно се показва важната му роля в събитията около 9 юни, управлението на Демократическия сговор и силното влияние на оглавяваното от него Народно социално движение.⁴ Появиха се

в Болгарии. 1919-1925 г. С., 1976; *Същата*. От "Народного сговора" к "цанковщине" в Болгарии. 1922-1934 г. – В: *Проблемы истории кризиса буржуазного строя. Страны Центральной и Юго-Восточной Европы в межвоенный период*. Москва, 1984; *Недев, Н.* Прекъснатост или непрекъснатост на фашистката диктатура в България. 1923-1944 г. – *ИПр*, 1989, № 8; *Куманов, М.* За подготовката на деветоюнския военно-фашистки преврат 1923 г. – *ВИС*, 1979, № 4. През 1989 г. В. Георгиев нарече Народния сговор (формацията, от която политическата кариера на Цанков тръгва осезаемо нагоре) "реакционна буржоазна формация", избягвайки да я оприличи като фашистка. Вж. *Георгиев, В.* Народният сговор, 1921-1923. С., 1989, с. 312.

³ *Наумов, Г.* Политически борби в Демократическия сговор през управлението на Ан. Ляпчев. – *ИПр*, 1969, № 6; *Мигев, Вл.* Утвърждаване на монархо-фашистката диктатура в България през 1935-1936 г. и Цанковото движение. – *ИПр*, 1967, № 6; *Същият*. Цанковото движение и развитието на монархо-фашистката диктатура в България през 1937-1939 г. – *ГСУ-ФИФ*, 1969, Т. 63; *Гришина, Р.* Народно-социальное движение А. Цанкова в 1932-1933 г.г. – В: *Юбилеен сборник в чест на академик Димитър Косев*. С., 1985; *Славов, Г.* Обособяване и дейност на Народното социално движение до деветнадесетомайския преврат – 1934 година. – *НТАОНСУ-История*, 1987, Т. 9; *Петрова, Д.* Създаване и дейност на Цанковото движение (май 1932 – май 1934). – *ИПр*, 1986, № 6; *Исусов, М.* Цанковият корпус 1944-1945 г. – В: *Сборник в чест на проф. Ал. Бурмов*. С., 1973.

⁴ *Стоянов, В., В. Тенавичаров.* Политическата алтернатива. Юни 1923 – 4 януари 1926 г. С., 1992; *Мигев, Вл.* По някои проблеми на българския фашизъм. 1919-1944. – *ДПр*, 1996, № 4-5; *Петрова, Д.* Създаване на Народното социално движение. – *ИПр*, 1994-1995, № 1; *Същата*. Народното социално движение и превратът от деветнадесети май 1934 г. – *Минало*, 1994, № 4; *Същата*. Народното социално движение на Ал. Цанков и СССР 1932-1944. – В: *България и Русия през XX век*. С., 2000; *Наумов, Г.* Идеите на Александър Цанков за новите насоки на следвоенното устройство на обществото и държавата. – В: *Модерна България*. С., 1999; *Същият*. Александър

и писания (най-вече вестникарски), които идеализираха Цанков, премълчаваха негативните моменти от биографията му и амнистираха крайнодесните идеи.⁵ Всички тези изследвания, научни съобщения и популярни статии допринесоха за оформянето на политическия облик на професора в съзнанието ни. Темата относно мнението на Цанков за лявата идея идва да допълни този образ и да добави нови щрихи към него.

Когато се пише и говори за Цанков асоциациите с антикомунизма са неизбежни, но в ранната му биография съществуват моменти, показващи неговата близост с лявата идея. В началото политическият път на Цанков е тясно свързан със социалде-

Цанков и Андрей Ляпчев в политиката и държавното управление. С., 2004; Цветков, Пл., Н. Поппетров. Към типологията на политическото развитие на България през 30-те години. – *ИПР*, 1990, № 2; Поппетров, Н. Водачески схващания в българския десен политически поток. – *ИПР*, 1992, № 1-2; *Същият*. Авторитаризъм-фашизъм. – *ИПР*, 1997, № 2; *Същият*. Фашизмът в България. С., 2008; Колев, В. Управлението на професор Александър Цанков и атентатът в църквата “Св. Неделя” Един завет, 1994, № 3; *Същият*. Александър Цанков между академичната катедра и политическата кариера. – *История*, 1996, № 5-6; *Същият*. Александър Цанков. – В: *Български държавници и политици*. С., 2000; Божинов, В. Народно социално движение – Сговор 1932-1934 г. – *ИПР*, 2007, № 1-2.

⁵ Стателова, Ел., Ст. Грънчаров. История на България. Том III. С., 1999 (частта за Деветоюнския преврат и за управлението на Демократическия сговор е написана от Ст. Грънчаров); Анкета на сп. “Демократически преглед” – Имало ли е фашизъм в България? – *ДПР*, 1996, № 4-5 (вж. мнението на Пл. Цветков); Цветков, Пл. България и тоталитарното предизвикателство. – *ДПР*, 1996, № 4-5; Алтънков, Н. Наречекоха ги фашисти. С., 2004; Спасов, М. Имало ли е фашизъм в България? С., 1998; Свинтила, Вл. Две срещи с Александър Цанков. – *Балканите днес*, № 7, 21-27 апр. 1995 г., № 8, 5-11 май 1995; [Свиленов, Ат.] Племенник на проф. Ал. Цанков дари мемоарите му на България. – *Демокрация*, № 165, 27 авг. 1999; *Същият*. Открита бе и втора книга с мемоарите на проф. Цанков. – *Демокрация*, № 315, 15 дек. 2000. Крайностите в опитите да се реабилитира Цанков и управлението му срещнаха аргументиран отпор от някои историци. Вж. Трифонов, Ст. Превратните тълкуватели на един преврат. – *Дума*, № 133, 9 юни 1995.

мократията, на която започва да симпатизира още като ученик в горните класове на гимназията и като студент в Кайзерова Германия.⁶ Имайки шанса да следи отблизо развитието на немската социалдемократическа мисъл, пред младия Цанков се открива възможност не само публично да изкаже мнението си по някои наболели за българското общество въпроси, но и да даде пример как те се решават в Европа.⁷ Завърнал се окончателно в България (1907 г.) около него се сформира група (Гр. Чешмеджиев, Гр. Василев и брат му Ас. Цанков), която взема „дейно участие в живота на партията” – (БРСДП (ш. с.) – б. м.)⁸ Активността на част от тези млади хора под знамето на социалдемократията приключва с Първата национална катастрофа, когато при тях надделява „българското съзнание” и се отърсват от „социалистическия интернационализъм”.⁹ Всъщност отказът на Цанков от социалдемократията е логичен. Като личност, чиито амбиции

⁶ Българската социалдемократическа партия е основана през 1891 г. Три години по-късно приема името Българска работническа социалдемократическа партия. През 1903 г. тя се разцепва, като едното крило (широки социалисти, общоделци), водени от Янко Сакъзов, прегръщат идеите на Втория интернационал. Другото крило (тесните социалисти), водени от Димитър Благоев, застават на позициите на марксизма. Вж. *История на Българската комунистическа партия*. С., 1969, 31-40; *История на България*. Том VII. С., 1991, 290-307; *Даскалов, Р.* Българското общество. 1878-1939. Том I. С., 2005, 163-165. Симпатиите на Цанков са насочени изключително към широките социалисти, които не отхвърлят възможността за взаимодействие с буржоазните партии. Що се отнася до разцеплението, Цанков го обяснява по следния начин: Благоев останал верен на руския социализъм, докато Сакъзов имал друго, по-европейско разбиране за социализма. Това и довело до раздялата между тях. Вж. *Цанков, Ал.* Капитализъм и комунизъм, работници и работодатели. С., 1933, с. 24. Има податки, че за период от две години (1900-1902) Цанков е сътрудничил на основаното от Благоев списание “Ново време”. Вж. *Наумов, Г.* Александър Цанков и Андрей Ляпчев..., с. 16.

⁷ Малко преди завръщането си от Германия в България Цанков започва да сътрудничи на софийското социалдемократическо списание “Ново общество”. Вж. напр. *Цанков, Ал.* Бъдещето на жената. – *Ново общество*, 1906, № 7, където защитава тезата за равни права на жените с тези на мъжете.

⁸ *Цанков, Ал.* Моето време..., с. 51.

⁹ Пак там, с. 52.

се простират доста по-далече, той не може да си позволи да е в редиците на партия, която не се вписва в националистическата и в реваншистката вълна, заляла България след първия национален погром, с други думи, да е на губещата страна.¹⁰ Така започва политическото митарстване на Цанков. Отначало той възнамерява да се присъедини към демократите на Малинов. Те все още се ползват с добро име покрай обявяването на българската независимост, а и имат силно влияние в икономическите среди, към които се стреми Цанков (през 1911 г. той става доцент по политическа икономика в Софийския университет, а от 1916 г. е вече професор, също така е и активен участник в Българското икономическо дружество). Като се прибави и обстоятелство, че Демократическата партия не е опетнена от катастрофата, то тя се очертава като добра алтернатива за него. Цанков обаче не бърза да влезе в редиците на ДП, но затова пък завързва тясно приятелство с по-първите ѝ хора: Андрей Ляпчев, професор Георги Данаилов, Янко Стоенчев и др. Те му осигуряват място в Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост по време на Първата световна война.¹¹ Именно чрез Дирекцията Цанков става познаваем за широката общественост. Посредством работата си в нея той става известен икономист, даващ нестандартни идеи за регулирането на икономиката по време

¹⁰ БРСДП се обявява против войната с Турция. От трибуната на Народното събрание Сакъзов заявява, че не са изчерпани дипломатическите средства за решаването на македонския проблем и предупреждава за евентуална разпра между членовете на Балканския съюз. Вж. *Стателова, Ел., Ст. Грънчаров. История на България...*, с. 260. За тесните социалисти националният проблем на Балканите може да се реши единствено посредством създаването от балканските държави на Балканска федеративна република, в която щяло да цари национално равноправие. Вж. *История на Българската...* с. 57-58; *История на България*. Том VIII, С., 1999, с. 178.

¹¹ *Цанков, Ал. Моего време...*, с. 98; *Наумов, Г. Александър Цанков и Андрей Ляпчев...*, с. 18-20. Сред инициаторите за създаването на Дирекцията е Ляпчев, а за известно време неин ръководител е проф. Данаилов. Янко Стоенчев заема поста на юристконсулт. Вж. *Божинов, В. Земното кълбо не престава да се върти, ако ние и да спим*. С., 2005, 92-93.

на война, както и за излизането от следвоенната икономическа криза.¹²

Втората национална катастрофа променя радикално ситуацията в България. Много от старите лица, играли важна роля на българската политическа сцена, са силно компрометирани. Те са принудени да отстъпят мястото си на нови хора, с нови идеи. На ход са Българският земеделски народен съюз и Българската комунистическа партия.¹³

В подобна обстановка Цанков трябва да търси трамплин за по-нататъшното си издигане в политиката. Професорът не бърза, а спокойно преценява коя политическа сила може да му бъде най-полезна. С влизането във властта на земеделците проф. Цанков сериозно обмисля възможността да стане член на БЗНС. Още преди време „не бил чужд на тая идея”.¹⁴ Земеделският съюз бързо се превръща в най-силната партия в България, но изпитва осезаема нужда от високообразовани хора, което би осигурило на Цанков подobaващо място в него. Но в живота на професора настъпва събитие, оказало силно влияние върху по-сетнешната му съдба. За учебната 1919/1920 г. Цанков е избран за ректор на Софийския университет. Свързал тясно живота си с него, той е един от преподавателите, които влизат в остър конфликт със земеделското правителство.¹⁵

¹² Цанков, Ал. Войната на народите. С., 1916; *Същият*. Последствията от войната. С., 1919; Георгиев, В. Народният сговор..., 16-18.

¹³ През май 1919 г. БРСДП (т. с.) се преименува на Българска комунистическа партия, която се обявява за част от Третия интернационал, създаден два месеца по-рано от Ленин. С този си ход българските комунисти започват болшевиизирането си. Вж. *История на Българската...*, с. 85. Масовото обществено мнение отпреди 90 години не е правило голяма разлика между комунизъм и болшевизъм. Затова, при цялата условност, в настоящата статия е сложен знак за равенство помежду им.

¹⁴ Цанков, Ал. Моето време..., с.108; Георгиев, В. Народният сговор..., с. 15.

¹⁵ Велев, Ал. Просветна и културна политика на правителството на Александър Стамболийски. С., 1980, с. 53; Петрова, Д. Самостоятелното управление на БЗНС. 1920-1923. С., 1988, 255-259.

Покрай схватката между университета и правителството Цанков се сближава тясно с малка група от политици, интелектуалци и военни, впоследствие основали Народния сговор – дясна формация, противник на БЗНС и на БКП, станала една от основите на Демократическия сговор.¹⁶ В нея професорът успява да си извоюва водещо място и се превръща в идеолог на партията.¹⁷ Ето защо, когато Цанков е поставен на министър-председателското място след 9 юни, това не е изненада за хората, следящи политическите събития в страната.¹⁸

Деветоюнците не само свалят Земеделския съюз от управлението на страната, но и физически ликвидират най-изявените негови водачи.¹⁹ Друго е отношението на превратаджиите към социалдемократите и към комунистите. В самото начало на управлението си метежниците гледат на тях като на инструмент за утвърждаването на властта си. Всъщност първите са изключително нужни на деветоюнците не само защото социалдемократите подкрепят радикалната промяна.²⁰ На пре-

¹⁶ Цанков, Ал. Моето време..., с. 147. Подробно за Народния сговор вж. посочените по-горе трудове на Ст. Радулов и В. Георгиев.

¹⁷ От страниците на вестник "Слово" Цанков възхвалява Народния сговор и изобличава земеделците и комунистите. Според него формацията идва, за да се превърне в преграда срещу "новаторството", рушащо "политическите и обществените институции, дезорганизира социалните сили, като ги отклонява от една истинска съзидателна работа". Вж: Слово, № 41, 1 юни 1922. Професорът обяснява на читателите си кой е врагът на новата партия – винено-оранжевият блок (съюзът между комунисти и земеделци). Като говори за комунистите той е категоричен, че пропагандиранят от тях болшеvizъм е "една политическа и социална епидемия". Слово, № 57, 21 юни 1922.

¹⁸ След години Цанков ще си спомня, че на 9 юни 1923 г. Военният съюз го предлага за министър-председател "като бивш ректор, като човек с познато име". Вж. Цанков, Ал. Моето време..., с. 119.

¹⁹ Недев, Н. Александър Стамболийски и заговорът. С., 1984, с. 259 и сл.; Стоянов, В., В. Тепавичаров. Политическата алтернатива..., с. 26.

²⁰ Казасов, Д. Видяно и преживяно 1891-1944. С., 1969, с. 293; Същият. В тъмнините на българските заговори. С., 2007, 108-109; Стоянов, В., В. Тепавичаров. Политическата алтернатива..., 43-44.

вратаджиите им е необходимо правителство, което да минава за общонационално и за многопартийно. Включването на широките социалисти в него идва като логичен завършек за политическия флирт между новите управляващи и БРСДП.²¹ С бездействието си покрай 9 юни комунистите също допринасят за успеха на преврата. Военните и сговористите нямат нищо против да черпят с пълни шепи от неутралитета, обявен от комунистическата партия.²²

Непосредствено след преврата новите властници избягват антикомунистическата риторика, или по-точно не прекаляват с нея. Деветоюнците добре отчитат факта, че нежеланието на компартията да се намесва активно в сблъсъка между „*двата лагера на буржоазията*” е от полза за тях. Нещата коренно се променят към средата на юли, когато до правителството достигат първите сигнали за готвещата се комунистическа конспирация, чиито мащаби все още са неясни за управляващите. Като изпълнява указанията, идващи от Коминтера, в началото на август БКП се ориентира към въоръжено въстание срещу деветоюнската власт. Действията на българските комунисти карат властимащите да приключат със затварянето на очите пред действията на комунистическата партия. Последвалите събития са добре известни: масови арести в началото и средата на септември; въстание, при чието потушаване правителството е безкомпромисно и излишно жестоко и в крайна сметка дава нов тласък на гражданския конфликт в България.²³ Оттогава името на Цанков става си-

²¹ Според Гр. Чешмеджиев, чрез посредничеството на брат си Цанков успява да привлече в кабинета си Димо Казасов (тогава още на социалдемократически позиции), с което успява да внесе разнобой в БРСДП. Вж. *Чешмеджиев, Гр. Политически спомени...*, 344-345.

²² *Колев, В. Българската комунистическа партия и превратът от 9 юни 1923 година. – История, 1996, № 1.*

²³ Мотивите да се вдигне Септемврийското въстание не са в центъра на настоящото

ноним на антикомунизма, а той без колебания влиза в ролята на спасител на нацията от „червената напасть”.²⁴

С печалния край на опита за контрапреврат властите обявяват повсеместна война срещу комунизма, в която могат

изследване, но трябва да се кажат няколко думи по въпроса. С решението да се тръгне към въоръжена съпротива срещу деветоюнската власт водачите на БКП, в лицето на Георги Димитров и Васил Коларов, показват неориентираност в политическата обстановка в страната и подчинение на заповедите от Коминтерна. Зад новата власт стои армията, полицията, Вътрешната македонска революционна организация, значителна част от буржоазията, градската интелигенция и т. н. Освен някои леви земеделци, комунистите на практика нямат никакви съюзници. Липсва и митичната “революционна вълна”. Топлата връзка между водачите на въстанието и Москва умело ще се използва от Цанков през годините, за да докаже, че е спасил България от “фронта на Третия интернационал, от фронта на чужди оръдия и агенти”. (Вж. АМВР, об. 22235, л. 3.)

²⁴ Цанков влага цялата си енергия в потушаването на септемврийския бунт. Когато въстаниците в Северозападна България са разбити, а много от тях са осъдени на смърт по бързата процедура, министър-председателят пише до външния си министър Христо Калфов следното: “Армията и тоя път изпълни своя дълг (прави връзка с разгрома на Войнишкото въстание, пет години по-рано – б. м.). Комунистическото движение имаше спорадичен характер. Това се обяснява само с факта, че ние навреме открихме техния план и го осуетихме. В тоя момент комунистическите банди се пръскаха и отправят в различни направления, отивайки да внасят своята зараза и в други краища”. (Вж. ЦДА, ф. 369 к, оп. 1, а. е. 630, л. 6.) Същата директност министър-председателят проявява и в Народното събрание, като обвинява комунистите и земеделците за кръвопролитията в страната, станали през септември 1923 г. В реч, произнесена в Камарата, министър-председателят е цинично откровен с малката група депутати в заседателната зала, за които добре се знае, че са комунисти. “На 8 и 9 юний – обръща се Цанков към тях – никому от вас не падна косъм и нямаше да падне, ако през септември бяхте мирни. Но вие искахте да си опитате щастието, защото ви заповядаха от Москва”. (Вж. Реч на министър-председателя Александър Цанков. С., 1924, с. 25.) Но амплуато на спасител от комунизма има своята цена. В демократична Европа на Цанков и на неговото правителство вече се гледа негативно. Българският пръв министър е до болка откровен с Калфов, като му пише: “Правителството в чужбина между обществото и печата не се ползва с добро име. Минаваме за недемократично, реакционно и фашистко правителство. Това е общото мнение на всички”. (Вж. ЦДА, ф. 369 к, оп. 1, а. е. 313, л. 3.) Никога повече Цанков няма да бъде толкова откровен за водения от него кабинет. Опасенията на министър-председателя, че след кървавото потушаване на Септемврийското въстание правителството му е изгубило доверието на големите европейски сили, са напълно оправдани. От

да се ползват всички методи и средства.²⁵ Това важи в пълна сила за времето след 16 април 1925 г. (датата на атентата в катедралата „Св. Крал“).²⁶ Тогава властта получава отдавна чакания повод да се разправи с остатъците от комунистическата партия. Последствията от това са добре известни.²⁷

Действията на властта, последвали взрива в „Св. Крал“, още повече настройват европейското обществено мнение срещу кабинета на Цанков. И ако смазването на Септемврийското въстание е представено от българското правителство пред Европа като справяне с болшевишки бунт, подклаждан от Москва, не така стоят нещата след април 1925 г. Европа е потресена от нещата, случващи се в България. На самия цар Борис III му е дотегнал безспирният лов на комунисти и

Лондон българският пълномощен министър Панчо Хаджимишев известява: *“В меродавните кръгове тук съществуват сериозни опасения да не би под предлог да се пазим от болшевизма, да се вземат строги мерки за унищожението на опозиционно настроените политически течения”*. (Вж. ЦДА, ф. 3 к, оп. 12, а. е. 1754, л. 2.) Цитатът ясно показва какви са настроенията в Европа към кабинета на Цанков.

²⁵ Девет години след Септемврийското въстание Цанков с гордост ще заяви: *“Сразявайки гражданските бунтове, ние парламентаризирахме управлението, ние отблъснахме с успех едно чуждо нашествие, което искаше да къса още части от живота и измъчено тяло на България”*. (Вж. Речите на Ал. Ц. Цанков. С., 1932, с. 14.) Интересна мисъл на Цанков! От нея излиза, че с необосновано жестокото потушаване на комунистическия бунт България се била “парламентаризирала”, т.е. демократизирала. Излиза, че в основата на демокрацията стои насилието! Тази интересна симбиоза Цанков ще нарече “демокрация чрез силна власт”. (Вж. Цанков, Ал. Политиката и насоките на Демократическия сговор. С., 1928, с. 48.)

²⁶ Подробно за причините и последствията от авантюрата на 16 април 1925 г. вж. Наумов, Г. Атентатът в катедралата “Св. Неделя”. С., 1989.

²⁷ Пак там, с. 168 и сл. От реакцията на Цанков, дошла след атентата в “Св. Крал”, се възмущават даже и социалдемократите. Потресен от реакцията на деветоюнците и стремящ се да изчисти името на партията си, която доскоро е била част от управляващите, от трибуната на парламента Кръстьо Пастухов заявява: *“Вие (към сговористите – б. м.) изпадате в духа на реакцията – черна, грозна, фашистка”*. Вж. Пастухов, Кр. Кабинетът Цанков. С., 1925, 8-9. Думите на социалдемократическия лидер свидетелстват, че подкрепата за Цанков и за кабинета му силно намалява. Вече и социалдемократите го обвиняват във фашизъм.

на леви земеделци, осъществяван все в името на опазване на отечеството.²⁸ Без подкрепата на монарха, без съдействие от-
вън кабинетът на Цанков е обречен. В самото начало на 1926
г., посредством тих преврат вътре в Демократическия сговор,
при активната намеса на царя, професорът е свален от власт.
Дава се шанс за умиротворяването на страната.

Макар и свален от министър-председателския пост,
Цанков остава в първите редици на Сговора. Професорът ще
вложи много енергия, за да придобие образа на алтернатива
на партийния елемент в партията си – нещо, което ще напра-
ви със завиден успех.²⁹

Амбициите на Цанков излизат наяве след изборите от
лятото на 1931 г. Изборният неуспех на Сговора катализира
центробежните сили в него. През май 1932 г. професорът има
вече собствена партия, останала в историята с името Народ-
но социално движение и превърнала се в една от най-масови-
те организации в България. Тук Цанков разгръща цялото си
умение на идеолог, усвоил до съвършенство антикомунисти-
ческата риторика.³⁰

²⁸ Пред българския монарх Уилям Ърскин (британски пълномощен министър в София) споделя, че според Лондон правителството на Цанков е *“безнадеждно дискредитирано”* и трябва да се търси неговата смяна. Царят е напълно съгласен с представителя на британската корона, като го убеждава, че той вече се е решил на съответните действия. (Вж. *Цар Борис III* в британската дипломатическа кореспонденция. 1919-1941 г. Том I. С., 2005, 110-111.) Очевидно обясненията на Цанков, че преследвайки комунизма в България, той спасява Европа от него, не се вземат насериозно даже и в Лондон.

²⁹ *Наумов, Г.* Политически борби в Демократическия сговор през управлението на Ан. Ляпчев. – *ИПр*, 1969, № 6. Зает с утвърждаването си като опозиция в Сговора, Цанков не забравя комунистите. Според него те си остават лукави създания, които умело се крият зад социалдемократите. (Вж. *Цанков, Ал.* Политиката и насоките..., с. 30.) От близкия до професора вестник *“Лъч”* могат да се прочетат и неща от рода: *“Комунистите в България полагат всички усилия, за да провеждат нарежданията на Москва, безогледно и при разни случаи”*. – Вж. *Лъч*, № 349, 9 февр. 1930. Новите комунистически демонстрации в София.

³⁰ Шест месеца преди да сформира партията си, Българският общ народен студентски

НСД бързо набира скорост. За броени месеци то се извисява до първостепенна политическа сила, като използва лозунги против корупцията и партизанщината, взели масовост по време на Блоковото управление. Движението привлича и посредством твърдата си позиция срещу комунизма, както и чрез внушенията, че между земеделците и комунистите има негласен съюз.³¹ За партията на Цанков комунизмът е зло, носещо тежки поражения над обществото и над държавния организъм. Според професора и неговите приближени, комунистите не само убиват националното съзнание на българина, но и сеят безбожие сред младежта и покваряват селянина.³² Комунизмът (болшевизмът) унищожават свободата, парализира личната инициатива и сковава всичко в догми. С радост Цанков ще отбележи: „България няма условия за болшевизъм... Болшевизмът няма корени у нас... Българският народ, ако види и червените (има предвид, ако дойдат на власт – б. м.), ще погребат и себе си, и културата и благоденствието си”.³³ Но професорът не се задоволява само с нападки, констатации и общи приказки, а дава рецептата как българското общество да се справи с комунизма. Ето защо,

съюз организира стачка срещу допускането на Цанков до преподавателската катедра в Софийския университет. За професора това е агресивна комунистическа провокация, на която той отговоря подобаващо, като противопоставя на студентите-комунисти своите привърженици в университета. Стига се до кървави сблъсъци между двете страни. В крайна сметка се намесва Константин Муравиев (министър на народната просвета) и Цанков е принуден да освободи мястото си на преподавател. (Вж. ЦДА, ф. 370 к, оп. 6, а. е. 253, л. 1; оп. 7, а. е. 129, л. 1; *Муравиев, К.* Събития и хора. С., 1992, 161-163.) От цялата тази история у Цанков остава неприятното чувство, че е победен от своеобразен съюз между комунистите, университетското ръководство и правителството, в което земеделците имат силно влияние.

³¹ *Демократически сговор* (Ц), № 2565, 21 май 1932; № 2722, 29 ноем. 1932.

³² Пак там, № 2561, 17 май 1932. Платформа на Демократическия сговор (Цанков).

³³ Пак там, № 2582, 13 юни 1932; *Цанков, Ал.* Нашият път. С., 1932, 8-11; *Цанков, Ал.* За болшевизма. – *Нова мисъл*, 1933, № 3-4, с. 136. Вж. още *Нова мисъл*, 1933, № 3-4, 131-138.

според него, трябва да се пресече болшевишката агитация в училищата – тя трови съзнанието на младите българи. Условието на работа на учителите задължително да се подобрят, за да не изпаднат те под влиянието на „небългарски богове”.³⁴ Да се обърне голямо внимание на работничеството, което може да се окаже в плен на болшевиките (тази тема в Цанковата агитация се засилва още повече след общинските избори в София от октомври 1932 г., когато комунистите печелят огромен брой гласове, а едрият капитал дава солидни субсидии на Цанков, за да се бори с болшевизма).³⁵ За да не се допусне това, на работниците трябва да се осигури правото на сдружение, създаване на работнически синдикати, модерно социално законодателство, хигиена на труда, закрила на децата и майките в работилниците.³⁶ Да се подобри състоянието на българския селянин, за да не се допусне комунизмът да трови и неговия труд.³⁷

³⁴ *Демократически сговор* (Ц), № 2577, 6 юни 1932; № 2679, 7 окт. 1932; № 2728, 6 дек. 1932; № 2752, 3 ян. 1933; № 2763, 17 ян. 1933; № 2996, 31 окт. 1933; *Цанков, Ал. Младешта в нашето движение. С.*, 1934; *Същият*. Проблемите на епохата и младите поколения. С., 1934.

³⁵ *Демократически сговор*, № 2676, 28 септ. 1932; № 2677, 5 окт. 1932; НАБАН, сб. IV, а. е. 112, л. 22.

³⁶ *Демократически сговор* (Ц), № 2678, 6 окт. 1932; № 2679, 7 окт. 1932; № 2728, 6 дек. 1932; № 2984, 17 окт. 1933; *Удар*, № 3, 20 окт. 1932; № 5, 15 ноем. 1932.

³⁷ *Демократически сговор* (Ц), № 2692, 22 окт. 1932; № 3028, 9 дек. 1933. За да се отдръпнат от болшевизма на българските селяни им се дават примери за съдбата на руските хора от село и гладът в Съветския съюз. (Вж. пак там, № 2695, 26 окт. 1932; *Нова мисъл*, 1933, № 2, 106-107. Съветите обявяват война на селяните; *Млада България*, № 10, 6 ян. 1934.) Противник на Цанков отбелязва, че професорът “се бори с дива ярост против социализма и комунизма, защото те щели да унищожат обществения строй... Но това, което не е позволено на социалистите и комунистите, вождът на “народното” движение сам желае да го извърши: той се хвали, че щял да унищожи капиталистическата система, за да израсте неговият нов обществен строй”. По нататък Цанков е определен като марксист, възприел идеята, че историческите процеси се движат от масите, а не от личностите. Вж. *Почеканов, Я.* Идеологията на “народното” движение. Трагичните противоречия на неговия водач Ал. Цанков. С.,

Подобна активна позиция на НСД по парливи въпроси му спечелва симпатиите на различни слоеве от българското общество, но Цанков не съумява да реализира големия потенциал на партията си. Сутринта на 19 май 1934 г. военна хунта и близки до нея политици (много от тях доскоро са били рамо до рамо с професора) извършват държавен преврат.³⁸ Впоследствие партиите са забранени и само техните лидери и малки групи около тях продължават политическата си дейност. Изключение от това не прави и Цанков. Макар и разцепена, неговата формация продължава да бъде един от форт-постовите в борбата срещу комунизма.³⁹ Антикомунистическата пропаганда на НСД е един от факторите, чрез които Движението запазва влиянието си.⁴⁰

Със започването на Втората световна война и след дипломатическите и военните успехи на Третия райх, Цанков все по-често отправя погледа си към Германия и опреде-

1934, 9-13. Относно мнението на Цанков каква трябва да бъде съдбата на капитализма вж. Цанков, Ал. Капитализъм и комунизъм... 56-58.

³⁸ Превратът от 19 май изпреварва с часове готвения се отдавна конгрес на НСД. По повод на него БКП излиза с директива, в която се казва, че Цанковият форум е *“дръзка провокация против трудещите се маси”*. Съгласно документа борбата на комунистите трябвало да върви паралелно срещу НСД и срещу правителството на Блока (тогава то е пред разпад). Що се отнася до БЗНС и социалдемократите, те са определени като фашистки формации. (Вж. ЦДА, ф. 370 к, оп. 2, а. е. 449, л. 1.) Директивата показва какви тежки поражения е нанесло на партията лявото сектантство.

³⁹ ЦДА, ф. 370 к, оп. 5, а. е. 17, л. 9; а. е. 19, л. 3, а. е. 21, л. 17.

⁴⁰ Марин Арабов (бивш председател на Работническата печатарска организация при Българския работнически съюз, в който след 1936 г. комунистите започват да разширяват влиянието си) на събрание на Съюза обявява, че той и хората му се вливат в Движението на Цанков. Друг член от ръководството на БРС директно заявява: *“Долу единният фронт! Друзари, да се присъединим към Цанковото движение, тъй като няма други, които да защитават работническите интереси”*. (Вж. ЦДА, ф. 370 к, оп. 5, а. е. 15, л. 3, 11.) Тези примери идват да покажат авторитета на партията на Цанков сред работническото, което вижда в нея алтернатива на комунистическата партия. Всъщност донякъде Цанков постига една от целите си – да отнеме монопола над работниците от комунистите.

ля становището си по редица въпроси съгласно политиката на Берлин.⁴¹ След германското нападение над СССР и тясно свързаното с това начало на въоръжена комунистическа съпротива в България Цанков отново се връща в старите релси на антикомунизма, но този път съпътстван с идеята за нова Европа, която трябва да стане реалност след победата на Германия във войната.⁴² Но нито Германия побеждава във войната, нито капитализмът и комунизмът изчезват след нейния край, както прогнозира Цанков. Самият той ще се установи в Аржентина, където военните постоянно се занимават с преследването на комунисти, което кара професора да се чувства комфортно в латиноамериканската страна.

⁴¹ През август 1939 г. Германия и Съветският съюз подписват Пакт за ненападение. Този факт променя отношението на Цанков към СССР. Годици наред професорът е гледал с презрение на Москва, но при новите обстоятелства променя мнението си. *“Днес Италия, Русия и Германия – разсъждава Цанков – са в един огромен блок, в един идеологически фронт (интересна мисъл! Цанков поставя равенство между италианския фашизъм, германския националсоциализъм и комунизма – б. м.). Тоя блок днес е най-мощната военна сила в света”*. И така СССР, според Цанков, вече не представлява болшевишка опасност. (Вж. Към моите идейни приятели. – ЦДА, ф. 3 к, оп. 12, а. е. 1659, л. 1-2.) Подобно премятане у Цанков добре илюстрира политическия му конформизъм.

⁴² За читателите на софийско списание Цанков пише: *“Само от гледището на тая опасност (комунизма – б. м.) трябва да се оцени заслугата на Германия към Европа, воювайки срещу Русия, за да срази комунизма... Нова Европа е преди всичко отпор срещу напорите на комунизма... Националсоциалистическа Германия е във война и с комунизма; тя воюва в защита на общите европейски интереси. Германия цели да освободи Европа от болшевишката опасност и да създаде условията за създаването на друга – Нова Европа”*. (Вж. Цанков, Ал. Нова Европа. – Простор, 1942, № VI-VIII, с. 4, 7.) Мислите на Цанков показват, че той възприема световния военен конфликт като сблъсък между два строя – комунистическия (често като негов съюзник прибавя и капитализма, т. е. визира Съединените щати и Великобритания) и националсоциалистическия. Подобни мисли професорът развива и в други статии. (Вж. Цанков, Ал. Войната за Европа. – Простор, 1943, № IV; Същият. Война за Европа. – Учител, 1943, № 7-8.)

Несъмнено политическото житие на Цанков е изпъстрено с интересни събития, често водещи до противоположни изводи. Но в поведението на професора могат да се забележат трайни тенденции. Една от тях е негативизмът към комунизма. Откакто напуска редиците на социалдемократията, Цанков преминава на антикомунистически позиции. В съответствие с политическата обстановка те се засилват или отслабват, но отричането на лявата идеология ще се превърне в политическо верую на професора. То става негова емблема. И до днес Цанков остава противоречива личност, оценките за която ще зависят и от неговото мнение за другите и за пропагандираните от тях идеи.

ЛЕВИЯТ ПОЛИТИЧЕСКИ СПЕКТЪР В БЪЛГАРИЯ (1918 – 1934 г.)

Милен Куманов

Левият политически спектър в България през 1918 – 1934 г. включва три от по-значителните политически формации в страната. На първо място – Българската работническа социалдемократическа партия (тесни социалисти) (БРСДП (т.с.)) – от май 1919 г. – Българска комунистическа партия (тесни социалисти) (БКП(т.с.)), на второ – Българската работническа социалдемократическа партия (обединена) (БРСДП (о)), и на трето – Български земеделски народен съюз (БЗНС).

За първите две, като социалдемократически, присъствието им в тази конфигурация е съвсем естествено, тъй като те се обявяват открито срещу съществуващия обществен слой и ратуват за заменянето му с нов, **социалистическия**. Разликата между тях е само от тактическо естество, т.е. за пътя, по който ще се осъществи тази смяна. Докато тесните социалисти не само се придържат към **революционния**, но и организират въоръжено въстание през септември 1923 г., обединените предпочитат по-дългия път на **еволуцията**. В същото време БРСДП (о) прави нови крачки по пътя на съглашателството си с десните партии, започнат още в периода до войните (1912 – 1918 г.).

По-сложен е въпросът с мястото на БЗНС, който заради обстоятелството, че макар и с известни уговорки, е за запазване на **частната собственост**. По тази причина той е недолюбван и от двете социалдемократически партии. В същото време стремежът на БЗНС да ограничи едрата земеделска собственост и едрия капитал среща ожесточена

съпротива отдясно, заради което е атакуван като „**оранжев болшевизъм**”.

Настоящата работа си поставя за цел да проследи сложния и зигзагообразен път на трите политически формации в периода след Първата световна война до държавния преврат от 19 май 1934 г., като се спре главно на пречките, възпрепятствали тяхното групиране в **ляв политически спектър**.

Катастрофалният изход на България от Първата световна война създава нова политическа обстановка в страната от тази в довоенния период. На първо място, главният виновник за тази катастрофа – цар Фердинанд, е принуден да абдикира (3 октомври 1918 г.) и на престола се възкачва първородният му син под името Борис III (4 октомври 1918 г.).

България е една от страните на бившата военна групировка на Централните сили, в която **не само се запазва монархията, но и династията** въвлякла я във войната като съюзник на Австро-Унгария и Германия. Защо това е така е въпрос много важен, но неговото изследване би ни отклонило от предмета на настоящата работа, поради което го изоставяме. За нас в случая е по-важно да отбележим, че и след Първата световна война **монархическият институт в България запазва своето съществуване**. И не само това, той ще играе отново **първостепенна роля** в цялостния политически живот в страната.

На второ място – десните политически партии запазват, макар и временно, своето **доминиращо положение** в обществено-политическия живот. Знае се, че след възкачването на цар Борис III на престола тогавашният министър-председател Александър Малинов подава оставката на възглавявания от него кабинет, в който участват демократи и радикалдемократи. Оставката обаче не е приета от държавния глава, поради което кабинетът продължава съществуването си до 17 октомври с.г.,

когато в него е извършена реконструкция, при която освен демократи и радикалдемократи са привлечени представители на още две политически формации – БЗНС и БРСДП (о). И двете получават по едно министерско място, поради което влиянието им в правителството не е значително.

Новият кабинет на Ал. Малинов не се задържа дълго на власт. Под претекст, че не одобрява завладяването на Южна Добруджа от Румъния преди подписването на мирния договор между България и Съглашението, министър-председателят подава оставката му и на негово място на 29 ноември 1918 г. е съставен нов, възглавен от Теодор Теодоров – един от лидерите на Народната партия. В него БЗНС получава три министерски места – на земеделието, железниците и благоустройството, а БРСДП (о) – две – на правосъдието и на търговията. Ключовите постове на кабинета остават в ръцете на десните парии, поради което и в този кабинет те **запазват своето надмощие.**

По-важен обаче е фактът, че от 17 октомври 1918 г. насетне в управлението на страната **са привлечени две от партиите на левия спектър – БЗНС и социалдемократите.** За първата от тях това не буди никаква изненада, тъй като по същество, както се каза по-горе, и тя е за запазване на съществуващия обществен строй. По-сложен е въпросът за поведението на втората. Преди да се включи в управлението на страната, тя прави друга важна стъпка по пътя на съглашателството си с десните партии – участва в т. нар. **Граждански блок** срещу правителството на д-р Васил Радославов (1917 г.), а преди това и в т. нар. **Патриотичен блок** срещу второто стамболовистко правителство в началото на XX век. Тази тактика е предприета под влияние на министриализма в някои от западноевропейските социалдемократически партии от онова време.

Увлечена от идеята на всяка цена да се добере до управлението на страната, БРСДП (о) отклонява подкрепата си за Войнишкото въстание от есента на 1918 г.

БРСДП (т.с.) също не подкрепя това въстание, но по **идейни съображения**, дължащи се на социалдемократическия негативизъм към БЗНС като „буржоазна” партия.

Така е пропуснат шансът, когато трите леви партии имат реална възможност да поемат управлението на страната и да тласнат развитието ѝ в свършено нова насока.

Десните партии се възползват от разединението на левия политически спектър, и макар с големи усилия (с помощта на германски войскове части), успяват да разгромят Войнишкото въстание. Разбира се, победата им се оказва по-скоро Пирова, тъй като те не са желани не само от българската общественост, но и от съглашенските сили, доколкото носят вина за участието на България в Световната война като съюзник на Централните сили.

Съставеният в края на ноември кабинет на Т. Теодоров поема управлението на страната в крайно напрегната обстановка. Освен растящото вътрешнополитическо напрежение в страната, самият кабинет се раздира от остра борба между две от участващите в него политически партии – БЗНС и Демократическата. При нормални политически условия министър-председателят би се разправил без особени усилия с противодействието на БЗНС срещу демократите, но той е принуден да се съобразява с неспокойната вътрешнополитическа обстановка. В извършената правителствена реконструкция през май 1919 г. той отстранява двамата представители на Демократическата партия, запазва трите министерски места на БЗНС, но дава Министерството на вътрешните работи на социалдемократите. Този факт показва, че премиерът няма намерение да предоставя по-голямо място на БЗНС в управлението на страната.

Стремежът на десните партии чрез бързи реконструкции да запазят доминиращото си положение в политическия живот на страната и през следващите години се оказва илюзорен. В края на юли 1919 г. избухва голяма политическа демонстрация, организирана от БКП (т.с.). Преди още тя да стане факт, кабинетът е принуден да даде съгласието си за насрочване на първите следвоенни парламентарни избори, за които настоява по-голямата част от българската общественост.

Парламентарните избори са насрочени за 17 август 1919 г. Междувременно България получава покана за участие в Парижката мирна конференция, където предстои подписването на мирния договор с победителите. Докато българската делегация се намира във френската столица, изборите са проведени. Резултатите от тях са добре известни. $\frac{3}{4}$ от гласовете са подадени за партиите от левия спектър. Отново след Войнишкото въстание те получават реален шанс да поемат управлението на страната.

Като лидер на партията, получила най-голям брой мандати в новото XVIII Обикновено Народно събрание, БЗНС е натоварен да състави следващия кабинет. По това време Ал. Стамболийски се намира в Париж като член на българската делегация. Тъй като за него е по-важно подписването на мирния договор с победителите, той не бърза да се завърне в страната за съставяне на новия кабинет. Нещо повече, той отправя молба към дотогавашния министър-председател, който възглавява и българската делегация за мира, да остане също във френската столица до подписването на мира. Тази стъпка от земеделския лидер е предприета поради обстоятелството, че след като научава за изборното поражение на своята партия в парламентарните избори, Т. Теодоров пожелава да се завърне веднага в страната. Под влияние на настоятелната молба на Ал. Стамболийски той

дава съгласието си да остане в Париж до получаване на проектодоговора от победителите.

След като на 4 септември 1919 г. Съглашението връчва проектодоговора за мир и се вижда каква съдба се готви за победена България, министър-председателят Т. Теодоров не желае нито за минута повече да остане в Париж и тръгва за България. Заедно с него се завръщат и другите членове на българската делегация, сред които и Ал. Стамболийски. За връзка с Мирната конференция е оставен само проф. Венелин Ганев.

След пристигането на българските делегати в София последват драматични дебати в Народното събрание по изготвяне отговора на проектодоговора за мир. По тази причина едва в началото на октомври 1919 г. Т. Теодоров подава оставката на своя кабинет и Ал. Стамболийски пристъпва към формирането на нов. Тъй като в парламентарните избори от 17 август 1919 г. БЗНС не получава абсолютен брой депутатски места, които да му позволят да формира самостоятелно правителство, Ал. Стамболийски е принуден да състави коалиционно. Следвайки парламентарната традиция от довоенния период, той се обръща към следващите политически формации, наредили се по броя на мандатите след БЗНС – БКП (т.с.) и БРСДП (о). Първата от тях отново по **идейни съображения** отказва да се включи в правителството, тъй като счита, че БЗНС е „буржоазна” партия. Следващата партия – БРСДП (о), се опитва да се възползва от трудното положение на БЗНС и да извлече по-големи облаги за себе си от властта. Тя заявява на земеделския лидер, че е готова да участва в правителството само ако ѝ се предоставят четири министерски места. Искането на социалдемократите е посрещнато с открито недоволство от приближените на Ал. Стамболийски, но под негово давление предложението на

социалдемократите е прието. Тогава последните предявяват още едно искане – между четирите министерства да бъде и това на вътрешните работи, под предлог, че вече го били притежавали по време на втория кабинет на Т. Теодоров (май – октомври 1919 г.). Този път и самият Ал. Стамболийски отказва да се съгласи.

Така за пореден път левият спектър губи предоставената му възможност да поеме управлението на страната в свои ръце.

Ал. Стамболийски успява да сформира кабинет с помощта на две от десните партии – Народната и Прогресивнолибералната партия. Бидейки в плен на идеята за **самостоятелна селска власт**, БЗНС няма намерение да управлява дълго с тези две партии. Поради това след потушаването на Транспортната, прераснала в Общополитическа, стачка са проведени нови парламентарни избори. БЗНС отново печели най-много гласове, но и този път те не се оказват достатъчни за сформирание на самостоятелно правителство. За да се постигне така желаната цел, са касирани 13 от опозиционните депутати, от които 9 на БКП (т.с.). При това положение през май 1920 г. Ал. Стамболийски успява да състави самостоятелен земеделски кабинет, който управлява страната до 9 юни 1923 г.

За самото управление на БЗНС са налице голям брой публикации в историческата литература. Споделяме без резерви залегналата в тях теза, че в областта на вътрешната политика самостоятелното земеделско правителство се опитва да прокара важни реформи. А в областта на външната политика, че предприема курс на добросъседски отношения, в това число и със Съветска Русия (от края на декември 1922 г. – СССР) и с кемалистите в Турция. Отношенията между БЗНС и БКП (т.с.) се изострят от края на септември 1922

г. насетне, когато земеделското правителство, смята че се е справило с опасността от десните партии и предприема курс на конфронтация с комунистите.

Това обстоятелство незабавно е използвано от десните партии, които след провала на акцията на Конституционния блок в Търново (17 септември 1922 г.) се отказват от **легалните форми на борба** и се насочват към пътя на заговора. На своя страна те имат финансовата си мощ, останала в значителна степен непокътната от управлението на БЗНС, подкрепата на монарха, а под негово влияние и на Военния съюз. Междувременно, през април 1923 г., се провеждат избори за XX Обикновено Народно събрание, в които БЗНС получава най-сетне абсолютно болшинство от мандатите и отново сформира самостоятелно правителство. Получените изборни резултати главозамайват Ал. Стамболийски, който прави заявления, че БЗНС ще управлява страната още 40 години. Съдбата му изиграва лоша шега и само след 40 дни правителството му е свалено от власт. А той и още няколко други видни дейци са убити. Десетки земеделски депутати са хвърлени в затвора, а друга част от по-видните дейци на БЗНС търсят спасение чрез бягство зад граница.

Превратът от 9 юни 1923 г. заварва най-близкия съратник на Ал. Стамболийски – д-р Райко Даскалов, вън от България. По това време той е пълномощен министър в Прага. Опитът му да организира въоръжена съпротива срещу дехоноунците завършва без успех, а самият той пада убит в чехословашката столица (август 1923 г.).

За БКП (т.с.) превратът от 9 юни 1923 г. е „борба между двете крила на буржоазията – градската и селската”, поради което Централният комитет застава на позиция, че партията не трябва да се намесва в нея, а ако се стигне до гражданска война, тогава да определи поведението си според създаде-

ното положение. Този факт е ярка илюстрация, че въпреки предприетите стъпки по „болшевизацията” си, БКП (т.с.) още не е изживяла своето сектантско отношение към БЗНС.

Изпълнителният комитет на Комунистическия интернационал (ИККИ) в Москва е твърде изненадан от поведението на ЦК на БКП (т.с.). Преди още да узнае каква ще бъде неговата реакция спрямо сговористкото правителство, Васил Коларов в качеството си на член на ръководството на Коминтерна публикува във в. „Правда” статия (12 юни 1923 г.), в която изразява надежда, че българските комунисти няма да останат неутрални спрямо извършения държавен преврат и че ще се вдигнат на борба срещу заговорниците. Два дни покъсно ИККИ изпраща известната телеграма до ЦК на БКП (т.с.), подписана от Г. Зиновиев и В. Коларов, с която се отправя апел към него да преосмисли своето поведение и вдигне партийните членове и съмишленици на борба срещу превратаджиите. В отговор на апела на ИККИ, ЦК на БКП (т.с.) заявява, че в Москва не са добре информирани за обстановката в България и че заетата от БКП позиция е правилна.

Тактиката на неутралитет получава одобрение и от състоялия се в края на юни и началото на юли 1923 г. Партийен съвет на БКП. Тогава ИККИ взема решение да изпрати В. Коларов в България, който на място да се запознае с положението в страната, и ако то се окаже такова, каквото си го представят в Москва, да въздейства на ЦК на БКП (т.с.) за организиране на въоръжено въстание.

Макар че В. Коларов пристига нелегално в България, той е заловен още във Варна и в продължение на месец е разкарван от сговористките власти между черноморския град и София. Едва след енергичното застъпничество на ЦК на БКП (т.с.), в края на юли 1923 г. той е пуснат на свобода. С големи усилия установява контакт с членовете на ЦК на БКП (т.с.).

Свиканото по негова инициатива заседание на партийното ръководство от 5-7 август 1923 г., след задълбочен анализ, приема резолюция, според която с преврата от 9 юни 1923 г. в България е нарушен редът от Търновската конституция и че сговористкият режим е крайно десен и като такъв застрашава интересите на широк кръг от българското общество. Затова срещу него трябва да бъде организиран незабавно въоръжен отпор. Към подготовката на въстанието се пристъпва веднага и тя се извършва по две линии – **военнотехническа** и **политическа**. Първата е възложена на Военната организация на БКП (т.с.), а с втората се заема самият ЦК. Изключително важна роля във връзка с подготовката изиграват поредицата статии на Георги Димитров, поместени в партийния орган „Работнически вестник“ през есента на 1923 г. В тях той обосновава необходимостта от изграждане на единен фронт срещу сговористкия режим.

За БРСДП (о) превратът от 9 юни 1923 г. е „победа“ на демократичните сили срещу „дружбашкия режим“. Тя не само че го посреща с радост и възторг, но и участва в сговористкия кабинет с един свой представител – Димо Казасов.

Макар че правителството на проф. Ал. Цанков външно да има облик на широка коалиция, по същество той е крайно десен, тъй като ключовите места в него – министър-председателският пост и министерствата на вътрешните работи и на външните работи, се намират в ръцете на представители на дясната организация Народен сговор. За европейското обществено мнение е по-важно друго едно обстоятелство – че сговористите идват на власт в България не по традиционния **парламентарен път, а чрез сила, чрез заговор**. Оттук и отрицателното отношение към новите управници.

За да излезе от това неловко положение, сговористкото правителство има само един изход – да се „легализира“,

т.е. да получи парламентарна подкрепа. А това може да стане само чрез провеждане на нови парламентарни избори.

Според сведения на някои сговористки дейци (Хр. Калфов), в първите дни след преврата у тях имало колебание по какъв път да тръгнат – дали по този на гръцкия полковник Пластирас, който след поражението на Гърция в малоазийската авантюра (есента на 1922 г.) сваля правителството на Гонатас, разстрелва министър-председателя и няколко от неговите министри, застава крал Константин да абдикира от престола, предава властта на ново правителство начело с Е. Венизелос, след което се завръща с войските си в казармите, или да последва примера на Бенито Мусолини, който след т. нар. „голям поход срещу Рим“ (края на октомври 1922 г.) узурпира властта и установява диктаторски режим в Италия. Надделява мнението да се върви по втория път, т.е. и сговористи да управляват в България.

Преди да се пристъпи към провеждане на новите парламентарни избори, кабинетът на Ал. Цанков желае на всяка цена да си осигури **солидна политическа опора**, тъй като поради малобройния си членски състав организацията Народен сговор не е в състояние да изпълни тази задача. Поради това трябва да се състави нова, по-голяма партийна формация. Твърде лековерно деветоюнците се надяват, че такава може да бъде изградена чрез привличане на членската маса на трите партии от бившия Конституционен блок – Обединената народнопрогресивна, Демократическата и Радикалната. За тяхна голяма неприятна изненада се оказва, че това не е възможно, тъй като мнозинството от членската им маса продължава да върви след техните лидери. С изключение на Обединената народнопрогресивна партия, водачите на другите две отказват да се съгласят с проекта на деветоюнците, тъй като за тях не се предвиждало място не само сред ръко-

водния екип на проектираната нова партия, но изобщо в самата партия. За да се преодолее съпротивата на тези лидери, правителството на Ал. Цанков прибегва до силови действия, чрез отправяне на открити заплахи срещу тях. Използвано е и ВМРО, която след преврата от 9 юни 1923 г. застава определено на страната на сговористкия режим.

Изправени пред създадената дилема, лидерите на Демократическата партия Ал. Малинов и Н. Мошанов прекланят глава. Секретарят на Радикалната партия Ст. Костурков се оказва по-твърд и по-устойчив спрямо отправените срещу него открити заплахи, поради което неговата партия приема участието си в бъдещата партия „ад хок“, т.е. неокончателно.

Преговорите за създаване на новата политическа формация започват от началото на юли и приключват на 10 август 1923 г. с шумно прокламираната нова политическа партия в България – Демократическия сговор.

Колкото и да е важна тази крачка, тя не дава гаранция за успеха на сговористите в едни бъдещи парламентарни избори. Главна опасност за сговористите представлява БКП (т.с.), която още по времето на управлението на БЗНС заема положението на първа опозиционна сила. След преврата от 9 юни тя е оставена непокътната от новите сговористки управници. Колкото и да я ненавиждат, те обаче нямат формален повод да я атакуват.

Разбира се, чрез министъра на вътрешните работи, о.з. генерал Иван Русев, Цанковото правителство в края на юни 1923 г. отправя окръжно до окръжните управители в провинцията и столичния градоначалник с искане да дадат подробни сведения за отношението на комунистите към преврата от 9 юни 1923 г. Информацията, която пристига от почти всички краища на страната, е една и съща: независимо от участието на отделни лица и организации в Юнското въстание (Плевен

и др.), БКП (т.с.) като цяло не е взела участие. Нещо повече – отделни нейни съмишленици (Врачанско) дори дали подкрепата си за потушаването на това въстание.

При това положение правителството на Ал. Цанков би рискувало да поеме голяма отговорност не само пред българското, но и пред европейското обществено мнение, ако посегне срещу БКП (т.с.).

Междувременно след преврата от 9 юни БКП (т.с.) продължава да увеличава членския си състав чрез привличане на немалък брой членове и симпатизанти на БЗНС. Това я прави още по-силна политическа формация, което при едни бъдещи парламентарни избори предвещава неминуема гибел за управляващите. Трябва на всяка цена да се намери повод за разправа с комунистите. И това е направено в началото на септември 1923 г. Чрез малко позната **тайна заповед** на министъра на вътрешните работи о.з. Иван Русев (от 6 септември с.г.) до окръжните управители и столичния градоначалник е заявено, че БКП (т.с.) готвела въстание, което щяло да избухне на 16 срещу 17 септември 1923 г.

За да се предотврати това събитие, вътрешният министър заповядва на своите подчинени органи в провинцията и столицата да пристъпят на 12 срещу 13 септември 1923 г. към масови арести на комунистите.

На посочената дата заповедта на министъра е турена в изпълнение. Задържани са над 2000 души – членове и симпатизанти на БКП (т.с.). По време на акцията в отделни селища на страната избухва въоръжен сблъсък между властите и членовете на БКП (т.с.). Така се стига до спонтанно избухване на Септемврийското въстание, което само за броени дни обхваща редица населени места в Южна България.

При така създалата се обстановка ЦК на БКП (т.с.) в заседанието си от 16-20 септември взема решение за вдигане

на въстание в цялата страна на 22 срещу 23 септември. Формиран е главен щаб на въстанието начело с В. Коларов, Г. Димитров и Г. Генов. На посочената дата въстанието наистина е обявено в гр. Фердинанд (дн. гр. Монтана) и придобива особено размах в Северозападна България. София, Пловдив и др. големи градове обаче остават пасивни. При това и повече от въстаналите са лошо въоръжени. В същото време правителството чрез офицерството има на своя страна армията, която хвърля срещу въстаналия народ.

В края на септември началото на октомври 1923 г. въстанието е потушено, при което неговият организатор – БКП (т.с.), е поставена де факто вън от законите на страната.

Освен БКП (т.с.), кабинетът на проф. Ал. Цанков неочаквано се натъква и на друга една пречка. Тя идва от средата на самия сговористки лагер. Още в първите дни след преврата между две от участващите в правителството партии – БРСДП (о) и Националлибералната партия започват търкания, които впоследствие прерастват в остър конфликт. Социалдемократите не крият недоволството си от предоставения им дял в кабинета и търсят начини и пътища за повече министерски места. Най-лесна мишена за тях се оказва Националлибералната партия, съставена от бившите либерални формации – радослависти, стамболовисти и тончевисти, които в очите на българското и европейското обществено мнение минават за „германофилски“, и като такива – неудобни за новите сговористки управници. Борбата между двете партии следователно има чисто котериен характер. Въпреки това тя се води изключително ожесточено и създава немалък проблем на сговористкия лагер. При нормални политически условия тази борба може да бъде лесно притъпена и отстранена, но след избухналото въстание в страната министър-председателят няма време за протакане на конфликта и на 21 септември

1923 г. отстранява от кабинета представителя на национал-либералите. Социалдемократите тържествуват, но за кратко, тъй като от тяхната победа се възползват други политически сили, а не те. При извършената реконструкция на кабинета, освободеното от националлибералите министерско място е дадено не на тях, а на демократите, участващи в Демократическия сговор и в кабинета.

Социалдемократите преглъщат с нескрита неприязненост обидата, нанесената им от сговористите. Те се подготвят за реванш в предстоящите парламентарни избори. Като коалиционен партньор на Демократическия сговор поискват неимоверен брой депутатски места, но трябва да се задоволят с една по-скромна цифра от около тридесетина души, която при наличния им членски състав никак не е малка. И този път БРСДП (о) остава разочарована, но не крие надеждата за друга компенсация като съуправляваща партия. В навечерието на откриването на парламентарните избори тя предявява искане от своите коалиционни партньори за **председателското място в XXI Обикновено Народно събрание**, като лансира за този пост своя лидер Янко Съкъзов. Въпреки безспорния авторитет на последния и натрупания му държавнически опит като министър в две от следвоенните правителства, той е пренебрегнат от сговористите, които предоставят този пост на лице от своята партия – проф. Тодор Кулев.

След като БРСДП (о) не успява да си осигури така желаното разширяване в сговористкия режим, връх в нейните редове вземат центробежните сили. Последните налагат напускането ѝ от кабинета на проф. Ал. Цанков. По силата на взетото партийно решение Д. Казасов, макар и с голямо недоволствие, е принуден да се раздели с министерския пост (февруари 1924 г.).

Въпреки ненормалното положение, в което БЗНС е

поставен след преврата, той решава да участва в парламентарните избори от есента на 1923 г. и успява да регистрира свои листи в 31 от 72-те изборителни околии в страната.

Същото прави и БКП (т.с.), въпреки съвета на Задграничното бюро на партията в Москва, че предвид създаденото тежко положение за нея след потушаване на въстанието, тя трябва да се откаже от участие в парламентарните избори. За изненада на Задграничното бюро, БКП (т.с.) успява да вкара в XXI Обикновено Народно събрание 8 свои представители.

Така след парламентарните избори Демократическият сговор се оказва доминиращата политическа сила в страната. За да запази това свое положение, в началото на януари 1924 г. той прокара в парламента т. нар. Закон за защита на държавата (ЗЗД), по силата на който БКП (т.с.) и нейните подразделения са поставени и де юре вън от законите на страната.

Тежкото положение, в което се оказва БКП (т.с.), създава благоприятни условия за надигане на две ликвидаторски течения в редовете ѝ. Едното от тях е „дясно” и се възглавява от д-р Никола Сакаров и Никола Максимов. То отстоява деветоюнската тактика на ЦК на БКП (т.с.), но се обявява срещу минаването на партията в нелегалност, без да съзнава че по този начин я излага на унищожителните удари на сговористкия режим. Другото е „ляво” и подлага на критика не само деветоюнската тактика на ЦК на БКП (т.с.), но и неговата септемврийска линия. Изразител на този кръг са група дейци около в. „Лъч” начело с Иван Ганчев, Иван Клиначаров и Сидер Тодоров.

Опитът за легализиране на БКП (т.с.) чрез създаване на Независима партия на труда (1924 г.) завършва без успех. Както „десните”, така и „левите” ликвидатори са изключени от БКП (т.с.).

Проведената на 17-18 май 1924 г. Витошка нелегална

конференция осъжда деветоюнската тактика на ЦК на БКП (т.с.), но изказва одобрение на септемврийската линия и в съгласие с оценката на Комунистическия интернационал взема решение за продължаване курса на въоръжено въстание срещу сговористкия режим. В същото време с решението си за въоръжено въстание, без каквито и да било уговорки, Витошката конференция лишава партията от реални възможности за гъвкавост и маневреност според вътрешнополитическите условия в страната. Така се създават благоприятни условия за зараждане на **ултраляв уклон** в БКП (т.с.). Разбира се, за този уклон немалка вина има и засиленият правителствен терор в началото на 1924 г. и през 1925 г. За броени седмици падат убити видни комунистически функционери. В отговор на белия терор Военната организация на БКП (т.с.) отговаря с „червен“ – убити са някои представители на сговористката власт.

Напрегнатата обстановка в страната създава благоприятни условия за възникване на четническото движение от членове и съмишленици на БКП (т.с.). Първите въоръжени чети се появяват през пролетта на 1924 г. и освен с агитационна дейност се занимават и с наказателни акции спрямо провинили се сговористки чиновници.

На 16 април 1925 г. Военната организация на БКП (т.с.) след дълга подготовка извършва атентат в столичната катедрала „Св. Неделя“ с намерение да ликвидира монарха и нанесе удар върху правителството на Ал. Цанков. Акцията се оказва безуспешна, но падналите в нея около 200 жертви дават повод на сговористкото правителство да засили още повече своите репресивни мерки. За броени дни и седмици „изчезват безследно“ не само стотици привърженици на БКП (т.с.), но и от земеделската левица и безпартийни, демократично мислещи лица.

Задграничното бюро на ЦК на БКП (т.с.) в Москва осъжда незабавно извършения акт, като противоречащ на основната тактика на партията за борба срещу сговористкия режим чрез привличане на масите.

За пръв път обстановката, създадена в страната след атентата в катедралата „Св. Неделя“, се обсъжда обстойно на **Московското съвещание**, състояло се от края на юли до началото на септември 1925 г. Набелязан е нов курс на партията за свързването ѝ с масите, за издигане на тяхното класово съзнание, за легализиране на синдикалното движение и пр.

През септември – октомври 1926 г. е проведен първият разширен **Виенски пленум** на ЦК на БКП (т.с.). В духа на решенията на Московското съвещание е взето решение за продължаване курса на засилване на връзките на партията с масите, за съчетаване на нелегалните с легални форми на борба, за създаване на Блок на труда и пр.

От 8 декември 1927 г. до 15 януари 1928 г. в Берлин заседава **Втората редовна нелегална конференция на БКП (т.с.)**. На нея привърженици на септемврийската линия водят борба срещу десните ликвидатори и левите сектанти. Дадена е положителна оценка на теснячеството, но не са определени ясно неговите отлики от болшевиките.

Съзнавайки, че минаването на партията в дълбока нелегалност крие реална опасност от откъсването ѝ от масите, ръководството ѝ взема своевременно мерки в съгласие с решенията на Московското съвещание и последвалите пленуми и конференции за легални проявления. Първата успешна стъпка в тази насока са създадените **Независими работнически професионални съюзи (НРПС)**, като легална проява на синдикатите (лятото на 1925 г.). Най-значителният успех обаче в тази насока е учредяването на **Работническата партия (РП)** (февруари 1927 г.), която бързо се разраства и при-

влича в редовете си около 30 000 членове и симпатизанти на БКП (т.с.). В края на 1928 г. е легализиран и младежкят комунистически съюз в лицето на **РМС**.

В момента, когато БКП (т.с.) и нейните подразделения търсят пътища за легални проявления, появява се т. нар. „**ляво сектантство**”. То бързо взема връх в партийното ръководство и го оглавява от 1929 до 1935 г. Под влияние на революционната фразеология на VI конгрес на Комунистическия интернационал (1928 г.) и последвалите пленуми на ИККИ левите сектанти, в чиито редове влизат по-млади функционери на БКП (т.с.), подлагат на остра критика старите партийни кадри, осъждат тесняшкия период на партията и насочват главния си удар не върху дяснополитическите формации в страната, а срещу БЗНС, който определят като „аграрфашистка партия”, и БРСДП (о), подложен на атака като „социалфашистка формация”. Това довежда до остра конфронтация между БКП (т.с.) и посочените две политически партии, в резултат на което отслабват силите на левия спектър в момент, когато в страната бушува остра икономическа криза и когато единодействието между трите партии е крайно наложително.

Докато трае световната икономическа криза, грешките на левите сектанти остават незабелязани и някак логични. Още повече че БРСДП (о) и БЗНС също водят политика на конфронтация спрямо БКП (т.с.). Добре известни са думите на секретаря на БЗНС Вергил Димов, който в края на 20-те години заявява на всеослушание, че Съюзът „ще затвори селото за комунистите”.

След световната икономическа криза както в света, така и в България настъпва успокояване на политическата обстановка. Вместо да се съобразят с променените условия, левите сектанти продължават да си служат с лява фразеоло-

гия, която ги изолира от масите. Колко откъснато е от реалностите в страната лявосектантското ръководство показва неговата оценка за държавния преврат от 19 май 1934 г., който е характеризирен като акт, създаващ „революционна криза в страната”.

Сериозни трусове разтърсват и вътрешнополитическия живот на БЗНС. След преврата от 9 юни 1923 г. неговото организационно единство е нарушено и връх вземат центробежните сили. Очертават се три основни групировки. Първата, възглавявана от Петко Д. Петков, Димитър Грънчаров, Николай Петрини и др., е **за единодействие с БКП (т.с.)**. През август 1924 г. е подписано споразумение с ЦК на БКП (т.с.) за подготовка на ново въоръжено въстание в името на създаване на работническо-селско правителство. Привържениците на това течение падат в по-голямата си част жертва на белия терор, предприет от сговористкия режим през 1924 – 1925 г. и особено след атентата в столичната катедрала „Св. Неделя”. Нанесеният тежък удар върху земеделската левица намалява нейното влияние сред съюзните членове.

Второто течение е **центристкото** – то се обявява против сговористкия режим, но не приема и единодействието с БКП (т.с.) срещу общия враг на българското селячество и работническата класа. Третото течение е на **десните сили** в БЗНС и се колебае между опозицията и сътрудничеството със сговористкия режим.

От края на 1926 г. в БЗНС се оформят и няколко съюзни организации: **БЗНС - „Оранжев”** (с лидер Коста Томов); **БЗНС - „Врабча 1”** и **земеделската левица**. В най-тежко положение се оказва последната групировка, която още не може да превъзмогне ударите на сговористкия режим след белия терор. На преден план сред земеделските формации се оказва БЗНС - „Врабча 1” (с лидер Димитър Гичев). Във връзка

с предстоящите парламентарни избори за XXIII Обикновено Народно събрание (1931 г.) тази земеделска формация влиза в коалиция с няколко други опозиционни на сговористкия режим политически партии и създават нова политическа групировка, наречена Народен блок. Макар че БЗНС - „Врабча 1” осигурява $\frac{3}{4}$ от гласовете на Народния блок, в новото коалиционно правителство са му предоставени само три министерски места и то не от най-важните.

Десницата не успява да разшири своето влияние и в началото на 30-те години сама слага край на своето съществуване, вливайки се в т. нар. Народно социално движение, възглавяно от проф. Ал. Цанков.

Земеделската левица, възглавявана от Лазар Станев, също допуска голяма грешка, като се влива организационно в БКП (т.с.).

Междувременно през март 1932 г. се създава опозиционният на БЗНС - „Врабча 1” **БЗНС „Александър Стамболийски”**, известен още и като **БЗНС - „Пладне”** (по името на партийния му орган – в. „Пладне”). Начело на новата съюзна организация застават група видни дейци на БЗНС, които след преврата на 9 юни 1923 г. успяват да емигрират вън от България – Александър Обов, Коста Тодоров и др. БЗНС „Ал. Стамболийски” ратува за народовластие и истински парламентаризъм, за премахване на ЗЗД и за пълна и безусловна политическа амнистия на политическите затворници, хвърлени в затворите след преврата от 9 юни 1923 г.

Неочаквано през август 1933 г. БЗНС „Ал. Стамболийски” се обединява с БЗНС - „Врабча 1”, в резултат на което се образува нова земеделска формация **БЗНС „Обединен”**. Тя ратува за въвеждане на прогресивно-подоходен данък, за възстановяване на трудовата поземлена собственост, за въвеждане на държавен контрол над банките и акционерните

дружества и др. В същото време не приема сътрудничеството с БКП (т.с.). Поради разнородния си социален състав БЗНС „Обединен“ не просъществува дълго и се разпада отново на БЗНС „Ал. Стамболийски“, групата „Селска власт“ и кръга около сп. „Земя и труд“.

Друга група отцепници от БЗНС - „Врабча 1“ и БЗНС „Оранжев“ образуват през март 1932 г. т. нар. **БЗНС „Георги Марков“** или **БЗНС „Сердика“**. Те се обявяват срещу вътрешната и външна политика на блоковото правителство и ратуват за „правна сигурност“, „възраждане“ и „социално творчество“. След като през януари 1934 г. привържениците на К. Томов се вливат в Цанковото Народно социално движение, Г. Марков и неговите съмишленици се връщат обратно в редовете на БЗНС - „Врабча 1“.

Обособилите се крила и перца в БЗНС през втората половина на 20-те и началото на 30-те години на XX век намаляват в значителна степен неговото политическо влияние в страната.

След напускането на Димо Казасов от правителството на проф. Ал. Цанков в БРСДП (о) се обособяват две течения – **просговористко**, възглавявано от Д. Казасов, Асен Цанков и д-р Петър Джидров, и **антисговористко** начело с Григор Чешмеджиев и Кръстьо Пастухов. През 1924 – 1925 г. връх взема второто от тях, в резултат на което се стига до изключване на привържениците на първото от редовете на партията. През 1926 г. просговористкото течение създава нова политическа формация в лицето на т. нар. **Социалистическа федерация**. Тя обаче се оказва нетрайно творение, тъй като част от предводителите ѝ я напускат. Д. Казасов например става един от учредителите на нова политическа групировка – Политически кръг „Звено“.

Вътрешните борби пречат за организационното консо-

лидиране на БРСДП (о) и не ѝ позволяват да увеличи членския си състав. Вместо това налице е обратен процес, който довежда до намаляване броя на членовете и симпатизантите ѝ. От 1931 г. отпада от името на партията добавката „обединена”. През следващите няколко години до преврата на 19 май 1934 г. БРСДП не успява да укрепи своите редове, поради което остава една от незначителните формации в страната.

И така само за едно и половина десетилетие след края на Първата световна война партиите от левия политически спектър от първостепенен фактор във вътрешнополитическия живот на страната са изтласкани на задни линии. Извършеният на 19 май 1934 г. държавен преврат ги заварва в състояние на организационна криза, съпроводена с остри вътрешни борби между различните течения и групировки в тях. Това е може би и една от главните причини, която позволява на партиите от десния лагер не само да оцелеят от големия удар, нанесен им след катастрофалния изход на България от Първата световна война, но и да укрепят своето положение в страната. От преврата на 9 юни 1923 г. до преврата от 19 май 1934 г. управлението на страната е непрекъснато в техните ръце. Присъствието на БРСДП (о) в първото сговористко правителство (1923 – 1924 г.) и на БЗНС - „Врабча 1” в блоковото управление (1931 – 1934 г.) не променя тази констатация.

* * *

Очертаната, макар и в най-общи щрихи, картина на левия политически спектър от 1918 до 1934 г. отразява основните постижения на българската историческа наука до 10 ноември 1989 г. Днес, почти две десетилетия след тази дата, следва да се изтъкне, че и трите партии, участващи в посочената групировка, се нуждаят от нов поглед и преоценка на

тяхното поведение като политически фактор през разглеждания период.

За БРСДП (т.с.) – БКП (т.с.) – подлежи на сериозна преоценка проблемът за т. нар „болшевизация“, като се изтъкнат и някои негативни последици от този процес. За разлика от довоенния период и първите години след световната война, когато ръководството на партията е в ръцете на Д. Благоев, тя не е финансово зависима от Втория социалистически интернационал. И може би това е главната причина, която ѝ позволява да провежда **самостоятелна политическа линия**, според учението на Карл Маркс и Фридрих Енгелс, както го разбират нейните ръководители. Вън от всякакво съмнение е фактът, че БРСДП (т.с.) е един от най-верните отряди на световната социалистическа организация и се радва на голям авторитет сред нейните водители. В същото време, когато някои от лидерите на тази организация в лицето на Карл Кауцки, Г. В. Плеханов и др. изменят на резолюцията на Втория социалистически интернационал по въпроса за войната, взета на Базелския конгрес (1912 г.), това не попречва на Д. Благоев да се обяви рязко против тях.

Известно е, че в навечерието и по време на Първата световна война БРСДП (т.с.) се оказва една от най-ярките антивоенно настроени социалдемократически партии във Втория социалистически интернационал.

Влизането на БКП (т.с.) в редовете на Третия комунистически интернационал (1919 г.) съвпада с времето, когато (поради заболяване) Д. Благоев е принуден постепенно да се оттегли от нейното ръководство. През август 1919 г. умира и най-близкият му съратник Георги Кирков, по онова време секретар на ЦК на партията. От този момент насетне на преден план в БКП (т.с.) излиза Васил Коларов, който става **фактически лидер на партията**. От това време датира и новият

курс на БКП (т.с.) на сляпо и механично подражание на вземаните от Коминтерна решения, без оглед на специфичните вътрешнополитически условия в България. Вероятно за този курс на БКП (т.с.) оказват влияние редица причини, сред които не на последно място е и **финансовата зависимост на партията от световната комунистическа организация**. Разбира се, този въпрос подлежи на основно и детайлно проучване от бъдещите изследователи на историята на БКП след Първата световна война. На второ място, по нов начин следва да се осветли и септемврийската линия на ЦК на БКП, отстоявана най-ярко от Васил Коларов и Георги Димитров от 1923 до 1934 г., като ѝ се даде една нова обективна оценка. Очевидно не може повече да се премълчава фактът **за физическата разправа с лицата и кръговете в БКП (т.с.), обявили се срещу тази линия**. Очевидно идейните аргументи са се оказали безсилни срещу противниците на септемврийската линия. Това обаче в никакъв случай не оправдава предприетото срещу тях насилие, тъй като става дума за дейци не по-малко предани на социалистическия идеал, отколкото проводниците на септемврийската линия.

Трето, по нов начин следва да се подходи и при осветляването на някои моменти от Септемврийското въстание 1923 г. Очевидно по-нататъшното премълчаване на поведението на Васил Коларов и Георги Димитров в края на въстанието не може повече да се отлага. Известно е, че двамата ръководители на въстанието още преди да бъде то потушено, напускат полесражението и емигрират въвн от България, оставяйки на произвола на съдбата десетките и стотици надигнали се въстаници. Тази постъпка на двамата партийни ръководители е в пълен дисонанс с общоприетото становище, според което те като водачи би трябвало да останат до последния миг на бойното поле. Затова, когато се говори за

причините, довели до неуспеха на въстанието, не бива да се пропуска вече и преждевременното емигриране на двамата негови главни ръководители.

Четвърто, от нов прочит се нуждае и периодът на т. нар. „ляво сектантство”. Вече се каза, че от 1929 до 1934 г. те заемат ръководството на партията и допускат сериозни политически грешки. Според мен обаче това не е основание да се предприемат драстичните мерки спрямо тях, достигащи до физическа разправа. Това е един твърде драматичен момент от историята на БКП (т.с.), когато борбата на идеите се измества от борба с репресивни мерки.

За БРСДП (о) – лично аз продължавам да споделям дадените за нея оценки в историческата литература до 1989 г. за нейното поведение през периода на управлението на БЗНС (1919 – 1923 г.), по време на Демократическия сговор (1923 – 1931 г.) и Народния блок (1931 – 1934 г.). От допълнително осветление се нуждае въпросът защо тази партия не можа да се превърне в масова, както това се получи с други социалдемократически партии в Европа след края на Първата световна война, което в последна сметка позволи тази ниша да се заеме от друга политическа формация – БЗНС. И още един въпрос, който също се нуждае от допълнителни проучвания, е как се стигна до изтласкване на старите кадри на партията в лицето на Янко Сакъзов, Константин Бозвелиев и др. от по-новите дейци – Кръстьо Пастухов, Григор Чешмеджиев и др., и как това се отрази на политическата ѝ стратегия и тактика в следвоенния период. Тенденцията в някои публикации, появили се след радикалната промяна от 10 ноември 1989 г., за оневиняване на участието ѝ в сговористкото правителство, са прибързани и по-скоро емоционални, отколкото научно обосновани.

За БЗНС – по нов начин се нуждае преценката на Ал. Стамболийски като политически и държавен деец. Мъчени-

ческата му смърт след преврата от 9 юни 1923 г. го превръща в своеобразна икона, което не позволява да се видят и редица слабости в неговата практическа дейност. Няма да говорим за несъстоятелността на издигнатата от него идея за „самостоятелна селска власт“, която не му позволява да види реално съществуващата вътрешнополитическа обстановка, поради което и става жертва на своите заблуди, особено що се отнася до позицията му спрямо монархическия институт. Известно е, че Ал. Стамболийски се поддава на уловките на цар Борис III, което му попречва да се ориентира своевременно в създадената в страната след 9 юни политическа обстановка. Заедно с това смятам, че опитът да се омаловажи ролята на Юнското въстание от 1923 г. като най-ярка изява на съпротива срещу сговористките заговорници, е недопустимо.

Що се отнася до някои други събития от вътрешнополитическия живот в страната през разглеждания период, акцентът трябва да падне най-вече върху преврата от 9 юни 1923 г., т.е. каква оценка ще се даде на неговия характер – **фашистки или нефашистки**. От тази оценка ще зависи и характеристиката на сговористкия режим като фашистки и на Народния блок като „пробив“ във фашистката диктатура.

Проведената през 60-те години на XX век дискусия за фашизма в България очевидно се нуждае от сериозна преоценка. Няма никакво съмнение, че установеният след преврата от 9 юни 1923 г. сговористки режим е **десен, дори крайно десен**, доказателство за което е приетият Закон за защита на държавата, за който стана дума по-горе, чрез който се извършва посегателство върху политическите права на гражданите в страната, регламентирани от Търновската конституция. В същото време следва да се каже, че **не всеки десен режим трябва да се класифицира като фашистки**. Десни режими в България е имало и преди управлението на

Демократическия сговор. Нека припомним, че дори и най-големите симпатизанти на Стефан Стамболов не отричат неговите **диктаторски методи** в управлението на страната. На никой обаче няма да му дойде на ум да квалифицира неговия режим като **фашистки**.

Фашизмът като социално-политическо учение се появява в определена епоха – след края на Първата световна война. Неговата родина е Италия, където от края на октомври 1922 г. е установена открита диктатура на Б. Мусолини.

При всичките си симпатии към италианския фашизъм, сговористките управници в България не въвеждат някои от неговите най-отличителни черти – дирижиране на стопанския живот, открития национализъм, достигащ до шовинизъм, изтласкване на политическите партии от управлението на страната, придаване на формален характер на монархическия институт и пр.

Много би могло да се говори в тази насока, но и от казаното дотук е видно, че обликът на управлението в България съществено се отличава от този във фашистка Италия. Това, че отделни сговористки дейци не крият симпатиите си към Б. Мусолини, не дава основание сговористкият режим да бъде квалифициран като фашистки. Заедно с това следва да се обърне повече внимание на другите реални процеси в политическия живот на страната и на първо място превръщането на **монархическия институт в първостепенна политическа сила**. Далеч още преди да падне правителството на звенарите (1934 – 1935 г.), цар Борис III по същество си е създал положението на най-важния политически фактор в страната.

Левият политически спектър не доловя тези процеси, за да сплоти своите сили. Вместо това той се впуска в необосновани боричкания, които в последна сметка го изтласкват от завоюваните позиции, които има в годините непосредствено след Първата световна война.

БИБЛИОГРАФИЯ

І. За БРСДП (т.с.) (БКП (т.с.))

Боев, П. Към въпроса за началото на ленинизацията на БКП. – *Известия* на Института по История на БКП при ЦК на БКП (по-нататък *ИИИБКП*), Т. 32, С., 1975.

Боев, П. Конгрес исторически. І конгрес на БКП. С., 1980.

Петров, Ст. Септемврийското въстание и болшевизацията на БКП. С., 1960.

Йотов, Й. Първият конгрес на Българската комунистическа партия (тесни социалисти) 1919. С., 1959.

Колева, Т. За мястото на І конгрес в превъоръжението на БКП с ленинизма. – *ИИИБКП*, Т. 43, С., 1980.

Косев, Д. Септемврийското въстание 1923. С., 1973.

Митев, Й. Фашисткият преврат на 9 юни 1923 година и Юнското антифашистко въстание. С., 1973.

Наумов, Г. Агенатът в катедралата „Св. Неделя” – 16 април 1925 г. С., 1989.

Наумов, Г. Работническата партия в България (1927 – 1939).

Димитрова, Ст. Московското съвещание на Българската комунистическа партия. С., 1959.

Григоров, Б. Виенският пленум на Централния комитет на Българската комунистическа партия (т.с.) – 1926 година. – *ИИИБКП*, Т. 26, С., 1971.

Григоров, Б. Втората конференция на БКП (т.с.). 8 декември 1927 г. – 15 януари 1928 г. С., 1965.

Панайотов, Л. Борбата на БКП срещу ликвидаторството и десноопортюнистическите отклонения (1923 – 1934). С., 1962.

Мичев, Д. Четническото движение в България 1924 – 1925. С., 1964.

Натан, Ж. Борбата на БКП против „лявото” сектантство. – *ИИИБКП*, Т.11, С., 1964.

Василев, В. Политическият курс на Българската комунистическа партия между VI и VII конгрес на Коминтерна. – *ИИИБКП*, Т.38, С., 1978.

II. За БРСДП (о)

Митев, Й. Отношението на Социалдемократическата партия към военно-фашисткия преврат на 9 юни 1923 г. и правителството на Демократическия сговор. 1923 – 1924. – *Научни трудове* на АОНСУ. Серия „История”. Т. 68, С., 1990.

Григоров, Б. Социалдемократическата партия и Септемврийското въстание през 1923 г. – *ИИИБКП*, Т.29, 1973.

Григоров, Б. От съглашателство към залез. Социалдемократическата партия в България (9 юни 1923 – 19 май 1934 г.). С., 1971.

III. За БЗНС

Петрова, Д. Самостоятелното управление на БЗНС. 1920 – 1923 г. С., 1988.

Петрова, Д. БЗНС в периода на икономическата криза. 1929 – 1934 г. С., 1979.

Велев, Ал. Главни реформи на земеделското правителство. Трудовата повинност, аграрната и просветната реформа. С., 1977.

Недев, Н. Александър Стамболийски и заговорът. С., 1974.

Митев, Й. Фашисткия преврат на девети юни 1923 година и Юнското антифашистко въстание. С., 1973.

Василев, Л. Политическо и организационно развитие на БЗНС. VI.1923 – IV.1925. С., 1988.

Василев, Л. БЗНС по време на правителството на Александър Цанков (1923 – 1925). С., 2001.

IV. За общественно-политическия живот в България 1918 – 1934 г.

Христов, Хр. България, Балканите и мирът 1919 г. С., 1984.

Георгиев, В. Народният сговор 1921 – 1923. Към началната история на фашизма в България. С., 1979.

Радулов, Ст. Кризата в общественно-политическите възгледи на буржоазната демокрация в България 1918 – 1923 г. – *Научни трудове на АОНСУ*, Т.64.

Радулов, Ст. Демократическият сговор по време на Цанковия режим (1923 – 1925 г.). – *Научни трудове на АОНСУ*, Т.79.

Радулов, Ст. За характера на следвоенната революционна криза в България (1918 – 1923 г.). – *Научни трудове на АОНСУ*, Т.89.

Радулов, Ст. Управлението на БЗНС и българската буржоазия. С., 1981.

Косев, Д. Положението в България и проблемът за курса на БКП след Септемврийското въстание 1923 г. (до април 1923 г.). – *Известия на Българското историческо дружество*, Т.27.

Наумов, Г. Политическите борби в Демократическия сговор през управлението на Андрей Ляпчев. – *ИПр.*, 1969, №6.

Наумов, Г. Създаването на Народния блок и идването му на власт през юни 1931 г. – *Годишник на Софийския университет. Идеологически катедри*. Т.59.

Василев, В. А. За политическата обстановка в България непосредствено след парламентарните избори от 21 юни 1931 г. – *Известия на Института по история при БАН*, Т.19.

БКП И СЕЛСКОТО ДВИЖЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ: ТЕОРИЯ, ПРАКТИКА (май 1919 – септември 1944 г.)

Луиза Ревякина

Политиката на Българската комунистическа партия по отношение на селяните и политическата им организация – Българския земеделски народен съюз (БЗНС), през периода 1919 – 1944 г. се базира върху решенията на конгресите на Комунистическия интернационал и на пленумите на Изпълнителния комитет на Коминтерна по аграрния и селския въпрос. В основата на теоретическите концепции на Коминтерна относно селяните и техните организации е заложена тезата, че за победата на социалистическата революция е необходим съюз между работническата класа и селяните, в който ръководната роля трябва да принадлежи на работническата класа начело с комунистическата партия. Това особено се отнася за страни, където селяните съставляват мнозинство от населението. Пред комунистическите партии се поставя задачата да активизират селското движение в своите страни, да изградят работническо-селски блок, да проникнат в съществуващите селски организации и да внесат в тях идеята за работническо-селския съюз, да засилят комунистическото влияние върху тяхното ръководство.

Първоначално в ръководството на БКП (т.с.) по отношение на селското движение и на БЗНС почти не се наблюдава промяна от времето на социалдемократическия период в развитието на партията, въпреки че ЦК на партията прецизно следи приеманите от конгресите на Коминтерна решения по селския въпрос и се стреми те да намират отражение и в решенията на конгресите на БКП (т.с.) или на Партийния съвет

(ПС) на ЦК, и да се изпълняват. Идващите от Москва указания, че за победата на социалистическата революция, особено в страните с предимно селско население, е необходимо изграждане на работническо-селския съюз, се преплитат с все още неизживяното схващане от социалдемократическия период на партията, че тя като партия на работническата класа е призвана да защитава интересите преди всичко на пролетариата¹ и има за цел установяването на диктатура на пролетариата. Това допринася за непоследователност в действията на ръководството на компартията.

БКП трябва да промени отношението си към селяните. От самото начало на своята дейност БРСДП не пренебрегва защитата на интересите на всички угнетявани и експлоатирани, и преди всичко на дребните земеделци. В икономическата част на програмата, приета на Първия конгрес на партията, проведен на връх Бузлуджа на 20 юли (2 август по н.ст.) 1891 г., е записано: „2. Унищожение на десятъка и косвените данъци и въвеждане на прогресивния данък само върху приходите. Преобразование на земеделските каси в полза на бедното население. Правото на всеки земеделец да се ползва от всички гори, води и мери. Устройството на държавни магазини за земеделски и индустриални продукти за избавление на населението от експлоатацията на прекупвачите”². Вторият (1892 г.) и Третият (1893 г.) конгрес на БРСДП вземат решение партията да развива социалистическата пропаганда не само сред работниците, но и сред дребните занаятчии и земеделците³. Но с вземането на конкретни решения в защита интересите на други съсловия, а още повече да ги привличат към бор-

¹ *БКП в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК*. Т. 1., 1891 – 1918. С., 1957, с. 15.

² Пак там., с. 19.

³ Пак там., с. 38.

бата, социалдемократите не бързат, защото смятат, че засега най-важното е да се работи сред работниците. Като отстоява интересите на пролетариата, партията заедно с това защитава интересите и на всички останали експлоатирани слоеве на населението. Всякакъв опит на някои от членовете на партията (Я. Сакъзов, Н. Габровски) да насочат вниманието към дребните производители се оценява от нейните ръководители като опортюнизм и като намерение партията да се ангажира с други слоеве за сметка на работническата класа, както и че при голям ангажимент на партията към дребните собственици и производители има опасност тя да се превърне от работническа в една дребнобуржоазна селско-занаятчийска партия⁴.

Отношението в БРСДП към Дуранкулашките събития и създаването на Земеделския съюз не е еднозначно. Н. Габровски на VII конгрес на партията (1900 г.) ги оценява като революционни и дори развива тезата, че сега в България селяните са най-революционна сила. Той предлага „да се разшири дейността на партията в селата, като се създаде специален партиен орган, който да се занимава със земеделското движение” и „да се поздравят всички партийни членове, които са взели участие в него”.⁵ А Сакъзов счита едва зародилото се земеделско движение за буржоазно. Повечето делегати на конгреса обаче подкрепят мнението на Г. Кирков, който в изказването си от името на ЦК и на марксисткото течение в партията казва, че земеделското движение не може да е революционно, защото дребните земеделци в България „не са още революционен елемент”. То още не е избистрено, то е една „мътилка”, и партията, преди да вземе отношение към него, трябва да го наблюдава. Но според него социалдемок-

⁴ Пак там., с. 59, 120.

⁵ Пак там., с. 120.

ратите не трябва да се отказват от политическото възпитание на селските маси. Приетата на конгреса резолюция по земеделското движение е в духа на изказването на Г. Кирков.⁶ По предложение на Г. Кирков конгресът приема и резолюция-протест, осъждаща причинителите на кръвопролитията във Варна, Тръстеник, Красен, Дуранкулак и др. и изказва своите симпатии към ония борци, които са взели участие в борбата на страната на народа.⁷

Продължилият сред ръководните кръгове в партията спор относно отношението към земеделското движение, в частност, и въобще за необходимостта от обединение и общи действия на „производящите слоеве”, в България за осъществяване на „националните задачи” довежда до оформяне на общоделското течение в БРСДП. То пропагандира идеята за класовото сътрудничество, отрича класовата борба и революционната роля на пролетариата. През септември 1900 г. Я. Сакъзов започва да издава в София сп. „Общо дело”. VIII конгрес на БРСДП (1901 г.) заема непримирима позиция към общоделството. В резолюцията по отчета на ЦК, изработена от Д.Благоев, Г. Георгиев, Г. Кирков и др., се порицават техните отклонения от партийните задачи, превръщането на партийната политика от социалдемократическа в демократическа и се подчертава категорично, че БРСДП трябва да има чисто пролетарски характер, че тя трябва да развива своята дейност изключително сред работниците и в защита на ра-

⁶ Резолюцията по земеделското движение и отношението на партията по него гласи: „VII конгрес на БРСДП, като взема предвид, че днешното земеделско движение е само в остра форма проявление на преврата или разложителния процес, който се извършва в икономическото положение на земеделците-селяни, препоръчва на партийните членове, като се ръководят от нашата минимална и максимална програма и от досегашните решения на партийните конгреси по въпроса, да се придържат към една уяснителна деятелност по отношение на това земеделско движение и създаващия се Земеделски съюз”. – Вж. БКП в резолюции..., Т. I, 123 - 124.

⁷ Пак там, с. 125.

ботниците. „Сродни и близкостоящи до пролетариата елементи на градската и селска среда могат да представляват за партията известна сила само дотолкова, доколкото те *се про-никват от класовите интереси на пролетариата*”⁸. За да се подпомогне този процес, в задачите на партийните членове влиза воденето на „устна и печатна социалдемократическа пропаганда както измежду чисто работническата среда, така и из близкостоящите до нея среди за привличането им към съзнателно участие в борбата на партията”⁹.

Разцеплението на партията, станало на X ù конгрес (1903 г.), на БРСДП (тесни социалисти) и БРСДП (широки социалисти), довежда до втвърдяването на позицията в ръководството на тесните по този въпрос. В приетата на конгреса резолюция по партийната дейност и тактика конгресът постановява: „партията, преди да се впусне в по-широка партийна дейност, трябва да *стъпи здраво върху своята естествена обществена среда – наемното работничество*”¹⁰.

По-непримиримо става отношението на тесните социалисти и към БЗНС. Те с раздвоени чувства посрещат превръщането на БЗНС от „икономическа организация” в политическа партия, но се радват, че тя като една лява партия отнема членската маса и гласовете на буржоазните и дребнобуржоазните партии, в това число и на широките социалисти. Но след разцепването на парламентарната група на БЗНС (на групата на Д. Драгиев – „чисти”, и на групата на Ц. Бакалов – „нечисти”)¹¹ в XVII ОНС (февруари 1914 – август 1919 г.),

⁸ Пак там, с. 129, 131.

⁹ Пак там, с. 132.

¹⁰ Пак там, с. 150.

¹¹ В края на 1916 г. с обвинението, че мнозина земеделски депутати участвали в т. нар. Деклозиева афера и сътрудничели с правителството на В. Радославов, 15 депутати (от 43 депутати земеделци) около Д. Драгиев се обявяват за самостоятелна парламентарна група.

което повлича след себе се разногласията в самия Съюз, в ръководството на тесните социалисти се оформя мнението, че БЗНС все по-малко започва да се отличава от буржоазните партии. По време на Владайските събития през 1918 г. Д. Благоев отказва предложението на Ал. Стамболийски да оглави заедно с него и с Р. Даскалов войнишкия бунт.

Първият конгрес на БКП (т.с.) (май 1919 г.) в резолюцията по вътрешното и международното положение, публикувана под формата на Манифест към всички трудещи се в България, нарича коалиционното правителство на Т. Теодоров (ноември 1918 – октомври 1919 г.), в което участва и БЗНС¹², контрареволуционно, неспособно да донесе никакво подобрение в положението на народните маси, а левите партии – земеделци, социалисти, радикали, са обвинени, че с участието си в коалиционните правителства заедно с буржоазните партии само подпомагат „да извадят затъналата буржоазна кола от калта”, че те „не са нищо друго освен агенти на буржоазията и монархизма и изменници на делото на народните маси, в което те уж се кълнат”¹³.

На изборите за XVIII ОНС през август 1919 г. БКП (т.с.) излиза с лозунга „класа против класа”, изразявайки недоволство от политиката на БЗНС и от участието му в коалиционното правителство на Т. Теодоров. Д. Благоев в речта си пред работническо събрание в София на 2 ноември 1919 г. по повод изнесената от правителството декларация за политиката на сформирания след изборите за XVIII ОНС коали-

¹² БЗНС участва в правителството на Т. Теодоров с двама министри – Ц. Бакалов, министър на железниците, пощите и телеграфите, и Д. Драгиев, министър на земеделието. Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството се резервира за Ал. Стамболийски, който след Владайското въстание е принуден да се укрива. Той заема този пост на 24 януари 1919 г., след амнистирането му.

¹³ БКП в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК. Т. II. 1919 – 1923. С., 1951, 18 – 19.

ционен кабинет начело с Ал. Стамболийски заявява: „Земеделците забравиха всички приказки за реформи, за република, за демокрация, с които агитираха сред народа. Те са днес в блок с прононсираните реакционни партии като народняците и цанковистите... Ал. Стамболийски, който през време на радомирските събития идва да ми говори за конфискация на капиталите, банките и едрите земевладения, днес с правителството си спасява капиталите от облагане и прибъгва към косвените данъци... Но най-характерно е, че в правителствената декларация няма нищо за работническата класа. Нещо повече, Земеделският съюз насъсква против борбите на работниците, насъсква селото против града – една политика, напълно реакционна”¹⁴.

Обявяването на стачка на железопътните и пощенските служители през декември 1919 г. нанася сериозен удар по коалиционното правителство на Ал. Стамболийски и става причина за изостряне на отношенията между БКП (т.с.) и БЗНС. Резолюцията по вътрешното положение на страната, приета на заседанието на Партийния съвет на БКП (т.с.) от 27 – 29 февруари 1920 г., обръща внимание на селските партийни организации и групи „в най-кратко време да достигнат до пълна идейна и организационна годност за правилното ръководене селските пролетарски и малоимотни маси в борбата им за тържеството на комунизма”.¹⁵ Правителството на БЗНС във връзка с назначените за 28 март 1920 г. парламентарни избори буквално „обяви война” на комунистическата партия. Започват се масови арести в селата, избивания и арести на комунистически агитатори. Издадена е заповед за конфискуване на комунистическите възвания и избирателни бюлетини и за тяхното унищожение. Разгонени са редица общински комунистически съвети.

¹⁴ Благовев, Д. Съч. Т.18, С., 1962, с. 505.

¹⁵ БКП в резолюции и..., Т. II, с. 55.

Отношенията между двете партии се влошават още повече, след като БКП като членка на Комunistическия интернационал започва да изпълнява решенията на II конгрес на Коминтерна (юли–август 1920 г.), който в контекста на разработването на стратегията и тактиката на световното комунистическо движение се занимава с въпроса „комунистическите партии – селяните”. Конгресът приема разработените от Ленин тезиси по аграрния въпрос като част от поуките на революциите в Русия от 1917 г. – Февруарската и Октомврийската. Според тях само градският и промишлен пролетариат, ръководен от комунистическата партия, може да помогне на селяните да се освободят от експлоатацията на капитала и на едрите земевладелци; промишлените работници могат да осъществят социалистическата революция само като изградят съюза между работниците и селяните, особено ако това се отнася за страните, където селяните съставляват мнозинство от населението. Пред комунистическите партии се поставят задачи: да активизират селското движение в своите страни, да инициират и организират прехода на трудовите селски маси на страната на пролетариата, да внесат класовата борба на село, като привлекат „на своя страна селскостопанския пролетариат, полупролетариата и дребните селяни и да неутрализират „средните” селяни”¹⁶.

Проведеният през май 1921 г. III конгрес на БКП (т.с) обръща особено внимание върху въпроса за отношението на комунистическите партии към селяните и приема резолюция под названието „Аграрният въпрос – тезиси по аграрния въпрос”. Доклад по аграрния (зеделски) въпрос в България изнася Д. Благоев. Той обосновава тезата, че диференциацията, която става в българското село, дава възможност

¹⁶ *Коммунистический Интернационал в документах. 1919 – 1932. М. 1933, 132 – 136.*

на комунистите да привлекат на своя страна и да поставят „под своето комунистическо знаме” не само полупролетарските селски маси (до 5 декара и от 5 – 30 декара) и дребните селяни (от 30 – 100 декара), но и средните селяни (от 100 – 200 декара)¹⁷, имайки предвид ниската производителност на селското стопанство в България и безперспективността на осъществяване на замисления от земеделското правителство закон за трудовата поземлена собственост.

Конгресът приема резолюция по селския въпрос в България, като поставя в основата ѝ тезисите на Коминтерна по аграрния въпрос. Резолюцията задължава партийните организации в селата да засилят агитацията си на село, да подчертават пред селяните, че те само ще спечелят от „комунистическата революция”, която ще ги освободи от дълговете им към лихварите и кръчмарите, към банките и държавните дългове, от произвола на полицията, от данъците, таксите, налозите и др. Те трябва да разясняват на селяните, че „комунистическата революция”, за да унищожи възможността от спекулация със земята, веднага ще обяви цялата земя за обществена собственост, но няма да посяга на земята на малоимотните селяни и изполичари и дори ще им предаде на безплатно използване земя и инвентар. Но тъй като дребното и средното земеделие не могат да развиват земеделското производство с бързи темпове, тъй като не могат да използват машини, научни постижения, модерни технологии и др., компартията ще дава предимство на селските земеделски кооперации, селските земеделски комуни и др. и ще убеждава дребните и средни земеделци в предимствата на колективно-

¹⁷ Според изнесените от Д. Благоев в доклада данни (според официалната статистика от 1910 г.) наемните земеделски работници съставляват 160 250, а от общо 638 000 собственици полупролетариите са 285 596, дребните селяни – 263 268, средните – 70 225, а едрите земевладелци (от 1000 декара нагоре) са 650. – БКП в резолюции и..., Т. I, с. 110.

то производство и ще ги насочва към него. Комунистическата държава ще вземе в своите ръце размяната и разпределението на продуктите чрез потребителски кооперации, които ще станат органи на същата държава¹⁸. Конгресът препоръчва да се използват различни форми на организация – партийни групи, младежки дружества, женски групи и др., за да се даде тласък за разгръщане на класовата борба на село¹⁹. БКП (т.с.) засилва агитацията си сред селяните, за да ги привлече на страната на комунистическото движение.

В условията на съществуващата опасност за преврат срещу сформираното през май 1920 г. самостоятелно правителство на БЗНС (след парламентарните избори през март 1920 г.), ЦК на БКП по настояване на Коминтерна на заседание на Партийния съвет на 25 април 1922 г. взема решение за установяване на техническо сътрудничество с БЗНС²⁰. Четвъртият конгрес на БКП (т.с.) (юни 1922 г.) потвърждава тази линия. През 1922 г. тя се провежда и на дело: противоврангеловата акция (април – май 1922 г.), търновските събития (септември 1922 г.), референдумът (ноември 1922 г.) за

¹⁸ БКП в резолюции и..., Т. II, 113 – 115

¹⁹ Пак там, с. 115.

²⁰ Тази резолюция на ПС не е предназначена за печатане. В БКП в резолюции и ... тя е препечатана от статията на В. Коларов „Тактиката на БКП в светлината на събитията“, публикувана в сп. „Комунистическият Интернационал“, № 1, 1924. Резолюцията гласи: „Всеки опит за преврат от страна на буржоазията, макар и насочен против земеделското правителство, заплашва непосредствено и Комунистическата партия; завземането на властта от буржоазните партии представлява голяма опасност за революционното движение; затова Комунистическата партия, която защитава с това себе си и революционното движение, ще се противопостави с оръжие на всеки опит за преврат от страна на буржоазията; макар между Комунистическата партия и Земеделски съюз сега да е невъзможно никакво политическо съглашение, но техническото сътрудничество между тях е допустимо“ – БКП в резолюции и..., Т. II, с.159.

Статията на В. Коларов е била публикувана след Септемврийското въстание и като следствие на обсъжданите в ИККИ въпроси относно позицията на БКП към преврата на 9 юни 1923 г. Така че тя едва ли е била известна на широк кръг ръководни дейци на БКП през 1922 – 1923 г.

виновността на членовете на бившите правителства на Ив. Евстатиев Гешов и Ст. Данев (1912 – 1913 г.) и Ал. Малинов – Ст. Костурков (1918 г.) за националните катастрофи. Но отношенията между партньорите в тези акции нито са напълно коректни, нито има пълно доверие между тях.

От началото на 1923 г. обаче отношенията между БКП и БЗНС се изострят отново. За това допринася и приетата през януари 1923 г. от Партийния съвет на БКП (т.с.), в съответствие с решенията на IV конгрес на Коминтерна (ноември 1922 г.), резолюция за работническо-селско правителство. Работническо-селското правителство се разбира като едно преходно правителство, образувано въз основа на сключения единен фронт отгоре между комунистическата партия и реформистките селски, дребнобуржоазни и буржоазни партии. Предполага се, че той ще разшири базата за провеждане на тактиката на единния фронт и възможностите за прехода към диктатурата на пролетариата. В същото време в резолюцията се заявява, че „работническо-селското правителство в България днес не може да се осъществи чрез една коалиция на Комунистическата партия със Земеделския съюз и произхождащото от него земеделско правителство”, защото „Земеделският съюз защитава интересите и провежда политиката на селската буржоазия”, изменил е на интересите на малоимотните и безимотните селяни и подлага „на бесен и кървав терор борещите се под знамето на Комунистическата партия работници и селяни”.²¹ Резолюцията по работническо-селското правителство призовава безимотните и малоимотните селяни да се отрекат от своите водачи, да се откъснат от селската буржоазия, да се опълчат срещу дружбашкото правителство и да поемат протегнатата братска ръка на работниците и селяните, вървящи под знамето на Комунистическата

²¹ БКП в резолюции и..., Т. II, с. 245.

партия, за обща борба за създаване на работническо-селска съветска република²².

БЗНС нарича БКП „платен агент“ на руския болшеvizъм. Правителството му предприема репресивни мерки срещу комунистите: те биват арестувани и уволнявани от работа, отнемат се парчета земя от малоимотните селяни, привърженици на комунистическата партия, и т.н. Земеделското правителство заявява за своето намерение да приеме редица изключителни закони против комунистическата партия и като първи такъв още по време на изборите излиза законът за селските комуни.

В тази изострена ситуация на отношенията с управляващата партия Партийният съвет на БКП (т.с.), знаейки за подготвяния преврат, и осъзнавайки, че всеки опит за преврат от страна на буржоазията, „макар и насочен против земеделското правителство, заплашва непосредствено и комунистическата партия“, на 25 април 1923 г. взема решение комунистическата партия да призове „трудещите се маси от градове и села да бъдат будни и готови и в момента, когато старите партии биха посегнали върху властта“, да се надигнат „с най-голяма решителност“ „както против градската, така и против селската буржоазия за завладяване на властта и създаването на работническо-селско правителство“.²³

Въпреки това ЦК на БКП на 9 юни 1923 г. не отправя призив към работниците и селяните да се противопоставят на преврата, като заема позицията на неутралитет. Подобно поведение може да се смята за логично, имайки предвид съществуващото в БКП (т.с.) отношение към БЗНС като партия на селската буржоазия, съюзила се с другите буржоазни партии. Освен това ръководството на партията е наясно, че

²² Пак там, 247 – 248.

²³ Пак там, с. 259.

за осъществяване на отправления в решението на Партийния съвет на БКП (т.с.) от 25 април призив към борба за завладяването на властта и установяването на работническо-селско правителство, в случай на опит за преврат, нито партията е готова, нито има условия за това. ЦК на БКП (т.с.) отстоява правилността на взетото от него решение за неутралитета по време на преврата чак до началото на август. Заседанието на ЦК на БКП на 5 – 7 август 1923 г. под натиска на пристигналите в България емисари на Коминтерна, преди всичко на Ал. Абрамович-Четуев („Албрехт“), и на редица партийни организации, несъгласни със заетата от ЦК на БКП позиция на неутралитет по време на преврата на 9 юни 1923 г., все пак взема решение за подготовка и вдигане в най-близко време на въоръжено въстание. В приетата резолюция се записва, че за „всестранната подготовка на масовото въоръжено въстание“ комунистическата партия трябва „да подаде ръка на селските маси на Земеделския съюз и да им помогне да се окопятят от нанесения им тежък удар“, както и „да влезе във връзка с местните и централните ръководители на ЗС“²⁴.

Заетата от ЦК на БКП (т.с.) позиция на неутралитет по отношение на преврата се подлага на остра критика от страна на ръководството на Изпълнителния комитет на Коминтерна (ИККИ) и се обсъжда на заседаващия от 12 до 23 юни 1923 г. III разширен пленум на ИККИ. Позицията на ЦК на БКП (т.с.) към преврата и към БЗНС, комунистическите партии се критикуват за това, че проявяват инертност по отношение на работата си сред селяните, че не са изживели социалдемократическото си наследство и тясното разбиране за класовата борба на пролетариата. Ако IV конгрес на Коминтерна (1922 г.) обявява лозунга „работническо-селско правителство“ за необходим само за страни с предим-

²⁴ Пак там, 272 – 273.

но селско население, то III пленум заявява, че той е важен за почти всички страни²⁵. Според резолюцията на пленума този лозунг ще подпомогне създаването на съюза между работниците и селяните в борбата за диктатура на пролетариата, ще разшири възможността за провеждането на тактиката на единен фронт със селяните и техните организации, ще позволи на комунистите да създават свои бази на село и по този начин да подготвят там почвата за завоюването на властта²⁶. Пленумът на ИККИ задължава всички комунистически партии незабавно да разработят конкретна програма за работа със селяните и ги ориентира към активизиране на „масовата революционна работа сред широките маси на трудещите се селяни”. Те се предупреждават да не подменят работата сред селяните с „безпринципни парламентарни комбинации” с т. нар. представители на селяните и водачите на т. нар. селски партии, които често са „най-реакционните елементи на буржоазията”, а да направят всичко възможно за освобождаването на трудещото се селско население от идейното и политическото им влияние²⁷.

Засиленото внимание в ръководството на Коминтерна към въпроса за отношенията между работниците и селяните, както и между техните организации поражда в ИККИ и идеята за създаване на международна селска организация – Селския интернационал (Крестинтерн) като помощна организация на Коминтерна, която би подпомогнала прокарването на комунистическата идеология и практика сред селяните. Неговото създаване е обявено на проведената на 10-16 октомври 1923 г. в Москва Международна селска конференция.

²⁵ *Расширенный пленум Исполнительного комитета Коммунистического Интернационала* (12 – 23 юни 1923 г.). М., 1923, с. 42.

²⁶ *Коммунистический Интернационал в документах*, с. 371.

²⁷ Пак там, 371 – 372.

ИККИ и ръководният орган на Селския интернационал – Международният селски съвет (МСС), разработват указания и препоръки за работата на компартиите сред селяните и техните организации. Основните указания се свеждат до следното: компартиите подкрепят не всяко селско движение, а само това, което непосредствено или косвено е от полза за пролетарската революция, и то в международен мащаб; компартиите трябва да вземат в свои ръце инициативата и организацията на прехода на трудовите селски маси на страната на пролетариата; те трябва да внесат идеята за работническо-селския съюз в съществуващите селски партии, съюзи, лиги и т.н., както и да водят борба против идеята за самостоятелни политически организации на селяните като органи в борбата за завоюване и задържане на властта²⁸.

През 1924 г. Президиумът на ИККИ подготвя документ „Отношението на комунистическите партии към селските партии и организации”. Той препоръчва на компартиите в тези страни, където съществуват селски партии и съюзи да не игнорират тези организации, а още по-малко да мислят за тяхното унищожаване. Тактиката по отношение на тях трябва да е съобразена със социалния им състав. По отношение на *организациите на едрите собственици* – дискредитирането им пред масите, политическото им отслабване и при удобен случай организационното им унищожаване. Към *организациите, които обединяват всички слоеве на селяните*, но обикновено се ръководят от едрите собственици, тактиката трябва да бъде насочена към внасяне на класовата борба в тях, организирането в тях на леви крила от трудещите се селяни, създаването на комунистически фракции, използването на всички възможни конфликти между членската маса и ръководството, които да доведат до скъсване на отношенията

²⁸ РГАСПИ, ф. 535, оп. 1, д. 39, л. 36 – 40.

между тях, до възможност за изключване на реакционните ръководители от организацията и образуването на нова лява селска организация. Целта на работата на компартиите в такива селски организации и съюзи е разцеплението им, но то трябва така да се подготвя, че цялата бедна членска маса на партията политически и организационно да скъса с бившите ръководители. За да постигнат тази цел, компартиите трябва да изпращат в тези селски партии и съюзи известен брой свои членове и симпатизанти, които да образуват там комунистически групи. В *организациите, които обединяват само средни и бедни селяни*, провеждането на тактиката на разцепление не е необходима, но компартията трябва да съдейства за създаването на ляво течение в подобни организации и да се стреми то да стане господстващо в тях²⁹.

За да могат да изпълнят тези задачи, на компартиите се препоръчва: да създадат специален отдел за работа на село не само при ЦК, но и при окръжните комитети на партията; във всички съществуващи в страната селски организации да създадат комунистически фракции от членове на компартията и от симпатизанти; да разработят програма за действие за работа сред селяните (обща за цялата страна и отделна за всяка област); да организират устна и печатна пропаганда на село; да организират съвместни прояви на работниците и селяните; ЦК на партиите да съдействат за присъединяване на селските партии, съюзи и др. организации на селяните към Селския интернационал³⁰.

БКП (т.с.), особено след отправената към нея критика във връзка със заетата от нея позиция на неутралитет по време на преврата на 9 юни 1923 г., се стреми да изпълни всички

²⁹ Пак там, д. 44, л. 181 – 183; д. 85, л. 391, 392; ЦДА, ф. 147 Б, оп. 2, а.е. 770, л. 13 – 15.

³⁰ РГАСПИ, ф. 535, оп. 1, д. 44, л. 185 – 186; д. 85, л. 394 – 395; ЦДА, ф. 147 Б, оп. 2, а.е. 779, л. 17 – 18.

указания, които идват от Коминтерна. В сравнение с другите европейски комунистически партии тя се оказва и в по-изгодно положение за тяхното прилагане. Свалянето на правителството на Ал. Стамболийски чрез преврат тласка част от земеделците към БКП. Селяните и членовете на БЗНС участват във въоръженото въстание през септември 1923 г., целящо свалянето на правителството на Ал. Цанков и установяването на работническо-селска власт. Те се сражават във въстаническите отряди, влизат в революционните комитети – както в селските по места, така и в Главния военно-революционен комитет (Н. Агънски).

Юнските и септемврийските събития от 1923 г. засилват поляризацията на политическите сили в БЗНС и помагат на БКП (т.с.) да оформи в БЗНС левицата начело с депутата Н. Петрини, адвокат Д. Грънчаров, депутата П. Д. Петков и други, в своето мнозинство неизвестни членове на Съюза. Левицата се изказва за единен фронт с комунистите, подкрепя техния лозунг за установяване на работническо-селско или селско-работническо правителство по въоръжен път. Левицата подкрепя и подготвяното през 1924 г. от БКП ново въоръжено въстание в България. Освен левицата, съвместни действия с комунистите за сваляне на правителството на Ал. Цанков търси Задграничното представителство на БЗНС (ЗП на БЗНС), оглавено от Ал. Оббов и К. Тодоров. Под влиянието на ЗП на БЗНС съвместни действия с комунистите допуска и официалният се в БЗНС център начело с П. Янев, К. Павлов, Ст. Омарчевски, Г. Марков и др. Интересът на земеделците към комунистите е предизвикан от убеждението, че Земеделският съюз може да се върне на власт само чрез свалянето на правителството на Цанков по въоръжен път, а БКП е единствената политическа сила, която може да ги подкрепи в тези действия. Но ако комунистите мислят за установяване

в хода на въстанието на работническо-селско правителство, то земеделците търсят сътрудничество с комунистите в името на възстановяване властта на земеделското правителство. Официалното ръководство – Постоянното присъствие (ПП) на БЗНС, в състав Г. Проданов, Ил. Караджов, П. Стефанов, Лачо Илиев и Сл. Дряновски е категорично против каквито и да било съвместни действия с комунистите.

В началото на юни 1924 г. ЦК на БКП в изложение до ИККИ разяснява своите виждания относно политическата линия, която тя трябва да провежда по отношение на БЗНС. Те са напълно съобразени с препоръките на Коминтерна. В БЗНС се различават три групи (или течения): десница, центристи и левица. Десните са земеделци, които са против каквито и да била връзки с комунистическата партия; центрстите са земеделци, които настояват за продължение на провежданата от Ал. Стамболийски самостоятелна политическа линия на БЗНС и допускат сътрудничество с БКП; левите са дейци, които са за единен фронт с комунистите. Предлага се и съответна тактика по отношение на тези групи: десните да се изобличават като „предатели” на Земеделския съюз и на селяните, с перспектива да се изхвърлят от Съюза; към центрстите, след които вървят много средни и дребни селяни, отношението трябва да е внимателно, но да не се допуска нарастване на тяхното влияние в БЗНС; левицата трябва да бъде тласкана към борба срещу десните и центъра, към завземане на ръководството в дружбите и в Съюза³¹. При обсъждането в ЦК на въпроса за създаването на комунистическа фракция в БЗНС надделява мнението, че щом в БЗНС има група, готова за сътрудничество с комунистите, тя може да изпълнява функциите на комфракцията³².

³¹ ЦДА, ф. 3 Б, оп. 4, а.е. 73, л. 51.

³² Пак там, а.е. 142, л.126.

В края на юни – началото на юли 1924 г. във връзка с подготовката на ново въоръжено въстание в България ЦК на БКП назначава Централен акционен комитет с три бюра: политическо – начело с Ив. Манев от БКП и Д. Грънчаров от левицата в БЗНС, организационно – със Ст. Димитров от БКП и допълнително посочен представител на БЗНС (който така и не е посочен), военно – с К. Янков от БКП и Н. Петрини от БЗНС. Предвижда се създаването и на окръжни комитети за действие, а след това и на градски и селски. Всички те трябва да се създават на паритетни начала³³. ЦК на БКП разработва и платформа на Акционния комитет. Тя съдържа и три документа: „Основи, организационна форма, платформа и цел на бойния фронт на БКП и БЗНС”, „Спогодба на техническите органи за подготовката на въоръжено въстание” и „Програма за работническо-селска власт”. В края на август 1924 г. въз основа на тези документи се подписва Протокол на Акционния комитет. От страна на БКП го подписват К. Янков и Ст. Димитров, а от левите в БЗНС – Д. Грънчаров и Н. Петрини.

В периода от образуването на Централния акционен комитет до септември 1924 г. са създадени окръжни единоефронтовски комитети в София, Враца, Русе, Стара Загора, Сливен, а също така в редица градове и села в Софийски, Шуменски, Пловдивски, Видински и други окръзи.³⁴ Но общо взето единоефронтовското движение със земеделците се разширява бавно и няма широка база. След подписването на Протокола на Акционния комитет най-авторитетните земеделски дейци малко или повече се дистанцират от ръководителите на левицата Д. Грънчаров и Н. Петрини. За да активизира дейността на левицата, ЦК на БКП през май 1924 г. изпраща в Москва Н.

³³ РГАСПИ, ф. 495, оп. 18, д. 290, л. 39 – 41.

³⁴ Стоянов, В. Преговорите на БЗНС и БКП в Прага (септ. 1924). – *Векове*, 1986, № 2, с. 30.

Петрини, за да оформи той присъединяването на левицата към Селския интернационал и да получи в Москва инструкции за работата. Петрини обаче след като на път за Москва пристига във Виена, решава да замине в Прага, за да се посъветва с Ал. Оббов и К. Тодоров относно по-нататъшните действия на левицата. Те не одобряват присъединяването към Селския интернационал³⁵. Петрини така и не стига до Москва.

ЗП на БЗНС обаче не се отказва от възможността да използва БКП за подготовка на въоръжено въстание. То дори насърчава центристите в БЗНС да подкрепят единния фронт между левицата и комунистите. На провежданите срещи във Виена, Прага, Белград на ръководителите на ЗП на БЗНС Ал. Оббов, К. Тодоров, Н. Атанасов и Хр. Стоянов, на представители на левиците и центристите от БЗНС Хр. Косовски и Н. Котев с членовете на ЗП на БКП Г. Генов, Г. Димитров, председателя на Военната организация на БКП В. Каравасилев, политическия секретар в Изпълнителното бюро на ЦК на БКП Ив. Манев се обсъждат въпроси по военнотехническата подготовка на въстанието. ЗП на БЗНС поема задължението да закупи оръжието в Югославия, Гърция и Австрия, а ЗП на БКП да осигури заплащането на част от него и пренасянето му от чужбина в страната. Обсъждат се въпроси за характера на властта след въстанието, но до единно мнение така и не се стига. И двете страни се надяват на своето предимство след въстанието³⁶.

Периодът на подготовката на въоръжено въстание (1924 – април 1925 г.) за свалянето на правителството на Цанков,

³⁵ Пак там, с. 147; *Ангелова Тр.* Селският интернационал и единоедействието на БКП и БЗНС. 1923 – 1931. С., 1987, 107 – 108; ЦДА, ф. 3 Б, оп. 4, а.е. 55, л. 55.

³⁶ *Василев, Л.* Политическо и организационно развитие на БЗНС (VI. 1923 – IV. 1925). С., 1988, с. 176; *Стоянов, В.* Цит. съч., с. 15; ЦДА, ф. 3 Б, оп. 4, а.е. 56, л. 62 – 63; *Ангелова, Тр.* Цит. съч., 109 – 111, 120; *Ангелова, Тр., Й. Панайотов.* Георги Димитров за единния фронт на БКП и БЗНС против фашизма (1923 – 1927). Документи. – *ИИИБКП*, Т. 46, С., 1982, 335-336.

въпреки съществуващото недоверие и съперничество между ръководството на БКП, от една страна, и ЗП на БЗНС, левицата и центристите в Съюза, от друга, може да се смята за най-активния в съвместните действия между двете партии и техните членове. Атенатът на 16 април 1925 г. прекъсва този процес. Разгромени са БКП, левицата и центристкото крило в БЗНС. БКП от силна 35 000-на партия, оказваща влияние на политическия живот в България, се превръща в маргинална политическа сила. БЗНС претърпява втори съкрушителен удар.

* * *

Към средата на 20-те години, след провала на надеждите Октомврийската революция в Русия да бъде подкрепена от победа на революциите в Европа – в Германия, Полша, България, в Коминтерна са принудени да признаят, че следвоенната криза завършва, макар и с обяснението, че стабилизацията има относителен, временен, частичен и неустойчив характер и че новата криза е неизбежна. Приспособяването на тезата за световната революция към факта за икономическата стабилизация довежда до появата на концепцията за „общата криза на капитализма”. Смисълът на тази теория е: капитализмът, колкото и да се стабилизира, все едно – гибелта му (общата криза) е неизбежна, а световната пролетарска революция, каквито поражения и да търпи, все едно – ще успее. Като доказателство за това се изтъква, че стабилизационните мерки се базират върху засилената експлоатация на трудещите се маси, а това води до изостряне на класовата борба и подготвя решаващ революционен взрив³⁷.

В условията на отлива на революционните прояви на работниците и селяните и на ориентацията към по-продължителен период за подготовка на революциите пред комунистичес-

³⁷ *Коммунистический Интернационал в документах*, с. 626.

ките партии се поставят задачи, съобразени с новата ситуация. Основната им задача се вижда в организиране и оглавяване на борбата на масите в защита на техните интереси чрез изграждането на легални класови профсъюзни организации и активно участие в потребителски кооперации, занаятчийски сдружения и др., в широко разгръщане на пропагандата и агитацията, в обединяване на трудещите се около партията. По отношение на селяните и техните организации от комунистическите партии се иска засилване на работата сред селяните, създаването при ЦК на отдели за работата на село, разработването на актуални аграрни програми, създаването на комунистически фракции в селските партии и организации. Изрично се подчертава, че ако в селската партия и организация съществува лява група, това не сменя въпроса за създаването на комфракция³⁸. В организационен план на компартиите се препоръчва да разграничават чисто партийната работа на село от масовата работа на комунистическите партии в некомунистическите селски организации или сред селяните. Те не трябва да допускат комунистическите групи на село да се „претопяват“ в организации на селяните или да бъдат подменяни от тях³⁹.

За БКП периодът, който настъпва след априлските събития през 1925 г., е най-тежък в нейната история. След разгрома на нейната организация тя наброява близо 1000 души членове, от които в партийни селски групи работят само 385 членове. Връзките между партийните организации са нарушени, а с левите ѝ сподвижници от БЗНС въобще са прекъснати. БКП, създавайки че няма база за работа на село, решава за изпълнение на поставените задачи да заложи на левицата. Ръководителите на БКП търсят оцелелите след атентата свои сподвижници от БЗНС и се опитват да възстановят органи-

³⁸ РГАСПИ, ф. 495, оп. 18, д. 447, л. 1 – 5; д. 135, л. 83 – 86.

³⁹ Пак там, ф. 535, оп. 1, д. 135, л. 98.

зацията на левицата. Намиращият се в затвора ръководител на Земеделския младежки съюз (ЗМС) от Ст. Загора Георги Драгнев поема инициативата и в писмо до ИК на ЦК на БКП изразява готовността на левицата да продължи сътрудничеството с комунистите и за в бъдеще, но предупреждава, че те трябва да зачитат организационната автономия на БЗНС.

Когато след обявената от правителството на Ас. Ляпчев през февруари 1926 г. амнистия на политически затворници Г. Драгнев излиза от затвора, БКП го изпраща в Москва, за да се установи връзка между левицата и ръководството на Селския интернационал. По време на пребиваването му в Москва (май – юни 1926 г.) в Президиума на МСС с неговото участие се подготвят седем документа: „Оценка на сегашния момент в България”, „Програма-платформа на левицата в БЗНС”, „Тактика на левицата в БЗНС вътре в Съюза”, „Платформа за действие в най-близкия момент”, Съглашение между БКП и левицата в БЗНС”, „Агитация и пропаганда”, „Принадлежността към Зеления интернационал и връзките с други селски организации на Балканите”. В тях, въпреки логиката на развитието на събитията в България – разгрома на БКП и БЗНС и стабилизацията на политическия и икономическия живот, политическата обстановка в страната се оценява като революционна и като най-важна задача на БКП и левицата в БЗНС се изтъква обединението на революционните сили и тяхното настъпление срещу правителството. Вътре в Земеделския съюз на левицата предстои да изпълни двойна задача: да се бори за единството на БЗНС и в същото време постепенно (без форсиране) да подготвя неговото разцепление, спечелвайки на своя страна мнозинството в Съюза, прочиствайки го от десните елементи⁴⁰.

Изпълнението на тези задачи от левицата зависи до голяма степен от силите и възможностите на БКП, от ней-

⁴⁰ Пак там, а.е. 99, л. 129.

ното влияние на село. Но тук тя не може да получи сериозна поддръжка. БКП няма възможността за разгръщане на работата в село. Въпреки многократните настоявания на ИККИ и МСС, при ЦК на БКП така и не се създава отдел за работа на село. Назначава се само отговорен сътрудник за връзка със селяните и един функционер⁴¹. Не се създават и комфракции в дружбите. В ръководството на партията – в ЦК на БКП и на нейната легална проява – създадената през 1927 г. Работническа партия (РП), продължават да смятат, че не е редно в една такава политическа сила като БЗНС да има комфракция, особено когато там работи левицата. То е и против влизането на комунисти в дружбите, страхувайки се от разтварянето в БЗНС на и така слабите партийни селски групи. Има само единични случаи на влизане на комунисти в дружбите.

ЦК на БКП оказва помощ на левицата в издаването на селски вестник. Първият му брой излиза в края на октомври 1926 г. под заглавието „Народно възраждане“, като от февруари 1927 г. променя името си на „Земеделско възраждане“. Вестникът с интерес се посреща от селяните, но още през първите месеци на неговото издаване започват честите му конфискации от полицията. Средства за издаването на вестника идват от Коминтерна и Селския интернационал.

БКП привлича левицата в БЗНС към осъществяване решението на VI пленум на ЦК на БКП (август 1926 г., Виена) за разширяване на единния фронт чрез създаването на Трудовия блок. Левицата участва в кампанията по създаването на Трудовия блок по време на изборите за окръжни съветници през ноември 1926 г., в парламентарните избори през 1927 г., по време на частичните и окръжни избори през ноември 1928 г. и януари 1929 г. Първото му прилагане по време на предизборната кампания за окръжни съветници през ноември 1926

⁴¹ Пак там, д. 219, л. 13.

г. не дава почти никакви резултати. Създават се само няколко трудови комитета, за които се подават само 6 500 гласа⁴². Пospолучливо е участието на БКП и левицата с листата на Трудовия блок по време на парламентарните избори на 29 май 1927 г., когато БКП и левицата подкрепят т. нар. „железен блок“ (предизборната коалиция на БСДП, на БЗНС – „Врабча 1“ и на Занаятчийския съюз) и го превръщат по места в Трудовия блок от РП, БСДП, БЗНС и Занаятчийския съюз, като издигат общи трудови листи. С листата на Трудовия блок са избрани 8 депутати от БЗНС, 7 от БСДП, 4 от РП и 4 от Занаятчийския съюз. По-късно обаче за тази си маневра ръководството на БКП вътре в страната и левицата са обвинени от ИККИ, че са възприели Трудовия блок не като своеобразна форма на единния фронт, а като политическа комбинация⁴³.

По време на частичните избори за общински и окръжни съветници през ноември 1928 г. листи на Трудовия блок на комунисти и левицата са регистрирани в 6 града (Сливен, Елхово, Нова Загора, Стара Загора, Берковица и Станимака) от общо 13, където се провеждат избори за общински съветници, и в 5 околии (Сливенска, Елховска, Луковитска, Орханийска и Поповска) от общо 36 за избори за окръжни съветници. Там, където трудовите комитети участват в изборите, те получават най-много гласове след правителствените листи⁴⁴.

Левицата допринася за разпространяване на левите идеи сред селяните и сериозно подпомага в това отношение БКП. Но извън нейните възможности е да изпълни повечето от възлаганите върху нея задачи, особено що се отнася до разлагане на БЗНС и до активни действия по време на про-

⁴² Ангелова, *Тр.* Цит. съч., с. 237.

⁴³ ЦДА, ф. 3 Б, оп. 4, а.е. 173, л. 8 – 9.

⁴⁴ Николова, А. БЗНС през временната и частичната стабилизация на капитализма (1925 – 1929) – *ИПр*, 1982, № 4, 16 – 17.

вежданите XIX (ноември 1927 г.), XX (февруари 1929 г.) и XXI (ноември 1929 г.) конгреси на БЗНС „Врабча 1”, където левицата членува. От нея се иска тя да излиза на конгресите със своята политическа и икономическа платформа, да образува собствена фракция, да участва в дебати, да наложи приемане на нейните искания. Организационната слабост на левицата, на съществуващото в ръководните среди на БЗНС недоволство от съвместни действия на левицата с комунистите, на страха на членовете на левицата от преследвания и убийства не ѝ позволяват да се справи с подобни задачи, макар и тя да прави опити за това. Към това трябва да се добави и липсата на почти всякаква помощ от страна на БКП. В ЦК на БКП, недоволни от слабия резултат на дейността на левицата, започват да губят интерес към нейната дейност. Тя се обвинява в откъсване от масите, в неспособността и нежеланието да разбере класовата основа на борбите в Съюза. Дори средствата, които Коминтернът и Селският интернационал изпращат в ЦК на БКП за поддръжка на нейната дейност, не винаги се предават на левицата⁴⁵.

Промяната в отношението към левицата се дължи и на екстремните тенденции в политиката на Коминтерна, които започват открито да се проявяват на VI конгрес (17 август – 1 септември 1928 г.). По настояване на Сталин в приетата на конгреса резолюция се включва положението, че кризата на капитализма се засилва, той навлиза в „третия период” на своето развитие, засилва се поляризацията между силите на революцията и тези на буржоазията, т.е. на класа против класа. Всяка средна сила и всеки среден път се отричат. Отхвърля се и възможността за каквото и да било съглашение с „предателските ръководства” на социалдемократическите, селските и др. партии. На компартиите се препоръчва само-

⁴⁵ ЦДА, ф. 3 Б, оп. 4, а.е. 173, л. 33 – 37; а.е. 182, л. 21; а.е. 187, л. 196.

стоятелното ръководство на борбите на всички трудещи се маси⁴⁶. Още през октомври 1928 г. ЦК на БКП подготвя директивата „За работата на БКП в БЗНС“, която изисква БКП да започне борба с „антикласовите колебания и стремежи на левите водачи“ и да се откаже от погрешното разбиране, че партийната работа в БЗНС може да се води от левицата, както и сама да започне работа по сплотяване на лявата селска маса на базата на класовата борба.

Обсъжданите и възприетите от IX пленум на ИККИ (февруари 1929 г.) положения, че във връзка с настъпващата икономическа криза идва бързото олевяване на масите и е необходимо те да се обединяват около компартиите на чисто комунистическа платформа, а сътрудничество със социалдемократическите, селските и различните дребнобуржоазни партии да се осъществява само при преминаването им на революционни позиции⁴⁷, настройват комунистическите партии към безкомпромисни действия по отношение на своите съюзници. Възможностите за и така слабото сътрудничество с лявоориентираните сили в селските партии намаляват още повече, след като в терминологията на Коминтерна навлиза терминът „социалфашизъм“. Официалното си признание той получава на X пленум на ИККИ (юли 1929 г.). Постановката за социалдемократическите партии като база за социалфашизма се пренася и върху селските партии. На всяка склонност или проявено желание за съвместни действия с дребнобуржоазните партии и организации се гледа като на тенденция към десен уклон и срещу нейните носители се води борба. На комунистическите партии се дава указание да минат към непосредствена работа сред селяните, към пряко ръководство на селското движение.

⁴⁶ *Комунистический Интернационал* в документах, 769 – 778.

⁴⁷ *Фирсов, Ф. И.* Сталин и Комунистический Интернационал. – В: *История и сталинизм*. М., 1991, 158 – 160.

Вторият пленум на ЦК на БКП (август – септември 1929 г.) след обсъждането на решенията на последните пленуми на ИККИ не приема становището БЗНС да се оценява като изцяло фашистка организация, но се съгласява, че ръководните среди на БЗНС са фашизирани и поради това съвместни действия с ръководството на Съюза са невъзможни. Но напълно одобрява решенията на пленумите, че единният фронт с дребнобуржоазни и буржоазни партии трябва да се изгражда само отдолу, сред масите⁴⁸.

Ръководството на левицата в БЗНС не приема ръководителите на БЗНС – организацията, където те членуват, да се третират като фашисти. Те не приемат и претенциите на БКП за непосредственото ръководство на работата сред селяните. Левицата решава да действа самостоятелно. Това особено се проявява по време на т. нар. селско комитетско движение, което Коминтернът и Селският интернационал решават да разгърнат във връзка с подготовката и провеждането на Европейския селски конгрес. Основна отговорност за подготовката на конгреса Коминтернът възлага на комунистическите партии. Те трябва да съдействат за създаването на Национален селски комитет, партийните им групи в селата – за създаване на селски комитети по места. Изборите за селски комитети трябва да минават под знака на единния фронт, в ръководствата на комитетите да се избират само привърженици на единния фронт. Създаването на селски комитети трябва да минава под лозунгите: даване земя на селяните без обезщетение, безплатен инвентар и земеделски оръдия за бедните селяни, анулиране на ипотечните дългове, безлихвен кредит за бедните селяни и др. По този начин под ръководството на комунистическите партии ще се разгърне масово движение на селяните за борба за техните интереси и искания.

⁴⁸ РГАСПИ, ф. 535, оп. 1, а.е. 222, л. 78 – 80.

Ръководителите на левицата Г. Драгнев и Л. Станев вземат активно участие в Европейския селски конгрес (март 1930 г., Берлин), занимаващ се с въпроса за организиране на селско комитетско движение. След завръщането си в България, без да се съобразяват с намеренията на комунистите, вземат делото по създаването на Националния селски комитет и селските акционни комитети в свои ръце. Левицата самостоятелно създава Национален селски комитет под название Български селско-зеделски комитет, който приема план за провеждане на кампания по създаването на селски комитети. Въпреки настояванията от страна на ЦК, ръководителят на левицата Г. Драгнев отказва да създава селски комитети като органи на единния фронт. Своего несъгласие той обяснява с решението на Европейския селски конгрес, според което инициативата по създаването на селски комитети трябва да принадлежи преди всичко на революционните селски организации и левите крила в селските партии. Той също така изказва мнение, че комунистите въобще трябва да се въздържат от участие в селските комитети, за да не станат причина за по-нататъшното задълбочаване на разцеплението в селското движение. В организираните от левицата селски конференции и в създаването на селски комитети вземат участие само нейни привърженици. Левицата дори предлага тези комитети да станат база за създаването на нов ляв Земеделски съюз.

До 10 януари 1930 г. левицата провежда общо 39 селски събрания, организира 21 конференции, като на 6 от тях са избрани селски комитети. След този първоначален подем в работата левицата е принудена да спре своята дейност по финансови причини. ЦК на БКП, недоволен от самостоятелните действия на левицата, спира нейното финансиране.

Противопоставянето между левицата и БКП завършва с преустановяване дейността на левицата. Ръководството на

левицата се разпада. ЦК на БКП взема решение за насочване на нейните членове за влизане в РП, тоест фактически за нейната ликвидация⁴⁹. Г. Драгнев се оттегля от работата. Л. Станев влиза в РП, в началото на 1932 г. е избран за член на създадения при ЦК на БКП Селски отдел и започва да ръководи организирането на селското комитетско движение. Но голям напредък не се постига. Организациите на РП, дори и там, където влиянието им е силно и където общините се намират в техни ръце, не проявяват стремеж към създаването на селски комитети, тъй като смятат, че това само ще разедини силите на партията. В някои случаи партийните членове на събрания, свикани с цел създаването на селски комитет, издигат лозунги за легализирането на БКП, за работническо-селско правителство и др., с което провалят и събранието, и създаването на комитетите, тъй като членовете на БЗНС не се съгласяват с издигането на подобни искания. Там, където РП успява да създаде селски комитети, те като правило се оглавяват от нейните членове.

До 19 май 1934 г. в България са създадени 120 селски комитети в 32 околии. От тях оцеляват само 22, но и те са анемични. Вестник „Селски комитет“ за 3 години (1931 – 1933) успява да излезе само 8 пъти с тираж 4 000 екз. Селските комитети, там, където се създават, не намират подкрепа сред селските маси и в повечето случаи се разпадат или продължават да съществуват формално. Комитетите се създават не в хода на борбата на селяните, свързана с конкретните им искания, както предвиждат ръководителите на Коминтерна и на Селския интернационал, а се събират на събрания, където гласуват резолюции, съдържащи дълъг списък икономически и политически искания. Идеите на селското комитетско дви-

⁴⁹ Официално решение за разпускане на левицата се взема на заседание на Политсекретариата на ИККИ през февруари 1933 г. – *Работническо дело*, № 4, 27 ян. 1934.

жение не се приемат от широката селска маса. Засилващото се през 1930 г. в България селско движение продължава да се развива без контакти със селските комитети.

БКП предприема опит да изпрати свои членове в дружби. Но те, както се изразява Г. Дамянов на едно от заседанията на Балканския лендерсекретариат на ИККИ, влизайки в дружбата, загубват „своята комунистическа физиономия”. ЦК на БКП е бил принуден да даде директива за тяхното отзоваване оттам и влизането им в Работническата партия⁵⁰. За селяните-комунисти политическите и икономическите концепции на БЗНС се оказват по-разбираеми и по-притегателни от тези на комунистическата партия.

В резултат – по време на икономическата криза (1929–1934 г.), с която Коминтернът и компартиите свързват надеждите си за подем на селското движение, поради влошаването на икономическото положение на селяните (обезценяване на селскостопанската продукция, високите данъци и т.н.), БКП почти не взема участие в селските протести, още по-малко в тяхното ръководство. Според сведения, представени в Балканския лендерсекретариат, БКП не може нито да обхване, нито да следи развитието на борбата в селата. Протестите на селяните избухват стихийно и компартията не успява нито да ги организира, нито да ги ръководи. Не се усеща и влиянието на левицата. Начело на селските протестни действия застават БЗНС, социалдемократите и други опозиционни партии. Отделни комунисти заедно с ръководителите на БЗНС и социалдемократите вземат участие в селски събрания. Но подобно поведение се отчита като опортюнистическа грешка.

⁵⁰ РГАСПИ, ф. 495, оп. 69, д. 36, л. 15.

Усложнилата се политическа ситуация в Европа след идването на Хитлер на власт (януари 1933 г.), опасността от настъплението на фашизма и нацизма и разпалването на нова световна война поставят пред Коминтерна две основни задачи: борба против фашизма и борба против войната. Конкретно с тази задача се занимава VII конгрес на Коминтерна (юли-август 1935 г.). Обезпокоен от влошаващото се международно положение и от очертаващия се неминуем сблъсък между комунизма и националсоциализма и възможните последици от него за СССР и международното комунистическо движение, конгресът провъзгласява стратегията на народния фронт – широка коалиция на политическите сили, включително и на десните партии, в която водещата роля на комунистическата партия не е задължителна.

БКП отново обръща вниманието си към БЗНС и към селяните. Първоначално опитите на БКП да постигне чрез Работническата партия споразумение с левите партии – БСДП, БЗНС „Врабча 1” и БЗНС „Ал. Стамболийски”, Занаятчийския съюз, не дават резултати. Те не се отзовават на призива на комунистите за формирането на демократичен фронт. Изострянето на отношенията между БКП и тези партии в края на 20-те години, отправените от нея по техен адрес квалификации от рода на „социалфашисти”, „аграрфашисти”, издига висока стена между тях. За БСДП и БЗНС народният фронт е „поредна маневра” на Коминтерна. На БКП също е трудно да приеме, че трябва да „прегръща” своите вчерашни противници.

Сближаването с БЗНС и другите демократични сили в страната все пак се постига по време на предизборните кампании и то благодарение на това, че БКП избира възможно

най-результативния вариант за обединяване на опозиционните сили в страната. Тя издига в своята платформа исканията на българската демократична опозиция за незабавно възстановяване на Търновската конституция, на правата и свободите (правото на организиране на събрания, свободата на печата, неприкосновеността на жилищата и кореспонденцията), на свободните избори за парламента и общините въз основа на общо, пряко и тайно гласуване.

Първоначално, през август 1936 г., се подписва съглашение между ръководствата на РП и СДП. То открива пред РП пътя за коалиране с други партии. В навечерието на обявените за март 1937 г. избори за общински съвети между местните организации на РП, БСДП, БЗНС „Врабча 1” и БЗНС „Ал. Стамболийски” започват да се създават съвместни комитети – градски и селски. Някои от тях издават листовки, събират подписи за възстановяване на Търновската конституция, за провеждане на изборите по стария избирателен закон и др.⁵¹ По време на предизборната кампания за насрочените през март 1938 г. парламентарни избори на РП вече е предложено да се включи в коалицията на опозиционните партии, т. нар. Петорка – БЗНС „Врабча 1”, БЗНС „Ал. Стамболийски”, БСДП, Радикалната партия (Костурков) и Демократическата партия (Ляпчев). Изработва се единна предизборна платформа, съдържаща искания за възстановяване на Търновската конституция, за отмяна на издадените след преврата на 19 май 1934 г. декрети, за разпускане на фашистките организации, за осигуряване на икономическата независимост на България и неучастие на страната във войни и военни авантюри, за сближаване с държавите и народите, водещи политика за мир и демокрация. Но участниците в Петорката, за да не се компрометират с връзката си с

⁵¹ РГАСПИ, ф. 495, оп. 11, д. 17, л. 225.

комунистите, не желаят споразумението с РП да се афишира. Платформата се използва само при изработване на платформи-те за техните кандидат-депутати⁵².

Опозицията получава широко представителство в Народното събрание: от 160 мандата 63 са за опозицията (почти 40%). Резултатите от парламентарните избори повишават влиянието на опозиционната коалиция. Но след Мюнхен условията за опозиционна дейност стават все по-сложни. След интернирането на много от ръководителите на БРП⁵³ и на БЗНС, касирането на двама депутати-комунисти и шестима от БЗНС „Ал. Стамболийски“, опозиционната коалиция се разпада.

БКП, изпълнявайки решенията на VII конгрес на Коминтерна за създаването на народния фронт в страната, през 1934 – 1939 г. проявява инициатива за сближаване с опозиционните на съществуващия режим политически сили, съвместно с опозицията и самостоятелно води борба за демократичните права, в защита на мира и т.н., но тя не успява нито да създаде ляв фронт, нито да възстанови сътрудничество с левите сили, в това число и в БЗНС, на предишното ниво, нито да обедини около себе си широки обществени кръгове, които да окажат влияние на външнополитическата ориентация на управляващите. Но все пак с тези си действия тя успява да заяви своите позиции пред българското общество и да разшири своето влияние. Така се случва, че целите на създаването на народния фронт и опитът на БКП при осъществяването му стават своего рода подготовка към организирането на съпротивителното движение в годините на Втората световна война.

⁵² Петрова, Д. БЗНС и Народният фронт (1934 – 1939). С., 1967, с. 88.

⁵³ През 1938 г. ЦК на БКП взема решение за обединяването на РП с БКП в Българска-та работническа партия. Членовете на БКП организационно влизат в БРП.

Именно в годините на Втората световна война БКП като организатор на антифашисткото движение получава широка подкрепа в селата, успява да създаде Отечествен фронт с участието на представители на БЗНС „Ал. Стамболийски” (БЗНС „Пладне”) и формира правителството на Отечественния фронт (ОФ) с четирима представители на БЗНС.

За да постигне този резултат, БКП (тогава БРП) използва целия си 20-годишен опит на борба за единния фронт в страната, проявява толерантност към така необходимите ѝ съюзници в борбата против съюзилото се с нацистка Германия българско правителство и за излизане на България от войната.

Ориентацията на ръководителите на БРП в търсене на съюзниците за борбата към двата земеделски съюза – БЗНС „Ал. Стамболийски” и БЗНС „Врабча 1”, не е случайна. Всички основни сили на Земеделския съюз, освен поддържащите правителството ръководни дейци на Съюза (Н. Захариев, Д. Костов, А. Радолов, П. Балкански, Д. Кушев и др.), се противопоставят на присъединяването на България към Тристранния пакт. На 2 март 1941 г. до председателя на XXV Народно събрание (НС) и министър-председателя подават интерпелация опозиционните народни представители Н. Мушанов, П. Стайнов и др., в това число и петте народни представители от БЗНС „Ал. Стамболийски” – Ан. Държански, Н. Джанков, Т. Новаков, Д. Георгиев, Д. Тодоров и един депутат от БЗНС „Врабча 1” – Д. Илиев. В интерпелацията те поставят въпроса за присъединяването на България към Тристранния пакт, преминаването на чужди войски през територията на България и във връзка с това по какъв начин ще бъде запазена независимостта на страната и нейният неутралитет към Великите

сили. В интерпелацията се иска България да следва политика на неутралитет и приятелски връзки със СССР⁵⁴. В същия ден земеделската опозиция извън парламента (д-р Г. М. Димитров, Д. Гичев, К. Муравиев, В. Димов) заедно с представители от буржоазната опозиция от своя страна изготвя и връчва на председателя на XXV НС изложение до цар Борис, в което иска България да запази неутралитета⁵⁵. По време на гласуването в Народното събрание на протокола за присъединяването на България към Тристранния пакт петима депутати от БЗНС „Ал. Стамболийски” и един от БЗНС „Врабча 1” гласуват против. Според полицейски сведения съобщението за присъединяването на България към пакта е посрещнато в повечето от селата с мълчание или с възмущение⁵⁶.

След нападението на Германия срещу СССР БЗНС „Ал. Стамболийски” още през юли 1941 г. разпространява позив, с който осъжда нападението и изразява солидарността на българските селяни с народите на съветската страна и вяра в тяхната победа. Подобни позиви той разпространява през октомври и декември 1941 г. В октомврийския позив пладненците призовават българският народ да се нареди в борбата на страната на сражаващия се срещу хитлеровите войски руски народ. През декември 1941 г. Съюзът се обявява против обявената от българското правителство война на Англия и САЩ⁵⁷.

Пладненци водят и широка устна пропаганда за неучастие на България във войната срещу СССР, против по-

⁵⁴ АМВР, II НС, д. № 22, л. 254.

⁵⁵ *Стенографски дневници на XXV ОНС*, II р.с., с. 1603.

⁵⁶ АМВР, с.д. 101392, л. 307; *Аблова, Р. Т. Сътрудничеството на съветския и българския народ в борбата против фашизма*. С., 1972, с. 65; *Петрова, Д.* БЗНС в края на буржоазното господство. 1939 – 1944. С., 1970, 55 – 56.

⁵⁷ ЦДА, ф. 370 к, оп. 1, а.е. 857, л. 115; оп. 2, а.е. 883, л. 4; а.е. 1074, л. 24; *Петрова, Д.* Българският земеделски народен съюз в антифашистката борба. С., 1983, с. 49.

политиката на Германия в Европа и на Балканите. Според полицейски документи всички комунисти и привърженици на БЗНС „Пладне“ не вярват в изнасяното в пресата и на новините по радиото за положението на фронта, продължават да се интересуват от предаваните новини от Москва и Лондон и разпространяват слухове, че германските победи са лъжливи и че победата ще бъде в полза на Русия и Англия⁵⁸. Позивите, издавани от БЗНС „Ал. Стамболийски“, съдържат протести против затворите, концлагерите, смъртните присъди на противници на политиката на правителството, както и призови към бойкот на правителствените мероприятия, към укриване на храните, а работниците – към провеждане на саботаж⁵⁹.

Близостта в оценката на събитията на БРП и БЗНС „Ал. Стамболийски“, паралелната пропаганда в полза на СССР, против Германия водят до сближаването на комунисти и пладненци, особено на места. Различие има само по въпроса за организираната и водената от БРП въоръжена борба. Ръководителите на БЗНС „Ал. Стамболийски“ я отминават с мълчание. Те са на мнение, че партизанските чети и бойните групи не дават резултати, а само вземат жертви. Но в някои райони на страната (Белослатинско, Шуменско, Преславско, Борисовградско и др.), въпреки това мнение на ръководството, отделни земеделци пладнари още от лятото на 1941 г. се включват в бойните групи, стават ятаци и помагачи⁶⁰.

БЗНС „Врабча 1“, за разлика от БЗНС „Ал. Стамболийски“, не взема отношение към започналата от Германия война срещу СССР, държи се пасивно и неопределено. Но според полицейски съобщения, през октомври-декември 1941 г. Д. Гичев организира срещи с някои свои сподвижници, къ-

⁵⁸ АМВР, о.д. 6551, л. 10.

⁵⁹ ЦДА, ф. 370 к, оп. 2, а.е. 883, л. 4.

⁶⁰ Петрова, Д. Цит. съч., с. 50 – 51; Бивш архив на ОР на БЗНС-Пловдив, папка № 1.

дето се обсъжда ходът на военните действия и със симпатии се гледа към русите⁶¹.

След като Задграничното бюро (ЗБ) на ЦК на БКП взема решение за създаване на широк антифашистки фронт на всички опозиционни сили в страната, ЦК на БРП започва сондажи и с двата земеделски съюза. Първоначално водачите и на двата съюза не дават положителен отговор. Д. Гичев заявява, че не вярва на комунистите, тъй като те през 1939 г. са защитили германо-съветския пакт от 23 август 1939 г.⁶²

В края на 1941 – началото на 1942 г. връзките между БРП и двата земеделски съюза дори отслабват. Все още неблагоприятното развитие на съветско-германския фронт, несигурността, страхът от преследвания вършат своята работа. Отношения с комунистите поддържат само членовете от бившата левица⁶³. Но Коминтернът и ЗБ на ЦК на БКП не се отказват от задачата за създаването на антифашистки фронт в страната. На 17 юли 1942 г. радио „Христо Ботев“ предава програмата на Отечествения фронт. През септември 1942 г. БРП в първия брой на в. „Работническо дело“ публикува програмата. Тя, както навремето и предложената от БРП платформа на народния фронт, поставя задачи, отговарящи на момента на политическата ситуация в страната: скъсването на съюза с Германия и другите държави от Оста, недопускане участието на България във военните действия, спиране износа на храни и на сурови материали за Германия и други държави от Оста, сътрудничество със СССР, Англия и САЩ, изтегляне на българските войски от Сърбия, възстановяване на политическите права на народа, разтурване на фашистките организации; премахване на всички противоконститу-

⁶¹ АМВР, с.д. 5917, л. 9 – 10.

⁶² Драмалиев, К. История на Отечествения фронт. С., 1947, с. 25.

⁶³ Драгойчева, Ц. Щурмът. С. 1975, с. 538.

ционни, противонародни и фашистки закони, свалянето от власт на сегашното прохитлеристко правителство, създаване на истинско национално правителство и др.⁶⁴ През август ЦК на партията създава комисия по изграждане на Отечествения фронт начело с К. Драмалиев и под непосредственото ръководство на Ц. Драгойчева. Вече въз основа на конкретна програма ЦК на БРП отново започва преговори за създаването на Отечествения фронт.

Преди всичко разговорите се водят с двете организации на БЗНС – БЗНС „Врабча 1” и БЗНС „Ал. Стамболийски”. Ръководството на „Ал. Стамболийски” в лицето на ръководителя Н. Петков се съгласява с предложената от БРП програма на Отечествения фронт. Той изразява готовност да влезе в ръководството на ОФ, но не иска неговото участие в организацията да се афишира. В подкрепа на Отечествения фронт се изказват емигрантските групи на БЗНС „Ал. Стамболийски”. Д-р Г.М. Димитров съобщава по радиостанция „Свободна и независима България”, че приема предложението на БРП за образуване на ОФ. По канала през Югославия чрез куриера при щаба на Др. Михайлович той предава нареждане до ръководството на БЗНС „Ал. Стамболийски” в България да подкрепи изграждането на ОФ⁶⁵. Намиращите се в Лондон К. Тодоров и Д. Мацанкиев по радио Лондон също апелират към българския народ да се подкрепи Отечествения фронт в неговата борба против „германската стган”⁶⁶. Всеки от тези ръководители на БЗНС „Ал. Стамболийски”, давайки съгласието си за участие в ОФ, има свои сметки. Според Н. Петков ОФ трябва да бъде изграден само от БЗНС „Ал. Стам-

⁶⁴ БКП в резолюции и..., Т. III, С., 1954, 451 – 453.

⁶⁵ Рачев, Ст. Англия и съпротивителното движение на Балканите. 1940 – 1945. С., 1978, с. 116.

⁶⁶ ЦДА, ф. 146 Б, оп. 2, а.е. 154, л. 48.

болийски”, БРП и „Звено”, които да работят съответно сред селяните, работниците и армията. Н. Петков е против организираната и ръководена от БРП въоръжена борба в България и не приема идеята на БРП за сваляне на германофилското правителство по въоръжен път. Освен че го смята за опасен, той разбира, че при този вариант на завземането на властта, тя ще отиде в ръцете на комунистите. Според Н. Петков свалянето на правителството на Б. Филов трябва да стане чрез десант на англо-американските войски в Беломорието. С тяхната помощ пладненци биха могли да заемат доминиращо влияние в политическия живот на страната⁶⁷. Д-р Г. М. Димитров също преследва определени политически цели: създаването на единна организация на антифашистките сили в България с участието на БЗНС „Ал. Стамболийски” и при евентуално противодействие тя да не се оформи като организация, ръководена единствено от БРП⁶⁸.

Д. Гичев отказва да влезе в ОФ. Той заявява, че по принцип не възразява против обединяване действията на опозиционните сили в страната, но иска да наложи своите политически концепции по изграждането на такъв съюз: преди всичко да се разберат БЗНС и БРП, а след това да се търсят други съюзници, като разбирателството да стане на базата на взаимно зачитане и равноправие в името на демокрацията и Търновската конституция. Гичев се обявява против сътрудничеството с политическия кръг „Звено”, когото счита за главен организатор на преврата през май 1934 г.⁶⁹ Той също така настоява в ОФ непременно да бъде включен Н. Мушанов. Но цялата буржоазна опозиция начело с Н. Мушанов по различ-

⁶⁷ Рачев, Ст. Цит. съч., 118 – 119; Драгойчева, Ц. Победата. Повеля на дълга. Кн. 3, 256 – 257.

⁶⁸ Рачев, Ст. Цит. съч., 116 – 117; Петрова, Д. БЗНС в края на..., с. 80.

⁶⁹ Гичев, Д. Единният земеделски съюз – опора и надежда на българския народ. С., 1945, с. 9.

ни причини не подкрепя програмата на Отечествения фронт. Тя се отказва да приеме очертаващото се ръководство на комунистите в организацията⁷⁰.

Раздвижване в земеделските среди започва от пролетта на 1943 г., след разгрома на хитлеровата армия под Сталинград и мощното настъпление на Червената армия в Северен Кавказ, в Централния район, в района на Среден и Долен Дон, на Западния фронт, т.е. след укрепването на увереността в разгрома на хитлеровата Германия. Нарастващата роля на СССР в международната обстановка поставя въпроса за ролята му в разрешаването на следвоенните проблеми. В политическите среди започва да се мисли и по въпроса за обективно засилващата се роля на БРП в антифашисткото движение в страната. Комитетите на ОФ се изграждат под ръководството на комунистите, партизанското движение се засилва.

От средата на 1943 г. отечественофронтовското движение започва да получава все по-голям размах. До края на годината се изграждат нови и активизират своята дейност създадените по-рано отечественофронтовски комитети. Пладненци са участници в новосъздадените отечественофронтовски комитети (областни, градски, районни) в София, Пловдив, Плевен, Шумен, Ловеч, Варна, Бяла Слатина, Борисовград (днес Първомай) и др.⁷¹ Започва създаването и на селски комитети на ОФ, в които също вземат участие земеделци, предимно пладненци. Те не са само участници, но и са сред основателите на отечественофронтовските комитети. Врабчевистите в тях са само единици⁷².

На 10 август 1943 г. се създава Националният комитет

⁷⁰ Драгойчева, Ц. Победата, 130 – 133.

⁷¹ Вж по-подробно Петрова, Д. БЗНС в края на..., 75-76; Шарланов, Д. Създаване и дейност на Отечествения фронт. Юли 1942 – септември 1944. С., 1966, 115 – 116, 133, 137, 139, 146.

⁷² Петрова, Д. БЗНС в края на..., с. 76.

на ОФ, съставен от представители на БРП (К. Драмалиев), левицата на Социалдемократическата партия (Гр. Чешмеджиев), БЗНС „Ал. Стамболийски” (Н. Петков), „Звено” (К. Георгиев), както и независимите общественици (Д. Казасов). След създаването на Националния комитет започва изграждането на организационната структура на ОФ в цялата страна. За да се подчертае значението на борбата на селяните за свалянето на прогерманското правителство и установяването на народната власт, при НК на ОФ се създава Селски комитет. Работата на НК се подпомага от пладненците Б. Бумбаров, Ан. Държански и М. Геновски⁷³.

През ноември 1943 г. ЦК на БРП прави опит да разшири състава на НК на ОФ. Изпратени са писма до всички опозиционни дейци, в това число и до Д. Гичев. Но той отново отказва и ръководството на партията решава да прекрати срещите и разговорите с него. Водачите на „Врабча 1” имат други планове. През декември 1943 г. с разрешение на министър-председателя Д. Божилов и министъра на вътрешните работи Габровски⁷⁴ БЗНС „Врабча 1” провежда конференция със своите 17 съмишленици от цялата страна, на която Гичев очертава насоката, която трябва да следва техният Съюз: промяна на външната политика на страната, ориентиране на България към антихитлеристката коалиция, участие в едно правителство без комунисти, съставено „отгоре” под натиска на събитията. Той уверява, че Съветският съюз нямало да се противопостави на такава политика⁷⁵. Както е известно,

⁷³ Петрова, Д. БЗНС в антифашистката борба, с. 72.

⁷⁴ Правителството в края на 1943 г. започва сондажи за евентуално привличане на дейци, които биха помогнали за укрепването на властта. Н. Петков е извикан в Дирекцията на полицията, където трябва да изложи мнението се по политическото положение и изхода от него. Вероятно със същата цел е разрешена и конференцията на БЗНС.

⁷⁵ *Народът* против фашизма. С., 1983, 160 – 161.

за осъществяване на този план водачите на БЗНС ”Врабча 1” се борят до последната възможност. Но сформираното от тях правителство на К. Муравиев успява да се задържи само 7 дни. Редовите членове на този съюз, къде с официалното съгласие на водачите, къде въпреки волята им, понякога и при ожесточената им съпротива, влизат в Отечествения фронт.

От 1944 г. се увеличава броят на членовете на Земеделския съюз, които влизат в създадените вече и новосформирани партизански отряди и чети. Това са предимно преследвани от властта ятаци, които трябва да преминат в нелегалност (врабчевистът Димитър Аргиров става командир на II чета в партизанската бригада „Васил Коларов”; Стоян Терзийски отива в отряда „Георги Бенковски”, който прераства в бригада „Васил Коларов”; трите дъщери на земеделеца Мирчо Мирчев отиват в отряд „Панайот Волов” и т.н.)⁷⁶.

Голям брой от членовете на двата земеделски съюза стават ятаци и помагачи. Те обикалят селата, купуват оръжие и го предават на партизаните, снабдяват ги с храна, завивки, пари, събират нужни за тях сведения, укриват болни партизани, разпространяват нелегална литература. Самият Д. Гичев от своята мелница, която той притежава с двамата му шуреи – Андон и Славчо Поликарови, в края на Пловдив, дава брашно на партизаните⁷⁷.

Образуването на НК на ОФ, макар и в тесен партиен състав, се отразява благоприятно на масовизирането на отечественофронтовското движение. Дейността на повечето отечественофронтовски комитети през 1943 – 1944 г. се ограничава с агитационна и разяснителна работа. Те издават позиви, в които призовават към борба срещу правителството, призовават войниците да не участват в акции срещу борещия

⁷⁶ Бивш архив на ОР на БЗНС.Пловдив, папка № 1.

⁷⁷ Къев, К. Между живота и смъртта. С.,1987, с. 255.

се народ, приканват да се оказва помощ на партизаните. Те изпращат предупредителни писма до правителството, до полицаи, кметове и други представители на властта. В резултат на тази агитация, съчетана с организационната работа на местните комитети, се стига до засилване на антифашистката съпротива, до проваляне на отделни мероприятия на властта, особено реквизициите и нарядите⁷⁸. С работата си сред населението те подготвят условия за политическите промени в страната.

Почти всички отечественофронтовски комитети, в които участват представители на двата земеделски съюза, предимно пладненци, са участници в манифестации, митинги, демонстрации, в хода на които се завзема властта от Отечествения фронт в София, Варна, Габрово, Асеновград, Трън, Ботевград, Плевен, Търговище, Провадия и др. Масово е участието на земеделците в установяване на отечественофронтовската власт в селата⁷⁹.

В годините на войната БРП успява да *обедини* част от лявата демократична опозиция в борбата за премахването на режима, провеждащ прогерманската политика, и да *оглави* тази борба. Тя държи на сътрудничеството си с нея, тъй като разбира, че не може да замести влиянието на БЗНС в селото, както и на другите партии в обществото и на армията с нейното собствено влияние.

БРП особено държи на разбирателство с БЗНС. Без подкрепа на селяните по места тя не би могла да разгърне нито агитацията в необходимите мащаби, нито да има организационна опора в селата, нито да разгърне широко партизанско движение. Благодарение на участието на пладненци и

⁷⁸ Петрова, Д. БЗНС в антифашистката борба, с.109.

⁷⁹ Петрова, Д. БЗНС в края на..., с. 191; Петрова Сл. Деветосептемврийската социалистическа революция 1944. С., 1984, 312 – 313, 319, 322, 343, 349 – 435.

донякъде на врабчевисти в развитието на организационната структура на Отечествения фронт по места през 1944 г. преминаването на властта в ръцете на ОФ минава безболезнено. Многократно заявяваната подкрепа от страна на земеделската политическа емиграция по повод създаването на Отечествения фронт в България и на неговата борба за излизане на България от съюз с Германия, против прогерманските управители на България, допринася за признаването от съюзническите сили на първото, назначено от НК на Отечествения фронт, правителство.

* * *

БКП в продължение на 25 години търси пътя към селяните и техните организации, които според теорията на марксизма-ленинизма трябва да са основни съюзници на пролетариата при осъществяване на социалистическата революция и установяването на диктатура на пролетариата. Целият този път е трънлив. На БКП е трудно, даже невъзможно, да намери допирни точки със селяните и тяхната политическа организация – БЗНС, поради несъвместимостта на комунистическата теория и практика, диктувана от Коминтерна, с мирогледа и ценностната система на селяните, с тяхната привързаност към частната собственост върху земята. От изключително значение за неразбирателството между БКП и БЗНС е налаганата ръководна роля на комунистическата партия. Трудностите идват и оттам, че БКП, съобразявайки се с указанията на Коминтерна, често трябва да пренебрегва спецификата на местните условия.

За тези години БКП успява да направи три пробива в отношенията си със селяните и БЗНС: през 1923-1925, 1937-1938 и 1942-1944 години. В първия случай земеделците оти-

ват на сътрудничеството с БКП в името на възстановяване на земеделското правителство на власт. Вторият е свързан с усложняване на международната ситуация и с недоволството от вътрешната и външната политика на правителството. Третият е резултат на съществуващото в страната широко неодобрение на външнополитическата ориентация на българските управници, на въвличането на България в новата световна война на страната на Германия. Той се оказва достоен завършек на започнатото през 1923 г. водене на съвместна с БЗНС борба срещу общия политически противник. БКП, придобила вече опит в отношенията си със съюзниците, успява в условията на войната да изработи програма, която дава възможност да обедини част от опозиционните сили в страната в Отечествен фронт, да организира в мащабите на цялата страна движение за борба срещу прогерманските управители и за излизането на страната от съюзническите отношения с Германия, да се наложи като ръководител на тази борба.

БЪЛГАРИЯ В ЕВРОПЕЙСКАТА СЪПРОТИВА ПРЕЗ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Витка Тошкова

В годините на мъчителния български преход към „демокрация” и „пазарна икономика” много рядко и срамежливо в публичното пространство се споменава за българската антифашистка съпротива през Втората световна война. А когато в телевизионни предавания се припомня тази дейност, то често това се прави с много сарказъм. Не липсват и коментари за нейната неефективност (говори се единствено за продоволствените акции) и едностранна (просъветска) ориентация.

Това не означава, че в посттоталитарните години проблемът за „въоръжената борба” отсъства напълно в българската историография. Естествено броят на изследванията драстично намалява. Много от специалистите по история на БКП, изградили научната си кариера с проучвания на военновременната „стратегия и тактика” на комунистическата партия и партизанското движение, промениха тематичния си профил, а други взеха активно участие в „пренаписването” на историята от този период, ревизирайки предишните си тези. Но в „историческия цех” продължават да се трудят изследователи, които (освободени от цензурата и автоцензурата) обективно и с много повече документиранни аргументи попълват „белите петна”. Те поставят неудобните въпроси за ролята на Коминтерна при вземането на решения от местното партийно ръководство, за характера на субординацията, наложена от Кремъл чрез Задграничното бюро (ЗБ) на БРП и Изпълнителния комитет на Коминтерна (ИККИ), за броя на българските партизани и на

убитите от полицията, жандармерията, войската. Тяхното изясняване все още предстои.

С тази констатация всъщност искам да мотивирам непретенциозното си намерение да предложа нова или позабравена информация и интерпретация за пренебрегваните умишлено теми от историята на България през Втората световна война. В статията ще бъдат проследени част от критичните моменти във взаимодействието на Коминтерна и съветското ръководство при изграждането на системата за сигурност и прокарването на геополитическите аспирации на СССР в Югоизточна Европа с подкрепата на БРП. Ще бъдат засегнати и някои особености в отношенията на българската власт с дясната опозиция, с парламентарните ѝ опоненти, с комунистическата съпротива. Акцентът ще бъде поставен върху оценките и отразяването на антиправителствените акции, извършвани от съпротивителните групи, в аналитичните доклади, подготвяни от дипломатическите и специалните разузнавателни служби на Третия райх, САЩ и Великобритания.

Достъпът до неизползвани досега извори и натрупаните изследвания на автори, които не робуват на политическата конюнктура, дават възможност „новият прочит“ да бъде направен, но без опити за манипулации на историческата истина. Задължително е да отпаднат и митовете за псевдогероите и псевдоорганизаторите на партизанската съпротива. Впрочем те, смея да твърдя, се създаваха от някои (не от всички) от останалите живи участници в нелегалното антифашистко движение и, разбира се, от негови „услужливи“ и номенклатурно ангажирани изследователи.¹

¹ Сполучлив опит да открие „неудобните“ въпроси в политическата история

Всъщност трудният етап в дейността на БРП настъпва през лятото на 1939 г. Тогава е сключен Договорът за ненападение между Германия и СССР (23 август), който създава „поле за външнополитическо маневриране“ на българското управление. Заедно с това обаче пуска зелена светлина за нацистката агресия срещу Полша. Съветско-германското сближение (направено по тактически съображения и от двете страни) продължава с Договора „за дружбата и границата“

на България през Втората световна война прави Стойчо Грънчаров в том III на „История на нова България. 1878-1944“ (в съавторство с Е. Стателова), публикуван през 1999 г. Имат основание констатациите на автора, че българската „марксистка историография“ не обяснява „свастно“ защо на 1 март 1941 г. „условия за въоръжена съпротива няма“ и как те „изневиделица“ се появяват на 22 юни 1941 г.". С мълчание се подминават и „методите“ на Никола Гешев, „проникнал дълбоко в партийните структури чак до ЦК и Политбюро“. Засегнати са и теми, които „партийните“ историци съзнателно избягват да докосват – как (кой, защо) са предизвикани провалите в ръководните структури на БРП през 1942 г., какво е истинското предназначение на програмата на Отечествения фронт и на създадената отечественофронтowska организация, кой и защо провокира различията за намеренията на Багрянов между ЦК и ЗБ, унищожили започналото формиране на „единен общонационален фронт на опозицията“ (още през юли 1944 г.) ... В изследването обаче отсъства анализ на въпроса „законна“ ли е съпротивата (както и винаги ли са „законни“ репресивните действия на властите), при това направен в контекста на европейското съпротивително движение и държавно-правните санкции срещу него в страните от Западна Европа. С много по-ограничена информация и бледи заключения се отличават страниците за Втората световна война в раздела „България под комунистическо робство. Престъпления, съпротива и репресии“, включен в „Черната книга на комунизма. 2. част. История и памет за комунизма в Европа“. (По идея и под редакцията на Стефан Куртоа). С., 2004, 293-306. Заслужава специално внимание монографията на Ивайло Знеполски – „Българският комунизъм. Социокултурни черти и властова траектория“. С., 2008. Без да се натоварвам с оценъчни коментари, ще споделя мнението на автора, че все още „липсва история на БКП, която в някаква степен да отчита реалностите на историческата ѝ траектория“ (с. 22); освен това се нуждае от продължение изследването на проблема за „легитимността“ на установения след 9 септември 1944 г. режим, за мотивите на тези, които го „делегитимират“ след 10 ноември 1989 г., и на онези, заели се с неговата „нова легитимация“ (с. 51).

от 28 септември. Жестовите на „приятелство” между Берлин и Москва улесняват двореца и кабинета на Кьосеиванов, а по-късно и на проф. Б. Филов, да тушират критиките срещу разширяващите се българо-германски връзки. В същото време обявената „дружба” с доскорощния враг внася идейно-политически смут в международното комунистическо движение и затруднява ръководството на БРП. В съвременната руска историография вече се дискутират причините за рязката промяна във външнополитическата ориентация на СССР през 1939 г. Не се спестяват и истинските цели на Коминтерна (КИ). В специализираната литература, появила се в Москва през 1994, 1997 и 2002 г.², са дадени точни дефиниции за неговия обхват и същинското му предназначение. Преди всичко това е „революционна международна организация на комунистите”, преследваща „разрушаването на старата социално-икономическа система по пътя на пролетарската революция”. Провъзгласява се още за „световна партия на революционното действие”, която се стреми да стане „щаб” (през първите години) „за подготовката и осъществяването на световната революция”. КИ си възлага и „всеобхватни командни пълномощия” спрямо членуващите в него партии. Към лятото на 1939 г. ръководството на КИ става „послушен инструмент” на Политбюро на ЦК на ВКП (б) и лично на Й. В. Сталин. Тази квалификация по всяка вероятност може да бъде валидна и за по-ранния период, тъй като Сталин е член на Президиума на ИККИ (от август 1935

² *Коминтерн и Вторая мировая война. Часть I (до 22 июня 1941 г.).* (Составители, авторы вступительной статьи и комментариев Н. С. Лебедева, М. М. Наринский). Москва, 1994, с 3; *Адибеков, Г. М., Шахназарова, Э. Н., Шириня, К. К.* Организационная структура Коминтерна. 1919-1943. Москва, РОССПЭН, 1997, с. 3; *История Коммунистического Интернационала 1919-1943. Документальные очерки.* Москва, „Наука”, 2002, с. 145.

г.), а след септември 1939 г. той вече е член на ИККИ и на Президиума, с генерален секретар Г. Димитров (избран на 21 август 1935 г.).³ С тази ръководна структура и принципи на управление се осъществява подчинението и контролът над партиите, участващи в КИ. БРП е особено удобен обект за упражняване на политически диктат заради „родствени-те” връзки с генералния секретар на Коминтерна.

Поредната сериозна причина Кремъл да разпорежи да се изработят и съгласуват чрез Г. Димитров и Секретариата на Коминтерна съответните директиви до комунистическите партии е започналата война. Малко по-рано, „по повод преговорите за пакт за ненападение”, се наблюдава неочакван обрат (за непосветените в тактическите външнополитически похвати на Кремъл) в концепцията за основния враг. Докато на 15 юли 1939 г. в указанията до компартиите по повод 25-годишнината от началото на първия световен конфликт се препоръчва да се използва събитието за „кампания против фашистките агресори”, то в директивата от 22 август, във връзка с визитата на Й. Рибентроп в Москва, се одобрява новата „външнополитическа акция” на съветското ръководство. С предстоящото сключване на германско-съветския пакт се проваляли „плановите на империалистите” да се насочи агресията срещу СССР, помагало се на балтийските страни и се защитавал световният мир.⁴ Внушава се все пак (ръководството на Коминтерна не е запознато с подготвяния договор), че съветско-германското партньорство не изключва възможността за споразумение между СССР, Великобритана-

³ Адиебеков, Г. М. и др. Организационная ..., с. 3; *История Коммунистического Интернационала...*, с. 145.

⁴ *Коминтерн и Вторая ...*, 62-68, док. №№ 2, 3; *История Коммунистического Интернационала ...*, с. 146.

⁵ *История Коммунистического Интернационала ...*, 146-147.

ния и Франция. Дори Секретариатът на ИККИ настоява партиите да продължат с „още по-голяма енергия борбата против агресорите, особено против германския фашизъм”.⁵

Договорът от 23 август 1939 г. и следващите демонстрации на съветско-германско „приятелство” неприятно усложняват положението на компартиите и предизвикват „широка антисъветска и антикомунистическа кампания на Запад”. Оказва се, че „дружеските” акции с „нацисткия агресор” се възприемат „мъчително” от много комунистически активисти. Колкото до очакваните разяснения за настъпилата промяна на курса, то към 1 септември 1939 г. ИККИ не разполага с окончателно утвърдена позиция относно германското нахлуване в Полша и започналата война.⁶ В същия ден обаче се провежда заседание на Секретариата на ИККИ. В Протокол № 482 (Б) за обсъжданите въпроси в неговия дневния ред е отбелязана телеграфно констатацията, „че компартиите са заели в основни линии правилна позиция за съветско-германския пакт”.⁷ От 1 до 6 септември вкл. в Секретариата на ИККИ се разменят „мнения” по „войната между Германия и Полша”. На 5 септември Г. Димитров е принуден да поиска помощ от Сталин чрез секретаря на ЦК на ВКП (б) А. Жданов. В писмото си той признава, че при разработването на „принципната линия и тактика на компартиите в условията на разразилата се в Европа империалистическа война” в ръководството на КИ са срещнали „изключителни трудности”. След два дни, на 7 с. м., Сталин свиква на инструктаж представителите на Секретариата на ИККИ и в типичния си хапливо-подигравателен стил дава оценка на случилото се и съот-

⁶ Пак там, с. 149.

⁷ *Коминтерн и Вторая ...*, с. 85, док. № 6; *Георги Димитров. Дневник* (9 март 1933 – февруари 1949). С., 1997, с. 181.

ветно указание. Обявява, че „войната се води между две групи капиталистически страни” за „преразпределение на света, за господство над света”, че СССР няма нищо против „те да се бият хубавичко едни срещу други и да се изтощават едни други”, че Хитлер „с ръцете на Германия” разклащал положението на най-богатите капиталистически страни. Според него обаче е възникнала нова ситуация след 1 септември, когато „противопоставянето между фашизма и демократичния режим” вече не било правилно – „разделянето на капиталистическите държави на фашистки и демократични загуби предишния смисъл”. Неправилен бил и лозунгът за „единен народен фронт”, затова се свалял. А Полската държава сега била „фашистка” – потискала украинци и белоруси, и затова нейното унищожаване щяло да означава „една буржоазна фашистка държава по-малко”. Колкото до провалените преговори с Великобритания и Франция („ние предпочитаме споразумение с т. нар. демократични страни”), Сталин разяснява, че това станало, тъй като англичаните и французите искали да използват руснаците като „ратаи”, без да платят. Объркването се подсилва с назидателната препоръка на Сталин: „Да се обяви (работникът – б.м.) решително срещу войната и виновниците за нея”. И добавя нещо, което влиза в противоречие със съветската дипломатическа практика, прилагана в момента: „Да се разобличава неутралитетът, буржоазните неутрални страни, които, обявявайки собствения си неутралитет, подкрепят войната в другите държави с цел забогатяване”.⁸

Указанията влизат в директива до компартиите на 8 септември. В нея квалификациите са категорични: „Настоящата война е империалистическа, несправедлива, за която

⁸ Димитров, Г. Дневник ..., 182-183.

еднакво е виновна буржоазията на всички воюващи държави. ... Международният пролетариат не може в никакъв случай да защитава фашистка Полша, която отхвърли помощта на Съветския съюз и потиска други националности”.

ЗБ на ЦК на БРП изпраща инструкциите до българските комунисти едва на 11 октомври. В документа се подчертава, че „неутралитетът на буржоазията в невоюващите страни е лицемерен”. Затова пък СССР имал „самостоятелна позиция” и направил „колосални усилия да спаси мира”. Но най-важен бил ефектът от сключения съветско-германски договор – Съветският съюз останал „вън от военния пожар”, за да служи на интересите на „трудящото се човечество и социализма”. В документалния очерк на Н. С. Лебедева и М. М. Нарински „Коминтернът и Втората световна война (до 22 юни 1941 г.)” тази позиция на Сталин се интерпретира като „противодействие на военните усилия на Франция и Великобритания, поддържане на демагогската кампания на нацисткото ръководство, съдействие на фашистките агресори”, но без да се издигат „революционни лозунги”.⁹ На 6 септември обаче в телеграма на съветската легация в София до Народния комисариат на външните работи се разсъждава по въпроса защо българското правителство „досега” не е обявило неутралитет (все пак желан от Москва, дори и да е „лицемерен”). Предполага се, че българите не искат да оповестяват отношението си към „германско-англо-полския конфликт”, тъй като явно са решили да провеждат „политика на резервираност и лавиране”. Всъщност българските отговорни фактори са известили веднага след началото на германското нападение за неутралната българска позиция, а на 15 септември

⁹ *Коминтерн и Вторая ...*, 88-89, док. № 9; *Архивите говорят*. Том 37. Коминтернът и България (март 1919 – септември 1944 г.). Том II. Документи. (Съставители: Л. Ревякина, Л. Стоянов, В. Милачков, Р. П. Гришина (Русия), Н. С. Лебедева (Русия). С., 2005, 924-925, док. № 363; *История Коммунистического Интернационала ...*, 145-161.

правителството излиза с декларация за неутралитет, съобщена с ноти от 16 с.м. чрез българските легации. Но в информацията на съветската легация личи дори доза задоволство, че България е изолирана от балканските страни чрез Балканската антанта, бояла се да не бъде наказана, ако се ориентира към Англия и Франция и затова в страната започвало да се разширява движението за „свързване” със СССР.¹⁰

Действително не липсват жестове на прагматична политика. Българският кабинет подписва Спогодба за въздушни съобщения между България и СССР (11 декември 1939 г.) и Договор за търговия и мореплаване (5 януари 1940 г.). Едновременно с това в легацията чертаят по-мощни планове за утвърждаване на съветското влияние чрез сключването на културна спогодба по подобие на Франция, Италия и в близко бъдеще с Германия. Разговорът с Б. Филов е обнадеждаващ, но с предупреждението (като все още министър на народното просвещение), че в конвенцията не бивало да се включва точка за създаване на руски училища.¹¹

Активизирането на българо-съветските отношения на фона на ускореното сближаване между Германия и СССР предлага възможности за политическото стабилизиране и на БРП, освен комфорта за правителствените кръгове (обезсилени са опозиционните аргументи, че кабинетът води прогерманска политика). Влиянието на партията е проверено на изборите за XXV ОНС (24 декември 1939–28 януари 1940 г.). Оказва се, че е ограничено (коалицията с БЗНС – „единен фронт”, има общо 16 депутати, от които 10 са на БРП, като между тях д-р Н. Сакаров е избран с

¹⁰ *Документы внешней политики* (ДВП). 1939 год. Том XXII. Книга вторая. 1 сентября – 31 декабря 1939 г. Москва, 1992, 34-35, док. № 550.

¹¹ *ДВП*. Том XXIII. Книга первая. 1 января – 31 октября 1940 г. Москва, 1995, 12-13, док. № 4.

гласовете на партията, без да е неин член) в сравнение с правителствените представители – 140 души. Бързо се стопяват дивидентите от обявления неутралитет и едновременното „приятелство” с двете държави. Москва, в усилията си да разшири геополитическото си присъствие, пробва настрояванията на властта с предложения за пакт за приятелство и взаимопомощ (още през есента на 1939 г.). Освен това Коминтернът и ЗБ организират силна, но впоследствие критикувана от Сталин и Молотов, пропагандна кампания чрез БРП през ноември 1940 г. по повод офертата за пакт за взаимна помощ, донесена от А. Соболев и представена на външния министър Попов, премиера Филов и монарха на 25 ноември 1940 г. Ще поясня, че след инструкциите на Г. Димитров от 25 ноември 1940 г. да се разгърне „най-енергична кампания” за приемане на Соболевото предложение, на 28 с. м. Молотов сърдито съобщава на Димитров от кабинета на Сталин: „Нашите в София разпространявали позиви по повод съветското предложение към България. Глупаци”. И Димитров веднага изпраща указание „да се прекрати тази вредна глупост”. Почти с двуседмично закъснение в директива от 14 декември 1940 г. до ЦК на БРП се обяснява в какво са сгрешили местните партийни функционери, организирайки пропагандната акция. Тя не е трябвало „да носи партиен, антибуржоазен, антидинастичен и антигермански характер”. Препоръката е кампанията да се води не на „класова, а на общонационална и държавна почва”.¹² Все пак просъветските чувства са демонстрирани достатъчно силно през лятото на 1940 г. по време на футболните мачове между отбори на България и СССР. Между другото те

¹² Димитров, Г. Дневник ..., 204-205; *История на антифашистката борба в България 1939/1944*. Том първи. Септември 19939 – февруари 1943. (Редакционна колегия: К. Василев, Д. Сирков, Н. Горненски, Сл. Петрова). С., 1976, с. 80, бел. 75.

влизат в кореспонденциите на германската, американската, британската легация... Но честата подмяна на стратегическите лозунги, определящи враговете и съюзниците, извършвана по волята на Кремъл, внася объркване сред членовете и симпатизантите на БРП и подозрения за необосновани сделки с агресора.

Динамичните изменения в геополитическата ситуация от пролетта и лятото на 1940 г., особено бързата капитулация на Франция, прякото ангажиране на Берлин с териториалната ревизия в Югоизточна Европа, тайните планове за нападение срещу СССР и подписването на Тристранен пакт между Германия, Италия и Япония (27 септември 1940 г.), изострят отношенията между предизвикалите сензация с „дружбата“ си Германия и СССР. Все още опитите на Москва да оспорва разширяването на германското военнополитическо влияние в Югоизточна Европа са твърде вяли. Продължава да се изпробва склонността на Берлин да договаря германо-съветските сфери на влияние. При посещението на В. Молотов в Германия и от разговорите му с А. Хитлер и Й. Рибентроп през ноември 1940 г. става ясно, че предложението за прибавяне на Финландия и България към съветската зона на сигурност не се приема. Отказът се компенсира с покана СССР да „участва като четвърти партньор“ в Тристранния пакт. Следва съобщението на съветското правителство до германския посланик в Москва (25 ноември 1940 г.), че то е „готово“ да участва в пакта, но при следните условия: незабавно изтегляне на германските войски от Финландия; сключване на пакт за взаимопомощ между СССР и България с право на съветски военни бази в района на Босфора и Дарданелите; признаване стремежите на СССР към района на юг от Батум и Баку по посока към Персийския залив; отказване на Япо-

ния от концесии за Северен Сахалин. Германският „фюрер“ не отговаря.

Към спора на руските историци дали нотата от 25 ноември разкрива реалните съветски намерения за участие в Тристранния пакт, или е „дипломатическа маневра“ за избягване на прекомерно обвързване и печелене на време, заслужава да се припомни отново съветският демарш към българското правителство от същия ден. Странно е преди всичко съвпадението, че именно на 25 ноември А. Соболев връчва на Иван Попов „промемория“ с 12 точки от евентуален съветско-български пакт за взаимопомощ. Сред тях изключително важни са ангажиментите СССР да съдейства за осъществяване „националните интереси“ на България „не само в Западна, но и в Източна Тракия“. Недвусмислено звучи и т. 12: „При условие, че се сключи пакт за взаимопомощ със СССР, падат възраженията против присъединяването на България към известния пакт на трите държави. Напълно вероятно е, че и СССР в този случай ще се присъедини към Тристранния пакт”.¹³ Може да се предположи, че описаният акт на съветското външно-политическо ведомство се вписва в дискусиата по въпроса какъв избор е имал Сталин след сключването на Тристранния съюз (27 септември 1940 г.). Част от руските изследователи приемат тезата, че той не е могъл да си позволи да застане открито на страната на Англия, нито на Германия и затова прилага тактиката на „двойната игра“ – официално да дружи с Третия райх и да печели нови територии, а „тайно“ да му противодейства преди всичко чрез Коминтерна. Подвластни в различна степен на коминтерновски-

¹³ *Дипломатически документи по участието на България във Втората световна война.* Съставители Цочо Билярски, Иванка Гезенко. С., 2006, 124-125.

те призови, съдържащи „антиокупационна тоналност“, са западноевропейските компартии. С антифренски и антианглийски заряд са директивите към балканските комунисти; що се отнася до Югославия и България, апелите за противодействие на Англия и Франция се съчетават с указания за борба срещу нацистката агресия на полуострова. Подмолната антинацистка агитация се съпровожда от легални прояви на продължаващото съветско-германско икономическо сътрудничество и съветски демонстрации на желанието „дружбата“ да продължи.¹⁴

Слабата позиция на Кремъл в политическото обсебване на Югоизточна Европа се задълбочава от есента на 1940 г. Същевременно в настъплението си на Балканите Хитлер печели преимущество. Натискът за разширяване на Тристранния пакт успява при Унгария (20 ноември 1940 г.), Румъния (23 ноември) и Словакия (24 ноември). Въпреки доводите на цар Борис за неподходящия момент България да напусне неутралната си позиция пред Хитлер в Берхтесгаден (17 ноември), през януари 1941 г. опитите да се впримчи страната стават още по-настойчиви. На 15 януари Рибентроп, раздразнен силно от българските колебания и протакане, нарежда на германския пълномощен министър Рихтхофен да предупреди, че ако въпреки внушенията, българските резерви „от какъвто и да е род продължават“, това ще причини „тежки последици“ за България и за нейното сегашно и бъдещо политическо положение”.¹⁵

На 1 март 1941 г. Б. Филов подписва във Виена протокола за присъединяването на България към Тристранния

¹⁴ СССР, Восточная Европа и Вторая мировая война 1939-1941. Дискусии, комментарии, размышления. Москва, 2007, 363-375.

¹⁵ Тошкова, В. България и Третият райх (1941-1944). Политически отношения. С., 1975, 37-38.

пакт. Представени са и българските териториални претенции, които обаче получават временно уреждане. Приобщаването към коалицията на Хитлер разрешава влизането в страната на германски войски. Но започват международните санкции. САЩ блокират българските авоари. След два дни съветското правителство публикува нота, изобличаваща „маневрите” на българските управляващи. Но Г. Димитров и ЗБ не реагират отново с инструкции до ЦК на БРП поне за протести. В Дневника си Димитров само регистрира събитието и добавя, че германските войски навлизали в страната, като във Варна били концентрирани „5 000 униформени войници”.¹⁶ Всъщност за позицията на БРП при евентуално влизане на германски войски Димитров пише на Й. Сталин още на 13 януари 1941 г. Предлага партията да се обяви „решително” против настаняването на германски части в страната, да се разобличава отговорността на цар Борис и правителството, че са отхвърлили съветското предложение за пакт за взаимна помощ, да се разгърне „масово движение против установяването на окупационен режим”. Отговор Сталин дава през нощта на същия ден. Той приема предложенията за разобличаване на официалната българска политика, но като се избягват „провокационни действия”, които могли да предизвикат немска окупация. Освен това изрично подчертава: „Партията трябва да действа не като помощник на Съветския съюз, а да излезе от свое име”. Може би за обяснението на тази камуфлажна позиция спрямо Третия райх ще бъде необходимо да се припомним някои обстоятелства за съветската външна политика от март до 22 юни 1941 г., представени в дискусиите от 2002 г. на руските специалисти по темата. Една от защитаваните тези е, че Кремъл се опитва да провежда линия на „умирот-

¹⁶ Димитров, Г. Дневник ..., с. 218.

ворение” спрямо Берлин през този етап. Приведените доказателства са от сферата на икономиката (“рязко увеличаване на доставките” за Германия със съветски суровини и продоволствие през пролетта на 1941 г.) и на дипломацията (опити за поддържане на интензивен съветско-германски диалог по различни въпроси и скъсване на дипломатическите връзки със страните, окупирани от Вермахта).¹⁷

* * *

Съществена част от мобилизационните мероприятия на БРП се обсъждат на проведения в началото на 1941 г. VII пленум на ЦК. Партийните историци все още не са уточнили датата – в излязлата през 1976 г. „История на антифашистката борба в България. 1939/1944” е отбелязано, че се е състоял през февруари 1941 г., но се споменава за противоречиви данни. В монография от 1993 г. „Българският комунизъм”, с автор В. Цачевски, е посочено, че пленумът е свикан в средата на януари. Всъщност по-важни са неговите решения. Лозунгите, които трябва да се разпространяват, са да не се допусне въвличането на България във войната и да се сключи договор за приятелство и взаимопомощ със СССР. В представената политическа платформа ясно личи объркването на партийното ръководство, предизвикано от противоречията в съветската външна политика и развитието на съветско-германските отношения. Липсват „фашистките квалификации”, а задачата за широк антифашистки фронт е заменена с борба за защита на жизнените интереси на масите (според авторите

¹⁷ Пак там, 208-209; *Архивите* говорят. Том 37. Коминтернът и България ... Том II, 953-964, док. №№ 397-402. В края на 1940 г. в писмо на ЗБ до ЦК на БРП продължава да се твърди, че за Балканите са еднакво опасни както германските, така и английските “империалистически домогвания”. (Вж.: СССР, Восточная Европа и ..., 422-424).

на „История на антифашистката борба” за „широк народен фронт” се настоява по искането за българо-съветски пакт). Неадекватна на международната ситуация е квалификацията за „английския империализъм” като „главен подпалвач” на войната.¹⁸

Германското нахлуване в Югославия и Гърция на 6 април 1941 г., с войски, разположени и в България, усложнява българската ситуация. Териториалното разширение с Вардарска Македония и Беломорието въвлича по-категорично страната във военнополитическите планове на Берлин за Балканите. Но активно сътрудничество на новия Източен фронт в започнатата от Хитлер на 22 юни 1941 г. война със СССР, България не предоставя. Съпричастни с агресията са Италия, Румъния (от 22 юни), Словакия (от 23 юни) и Унгария (от 26 юни), Финландия (26 юни). София дори не прекъсва дипломатическите си отношения с Москва, въпреки неколкостранните подканяния на Рибентроп.¹⁹

Ръководството на БРП приема стриктно директивата на Коминтерна за подкрепа на СССР. Всъщност позивът от 22 юни е по инструкциите, изпратени от Москва на същата дата, обсъдени със Сталин, Молотов, Ворошилов, Каганович, Маленков. „Разбрахме се, пише Г. Димитров, за нашата работа. Засега Коминтернът не трябва да излиза открито. Пар-

¹⁸ *История на антифашистката борба ...*, Том първи ..., 131-134. По данни, изнесени на VII пленум на ЦК, броят на партийните членове се е увеличил на 9680 души в началото на януари 1941 г. от 7000 души през първото полугодие на 1940 г. РМС съответно наброява 15000 души. В шифрована телеграма на Трайчо Костов до ЗБ от 19 януари 1941 г. са представени сведения за броя на партийните членове в следните партийни окръзи: София – 2160, Пловдив – 1810, Пазарджик – 850, Варна – 540, Сливен – 420, Стара Загора – 360, Ямбол – 340, Бургас – 210, Видин – 860, Враца – 150, Добруджа – 120; или общо 7820 (без районите, за които няма данни – Горна Оряховица, Бяла Слатина, Лом. *Архивите говорят*. Том 37. Коминтернът и България ... Том II ..., с. 963, док. № 401)

¹⁹ *Тошкова, В. България и Третият райх ...*, 62-74..

тиите по места да разгръщат движение в защита на СССР. Да не се поставя въпросът за социалистическа революция. Съветският народ води отечествена война срещу фашистка Германия. Става въпрос за разгром на фашизма, поробил редица народи и стремящ се да пороби и други народи ...” Реакцията на Сталин, представена от Г. Димитров, демонстрира действително „удивително спокойствие” и възмущение: „Нападнаха ни, без да предявяват никакви претенции, без да искат никакви преговори. След нападението, бомбардировките на Киев, Севастопол, Житомир и други места, се яви Шуленбург със заявление, че Германия, смятайки се за заплашена от концентрацията на съветски войски на източната граница, е предприела контрамерки. Финландците и румънците са с германците. България е приела да представлява интересите на Германия в СССР. Само комунистите могат да победят фашистите ...”²⁰

* * *

Няма да се спирам на известните факти и събития от организацията на въоръжената съпротива, превърнала се в основна задача за БРП. Бъдещите действия и поведение на партийните структури са обсъдени на 24 юни 1941 г. на заседание на Политбюро на ЦК на БРП. Приема се решението за подготовка на българския народ „за въоръжена борба срещу хитлеристките нашественици и българските монархофашисти”. Определящи насоки за съпротивата дава резолюцията на ЗБ от 1 юли 1941 г. Важна част от нея е пояснението какво не трябва да си поставя за цел БРП в настоящия момент: „На дадения етап на световната война

²⁰ Димитров, Г. Дневник ..., 235-236.

не стоят задачи нито за пролетарска диктатура и съветска власт, нито за социализъм”. Очевидно е, че в Москва отчитат неблагоприятната ситуация в България (отсъстват класическите окупационни атрибути, валидни за Гърция и Югославия). Затова паралелно със саботажните действия указанията са да се провежда силна антиправителствена и антинацистка пропаганда. На територията на СССР са организирани две радиостанции – „Христо Ботев” и „Народен глас”, с предавания на български език. Вътре в страната се издават нелегални вестници, разпространяват се позиви, анонимни писма... С широка амплитуда в настроята партийното ръководство трябва да мобилизира изчакващите по-благоприятни времена, да предупреждава заплашените от въдворяване в концентрационни лагери и да се консултира със ЗБ за готовността на група военни (около Дамян Велчев) да организират въстание в България. Сталин застава категорично срещу тези „авантюристични” замисли. На 4 август, в разговор с Димитров, заповядва: „Никакво въстание сега. Ще разбият работниците. Засага ние не можем да окажем никаква помощ. Опитът за въстание ще бъде провокация”.²¹

Въпреки трудностите, с импулсите преди всичко на външни фактори, при неблагоприятни вътрешнополитически условия, които са достатъчно добре изяснени в българската историография, ръководството на БРП обявява „курс на въоръжена борба”. Разбира се, не липсват и провали, предизвикани от недобре обмислени и проведени акции за организиране на съпротивата срещу германците в България. Но като цяло увереността в победата на СССР като член на Антихитлеристката коалиция (толкова силно руганите „империалистически държави” Великобритания и САЩ официално обя-

²¹ Пак там, с. 243.

вяват готовността си да помагат на СССР скоро след 22 юни 1941 г.) и очакваните революционни трансформации в света, следователно и в България, съпътстват антигерманските и антиправителствени съпротивителни действия. Те са дело на създадените саботажни и бойни групи (в София, Варна, Русе, Пловдив, Бургас, Плевен Асеновград, Петрич, Копревщица и др.), на първите чети в Разложко в края на юни 1941 г. и в Горноджумайско през юли (участват преминалите в нелегалност заради заплахата от арест партийни кадри), на формираните по-късно партизански отряди. Още през втората половина на 1941 г. са дадени и първите жертви. Полицията разкрива и арестува ръководителите на варненските бойни групи Антон Прудкин и Георги Григоров, а в Русе е заловен Леон Таджер, впоследствие осъден на смърт и обесен. Общо след юни 1941 г. до декември полицията регистрира 150 акции на бойни групи. През февруари 1942 г. започват и арести на сътрудници на ЦК. Правителството успява да реализира може би един от най-силните си удари (чрез около 100 „агенти-провокатори”, внедрени от Никола Гешев) срещу ръководството на българската нелегална съпротива. Процесът срещу членове и сътрудници на ЦК на БРП завършва на 23 юли 1942 г. с 12 смъртни присъди (6 присъствено, сред които е Никола Вапцаров). Кънти в ефира новината за убийството на генерала от запаса Владимир Заимов. За съжаление „царската милост” не застига нито поетите, нито генералите!²²

Жестоките мерки срещу нелегалните структури на БРП

²² За арести на участници в бойните и саботажни групи и провала на нелегалния ЦК на БРП през 1942 г. вж.: *История на антифашистката борба ...* Том първи, 194-230; *Архивите говорят*. Том 37. Коминтернът и България ... Том II ..., 1015-1016, 1017-1022, док. №№ 436, 438, 439; *Стателова, Е., Грънчаров, Ст.* История на нова България 1878-1944. Том III. С., 1999, 607-608. В цитираните от Грънчаров данни (по монографията на Симеонов, Ст. “Българската държавна полиция (1941-1944 г.). С., 1991, с. 38) са разкрити 222 “активни комунисти” чрез внедрените в БРП агент-провокатори, чийто брой бил “около 100”.

възпрепятстват, но не прекратяват съпротивителните прояви. Макар и с много трудности действията на нелегалните групи започват да се подчиняват на общите директиви на създадената Централна военна комисия (към ЦК на БРП) и военни комисии към окръжните комитети. Подпомогнати са от ляво-ориентираните членове на „Звено” и на Военната лига. Тяхната готовност за участие в съпротивата срещу хитлеристка Германия е в съзвучие с необходимостта от разширяване на антифашисткия фронт. Тази задача съвпада с перспективното решение за обединяване на патриотичните антигермански сили в името на една бъдеща демократична държава. За целта по инициатива на Г. Димитров на 17 юли 1942 г. е оповестена по Радио „Христо Ботев” програмата на Отечествения фронт. С нея фактически се „легитимира” съпротивителната дейност на БКП. Неговите национални и местни структури се изграждат постепенно. Паралелно с тях през март и април 1943 г. ЦК на БРП изработва оперативен план за създаването на 12 военно-оперативни зони (ВОЗ) с общо ръководство – Главен щаб на Народоосвободителната въстаническа армия (НОВА). Несъмнено въвеждането на новата организационна схема е повлияна от пораженията на Вермахта преди всичко на Източния фронт. Масштабните терминологични названия – НОВА, ВОЗ – се разминават с реалните размери на действащите чети и отряди. Но за „войната на нерви” с противника те са твърде успешно оръжие. Към тях принадлежи и образуваният през август 1943 г. отечественофронтовски център от представители на БРП, „Звено”, БЗНС „Пладне” и по-късно присъединилите се членове на Социалдемократическата партия и на „независимите антифашисти”. Понесените загуби от Оста (не само военни, но и политически) – в Италия Б. Мусолини е свален от власт през юли 1943 г., а в България на 28 август умира владетелят на българите цар Борис, с което ав-

торитарната система изпада в трудно преодолима политическа криза, улесняват стабилизирането на левия опозиционен фронт. Организационни стимули предлага Окръжно № 1 на ЦК на БРП от октомври 1943 г., в което се призовава за незабавно установяване на „народно-демократично правителство на Отечествения фронт“, изгонване на „хитлеристите“ от страната и „бързо“ активизиране на всички антифашистки сили. Те са заимствани от проектопрограмата за действие на БРП, написана от В. Коларов през септември и внесена за обсъждане в ЗБ през декември 1943 г. В документа задачата за създаване на „истинско българско национално правителство“ се обосновава със следваната от БРП политическа линия. Твърде рано, но не без основание за момента и с перспективна заявка за поемане на властта след разгрома на Германия, се изтъква, че тя е „партия на всички трудещи се, експлоатирани и потиснати в България, ... партия на националната свобода и независимост, на социалния прогрес, ... партия на най-последователната и доведена докрай демокрация“. За мобилизация на масите и за разгръщане на партизанското движение „до размера на масова народноосвободителна въстаническа армия“ се призовава в Окръжно № 2 на ЦК на БРП от януари 1944 г. През март директивата на ЗБ изисква от БРП и ОФ да подкрепят „всяко антигерманско правителство“, но без да се прекратява въоръжената борба. Пролетта на 1944 г. е времето на общата партизанска мобилизация, извършена от партийните представители по райони.²³

Непрекъснато поддържаната връзка със ЗБ и Отдела за международна информация към ЦК на ВКП (б), заменил разпуснатия през май-юни 1943 г. Коминтерн, осигурява све-

²³ За новата организационна структура и директивите на ЗБ от края на 1943 вж.: *Архивите* говорят. Том 37. Коминтернът и България ... Том II ..., 1052-1060, 1068-1077, док. №№ 453, 455, 456, 457.

дения за дейността на БРП и съответно инструкции за изпълнение. Любопитни данни например предлага записът в дневника на Г. Димитров от 12 март 1944 г. „Петров” съобщава числения състав на партизанските отряди по окръзи като общият брой е закръглен на 2320 души; тенденцията е „количествено” партизанските отряди „непрекъснато” да растат и в бъдеще да се превърнат в „голяма сила”. Добавил е, че в тях „25-30% са комунисти, толкова са комсомолци, останалите 30% са безпартийни. По възрастов състав – в отрядите главно са младежи, от тях 70-75% са селски бедняци, около 20% са работници, останалите са от интелигенцията”. В много по-късни публикации се съобщават данни за образователния ценз на партизаните; в примера за Пловдивско се посочва, че „около 20% „от тях са без образование или са завършили първоначално училище.”²⁴

Действително мобилизационната задача се изпълнява въпреки унищожителните атаки на властта чрез сформирания през януари 1944 г. жандармерия и периодичното ангажиране на войската в преследването на партизанските групи. Правителствените усилия да се ликвидира „вътрешният фронт” са безуспешни. Без осезаем ефект са призивите за доброволно предаване на нелегалните. Следват и тежки удари срещу отделни чети. Изпробва се съблазняването с парични награди за „партизанска глава” (до 50 хиляди лева), а за по-крупни фигури – до 200 хиляди. Общата сума на дадените „награди” достига 65 153 772 лева, като получателите им са 3624 души (по данни на *Ст. Стефанов* в монографията му „Българската държавна полиция...”). Не остават незабелязани и дръжките партизански нападения (Кремиковци, в нощта на 8 март 1944 г., Копривщица – на 24 март). Твърде

²⁴ Димитров, Г. Дневник ..., с. 414; Архивите говорят. Том 37..., 1074-76, док. № 459.

чувствителни са управляващите към състоянието на „противоотечествената дейност във войската”. Констатациите в разузнавателните известия на щаба на войската не носят успокоение. Данните за „комунистически стремеж” да бъде „превзета” войската (от 14 юли 1943 г.) и заключението, че „резултатното преследване на партизанските групи” не е преустановило тяхната дейност, а временно променя тактиката им, че „вътрешният фронт в страната, открит от противоотечествените елементи срещу държавната власт, продължава да съществува” (от 25 декември 1943 г.), че на Балканите се води „партизанска война”, подкрепяна не само от СССР, но и от Великобритания (от 14 април 1944 г.), красноречиво показват опасните вътрешнополитически проблеми, с които се сблъсква властта.²⁵

Очевидно оценките за ефективната съпротива в България поддържат стратегическата цел на Кремъл за освобождаване на Балканите и завладяване на геополитическата зона за сигурност на СССР в тази част от Европа. Съобразяването със съветските намерения проличава при парирането на несъответствията в подхода към правителството на Иван Багрянов. Г. Димитров възразява категорично срещу настроенията в ЦК на БРП да се сътрудничи с новия премиер. Неговото възмущение е предизвикано от въпросите, които Добри Терпешев поставя в писмото на ЦК от 12 юли. В тях впрочем откровено се настоява да се даде „програма за действия на партизанските отряди, за да се координират мероприятията с настъпващата Червена армия при нейното приближаване към България”. Искане за разяснение „на каква помощ от страна на Червената армия може да се разчита”. Заявява се, че „Работническата партия може да използва своите възможности в българската

²⁵ *Архивите* говорят. Том 37. Коминтернът и България ... Том II, 1044-50, 1052-61, 1078-85, док. №№ 450, 453, 461.

армия и собствените си въоръжени сили, за да отвори проход и подготви място за десант на Черноморския бряг”. И накрая пита „как гледа др. Димитров на изпращането на предлаганата от Багрянов съвместна делегация (Стефанов и Нейчев) в Москва ...”. Квалификациите на Димитров са пределно ясни: „1. ... Учудвам се, как вие можахте да се хванете на въдицата на Багрянов. ... 2. Твърдението, че Багрянов възнамерявал да води курс на откъсване от Германия, че той уж се ползвал с доверието на съветското правителство, че той е приел исканията на последното и пр., е подла лъжа. Помагайки всячески на немците, Багрянов чрез демагогски маневри иска само да спечели време за изпълнението на своята прогерманска роля. Това, че временно е спряла кампанията в съветската преса, се обяснява с това, че съветските приятели на българския народ са се въоръжили с още малко търпение, а не с някаква си подкрепа за Багрянов. 3. Отчитайки всичко това, партията трябва да прекрати незабавно всякакви преговори с Багрянов и бързо да поправи допуснатата груба политическа грешка. Разобличавайте с всички възможни начини и средства демагогията и лъжата на Багрянов. Старайте се всячески да въздействате в това отношение на нашите партньори в Отечествения фронт. Най-главното – всячески разгръщайте партизанското движение срещу немците...”²⁶ Ясно е, че така формулирани, указанията безапелационно отхвърлят всякакви тенденции за разширяване на политическия антигермански спектър вътре в страната. Недвусмислено са зачертани и минималните очаквания за либерализиране на режима чрез договаряния за облекчаване санкциите срещу „нарушителите на вътрешния ред”. Подобно осмисляне на ситуацията се поощрява от някои анализи в разузнавателните известия на Щаба на вой-

²⁶ Пак там, 1093-97, док. № 467.

ската от средата на юли 1944 г. От сведения за „положението на вътрешния фронт“ се правят заключения за недоволството сред ръководството на БРП от „пасивността“ и „престъпното безделие“ на нейните политически съюзници в Отечествения фронт. Стигало се дори до обвинения за „предателство“ срещу „народноосвободителното въстаническо движение“. Това се тълкувало като доказателство за нежеланието на БКП „да има съперници при уреждането на българския въпрос след очакваното от нея поражение на Германия“. В информацията е отделено място и на недоволството сред „по-възрастните функционери“ и критиките им „срещу генералната линия на партията“. Звучат твърде укорително констатациите, събрани по агентурен път, в документа на щаба на войската с дата 17 юли 1944 г.: „В партизанското движение се унищожи целият организационен капитал на партията, трупан в продължение на двадесет години. В партизанските единици отиде цветът на партийната младеж и най-смелите дейци и апостоли на комунистическата идея. Грамадна част от тях са избити, а сега се стопяват постепенно и последните останки...“²⁷ Вижданията на тези стари членове на БКП, преминавали през изпитанията на дългогодишната нелегална партийна борба, тотално зависима от волята на Коминтерна, очевидно с недоверие възприемат идеализма на младите, които въпреки опасностите, ентусиазирано приемат комунистическата доктрина и съветската система.

Споделеното недоволство от неблагоприятията в организирането на съпротивата заради твърде скъпата цена от жертви се превъзмогва с още по-настъпателна директивна политика. На 26 август 1944 г. ЦК на БРП издава Окръжно № 4. С лозунга „За България удари дванайсетият час!“ ЦК „по-

²⁷ Пак там, 1101-03, док. № 470.

велително поставя задачата” за „незабавно скъсване съюза” с Хитлерова Германия, за изгонване немците от страната и, разбира се, преди всичко за „дружба и съюз с братския Съветски съюз, за незабавен мир с Англия и Америка”. Определят се и политическите цели, чийто реализатор трябва да бъде Отечественият фронт – създаване на отечественофронтовско правителство, което да гарантира условията за „една истинска народна демократична власт”.

Възприетата линия за овладяване на управлението се осъществява под надзора на ЗБ и се съгласува с Кремъл. Обявената на 5 септември война на България ускорява драстично изпълнението на съветските военнополитически планове за навлизане на Червената армия в страната. „Най-кратката война”, която България е водила някога, действително осигурява на съветското правителство и на изключително печелившата за утвърждаването на БРП във властта отечественофронтовска коалиция огромни геополитически преимущества. Кабинетът на К. Муравиев няма повече спасителен ход, независимо че през нощта на 5 срещу 6 септември прекъсва дипломатическите си отношения с Третия райх и решава да обяви война на Германия, ефективно от 8 с. м. В правителствената декларация от 4 септември се съобщава за прекратяване членството на България в Тристранния пакт и денонсирането на Антикоминтерновския пакт. Още в самото начало на мандата (2 септември) правителството регистрира невъзможност да провежда желаната политическа линия – преговорите за примирие с Англия и САЩ са прекратени, а представители на ОФ отказват да участват в неговия екип. Надигащата се вълна от стачки и демонстрации се съчетава с указанията на Г. Димитров от 5 септември за организиран натиск срещу правителството на Муравиев, легализиране на НК на Отечествения фронт и неговите структури, осигуря-

ване безпрепятствено придвижване на Червената армия на българска територия, разоръжаване на германските части... Информацията от София (вероятно от 7 септември) отразява „масовите стачки и демонстрации” в страната, стрелбата срещу демонстриращите с дадени жертви и предстоящия „общ шурм за властта” на 8 срещу 9, в който ще участват и войскови части.²⁸ Важните правителствени центрове – Министерството на войната, пощата, телефонната палата, радиото, гарата са овладени в нощта на 8 срещу 9 септември; операцията се предхожда от придвижването на червеноармейски подразделения, преминали северната българска граница на 8 с. м., достигайки вечерта до линията Русе – Алфатар – Красен дол – Варна. В 6.25 часа на 9 септември 1944 г. Кимон Георгиев прочита по радиото прокламацията на възглавяваното от него първо правителство на Отечествения фронт.

Бледите щрихи от историята на българската съпротива само маркират основните етапи в нейната дейност, както и част от правителствените мерки за унищожаването ѝ. С тях не бих искала да доказвам приноса на българите в борбата срещу силите на Оста, защото той отдавна е признат, а да напомня, че ироничното отричане на дадени събития и личности не ги обрича на забвение. Необходимо е да се изтъкне и това, че БКП бе ориентирана и ръководена към победоносно приключване на „опозиционния период” в своята дейност, използвайки максимално военновременните условия. Не бива да се пренебрегва и обстоятелството, че нейният успех бе подпомогнат от „слабостите на функциониращата система на държавно управление”, проявили се в политическата структура на властта.²⁹ Именно в периода на остра политическа конфронтация тези дефекти фактически

²⁸ Пак там, с. 1125, док. № 481.

²⁹ Цачевски, В. Българският комунизъм. С., 1993, 129-133.

правят невъзможно нейното „приспособяване” към драстично изменената международна ситуация, провокирала създаването на вътрешен антиправителствен фронт. Единствена политическа сила, способна да участва активно във военния сблъсък със силите на Оста, заставайки на страната на печелившата Антихитлеристка коалиция, се оказва БКП. Нейната история я прави по дефиниция противник на антидемократичните, профашистки сили, срещу които воюва след 1941 г. нейният съветски патрон. И не на последно място, решаваща роля в утвърждаването на водеща позиция за БКП в събитията от началото на септември 1944 г. (и след това) изигра перспективно замислената програма на Отечествения фронт. С нея бе написана демократичната и антифашистка визитна картичка на партията, изключително ценен тактически ход за овладяването на политическата власт, задача, обслужваща стратегическата цел за приобщаването на България към съветската зона на влияние и контрол.

* * *

Не мога да не се съглася с обобщенията на онези автори, които определят дейността на БРП през този период като осъзнато призвание за активно участие в провеждането на революционната линия. Всъщност периодът на войната се оказва последната „опозиционна фаза”, решаваща за БРП в борбата за власт. Разбира се, не би трябвало да се забравя, че ръководството на БРП поставя „организирането на въоръжената съпротива в контекста на подготовката за въстание”. Допускат се обаче неточни пресмятания за бързината на победата. Всъщност КП поема пътя на дългосрочна конфронтация, в която тя не може да постигне със собствени сили своите политически цели. Разчита се на външни военнополитически процеси и събития, които за България настъпват

едва през лятото на 1944 г. Вътрешнополитическата ситуация в страната, създаденият огромен репресивен апарат за борба с нелегалните формации, присъствието на германски части и, не на последно място, неподготвеността за продължителна въоръжена съпротива, въпреки помощта от СССР и КИ (не винаги адекватна – да си припомним съдбата на изпратените „подводничари” и „парашутисти”), не предлагат условия за масова съпротива. Разкриването на групите, пристигнали с подводници и спуснати с парашути, се измерва с организирания процес от Софийския военнопoleви съд, започнал на 9 юни 1942 г. В полицейския доклад споменаването му се съпровожда с обяснението, че „по размери и по значение това е, може да се каже, най-големият процес в новата история на България. В него са привлечени да отговарят все големи хора – офицери от съветската армия, професори, главни инженери, учители и др. – всички големи и школувани конспиратори, които са дошли да извършат най-значителния опит за насилствено изменение на държавния строй на България.” Без съмнение проследяването и залавянето на пристигналите емигранти се приема за сериозен успех на българските и германските специални служби. Според доклада укрилите се членове на „военните групи”, пристигнали с подводница на 11 и 28 август 1941 г., са 8 души, а „заловени, избити, предадени се и самоубили се” са 19. „Парашутистите” (31 души) са спуснати на 13/14, 18/19, 22 септември и 6 октомври 1941 г. От тях са „обезвредени” 29 души. В обявената на 26 юли 1942 г. присъда 18 души са осъдени на смърт чрез разстрел (присъдата е изпълнена същия ден), 7 души – на доживотен строг тъмничен затвор, и двама – на 15 години строг тъмничен затвор. За обстоятелствата, подпомогнали тяхното елиминиране, има нови изследвания, които опровергават някои от досега битуващите тези. Разсекретени документи от руските

архиви ревизират твърдението за служебната принадлежност на изпратените в България политемигранти. Оказва се, че тяхното назначение се ръководи от Разузнавателното управление при Генералния щаб на Червената армия и от НКВД. Обичайно правило е да се съгласува със ЗБ. Друга съществена подробност от консултираните съветски източници засяга твърде непрофесионалната подготовка на десантните групи. Съветски командир в Севастопол установил, че те не познават българската обстановка, нямат определени райони за действие, не са посочени обектите за унищожаване, не е изпробвана радиостанцията, не са подходящо облечени (дадени са им дрехи като за градска разходка), не са уговорени контролни срещи с местните организации.³⁰

Споменатата разправа с опълчилите се срещу обвързването на Царството с Третия райх не е епизодичен случай. Репресивните правителствени мерки са насочени главно срещу членове на БРП. Непосредствено след 22 юни 1941 г. областните полицейски началници са инструктирани да задържат по 20 души „от най-важните ръководители на Комунистическата партия”. На 10 юли, на извънредна сесия на НС, са касирани изборите на 9 народни представители от опозицията, т. е. комунистите. След два дни военният министър внася в НС четири законопроекта за изменения във военнонаказателния (включват се 11 нови алинеи за налагане на смърт-

³⁰ Неизвестни детайли от подготовката, задачите и понесените изпитания на изпратените нелегално в България български политически емигранти и съветски радисти през лятото и есента на 1941 г. се съдържат в статията на *Е. Валева* и *Н. Василева* “К истории отношений СССР, Коминтерна и болгарского антифашистского движения 1941-1943 гг.”, публикувана в сборника “*Българо-съветски политически и военни отношения (1941-1947). (Статии и документи)*”. Редакционна колегия: Генерал-майор проф. д.и.н. В. Золоторьов, полк. доц. д-р Д. Зафиров, ст.н.с. к.и.н. Н. Василиева, ст. н. с. д-р Й. Баев, ст.н.с. д-р И. Криворов, н.с. к.и.н. Е. Валева, н.с. д-р Р. Николов. С., 1999, 7-23; *Архивите говорят*. Том 37 ..., 1018-22, док. № 438.

но наказание) и военносъдебния закон, в закона за военните сили и в закона за запазване на моралната и материалната сила на войската. През септември 1941 г. са приети и изменения в Закона за защита на държавата с въвеждане на 21 нови алинеи, предвиждащи смъртна санкция.

Без да се квалифицира като масова, сравнявана с мащабите на тази в Югославия и Гърция, българската съпротива се признава за по-многобройна от антифашистките движения в Румъния и Унгария, намиращи се в същата сателитна позиция спрямо Третия райх. Налице са многобройни провали на саботажни и бойни групи, дадени са жертви, които за съжаление досега все още не са преброени точно. Между другото няма (поне аз не знам) и пълен списък на реалните участници в партизанските отряди. (Опит за преброяване чрез социологически допитвания на представителна извадка от участници в съпротивата прави Д. Дочев; според калкулацията броят надхвърля 9 000 души). Ще спомена също, че през 2003 година издателският център на БАС публикува книга с имената на загиналите партизани и ятаци през 1941-1944 г. Включени са около 6 000 души. Списъкът обаче не е изчистен от повторения, което го прави несигурен източник на информация. В излязлата през 1995 г. „История на България (681-1960)”, том 2, (с. 469), авторът на раздела за Втората световна война Владимир Мигев посочва (без да цитира източници), че през партизанските отряди (за целия период) „преминават около 9500-9600 души”, от които до 9 септември 1944 г. „остават живи 6500-6600 души”.

Организираните саботажни акции и нападения, независимо от резултатите и понесените жертви, дават в дългосрочна перспектива „съществени предимства за постигане целите на КП” за активно участие във властта година преди приключването на войната. Не мога да не отбележа, че учас-

тието в европейската съпротива на българските комунисти, на техните безпартийни симпатизанти, срещу които се провеждат безкомпромисни полицейски операции в разразилата се жестока гражданска война, се прилага като основно доказателство при сключването на Примирието и Мирния договор с България.

* * *

Сателитната позиция на България в Тристранния пакт не гарантира на Берлин безропотно българско сътрудничество. Покрай външнополитическите съображения за възможен неблагоприятен за Оста изход от войната, върху перспективите на германо-българския съюз влияе и появата на организирана съпротива срещу него. С особено внимание се следи дейността на българските комунисти. Много са анализите и оценките, които коалиционният „партньор“ на България дава чрез наблюденията на германската дипломатическа мисия в София. Веднага след 22 юни 1941 г. Бюрото на Абвера в София запознава командващия германските войски на Балканите фелдмаршал В. Лист с инструкцията на Коминтерна до ЦК на БРП (2 юли). Следват и многобройни телеграми от германската легация и германската военна мисия, в които се съобщава за безпокойството на цар Борис от „засилената комунистическа агитация“ и терористични акции във Варна (27 юли), за неприятен инцидент в Бургас между германски войници и българи (29 юли), за увеличаващата се комунистическа дейност в България, като „службата на Делиус“ дала сведения за проведените саботажни акции (28 август). Наситен с неприятни инциденти е докладът на германската военна мисия от 8 септември: „...Във Варна: В градината на вилата, наета от германския военен

аташе ..., бе намерен пакет с взривно вещество. Атенатат срещу пренасящ бензин за германското военноморско управление товарен влак, при който изгоряха 6 вагона ... В Галата под една подвижна радиостанция бе намерена адска машина ... Във Варна е арестуван съветският руснак Прудкин..., който и сега вземаше активно участие в комунистическата разложителна дейност”. В поверително донесение на Бюрото на Абвера от 11 септември списъкът с „подривните операции” на БКП е още по-дълъг: „... Само на 22 август бяха извършени четири саботажни акции срещу железопътни съоръжения в различни части на страната ... Многократните нападения срещу германски военнослужещи и квартири доведоха до новия български Закон за защита на държавата, ... според който подобни посегателства и престъпления ще се наказват с най-тежки наказания, включително смърт”. В началото на 1942 г. Бекерле е принуден да признае, че през пролетта се очаква увеличаване на саботажните действия не само в България, но и в съседните страни. Легацията е информирана и за съществуващата „комунистическа подмолна дейност в българската войска”; арестувани са около 50 войници. Следствието и съденето са възложени на извънредни военни съдилища, които „с цялата строгост ще действат безпощадно”. Германският пълномощен министър дори свързва кабинетната криза от април 1942 г. с разкритията на „комунистически явления” във войската.

Ще обобща съдържанието на стотиците доклади, които германската легация и пристигащите от Берлин високопоставени наблюдатели изпращат, с констатации и оценки за българската антифашистка съпротива и комунистическите настроения в страната. Почти няма информация, в която да не се обсъжда състоянието на „борбата срещу комунизма”. В секретно писмо-телеграма от 18 септември 1942

г. Бекерле уверява Рибентроп, че „за борбата срещу комунизма в България” се предприемат „потресающи мерки”, като за „комунистическа дейност” са били уволнени 400 държавни служители. Убийството на генерал Луков също се отчита като комунистически атентат, заради което „пресата и общата пропаганда” провела „особено остра кампания срещу комунизма”, „прелюдия” към „едно радикално действие срещу комунистите в България”. Задължителните анализи за политическата обстановка след погребението на цар Борис продължават да коментират увеличаването на „терористичните акции срещу прогермански елементи” и обезпокояващите „комунистически” тенденции във войската. Сред властовите политически комбинации от есента на 1943 г. Берлин толерира онези, които се очаква да ограничат проявите „на най-значителната опозиционна група на комунистите”, към която гравитирала „една сравнително силна панславянски ориентирана група”.

Често споменаваната алтернатива за управление в България, според Рибентроп и неговото обкръжение, е „крайно дясната фашистка групировка”. Бекерле е противник на подобно разместване и смята, че следващите процеси ще зависят от развитието на съветската офанзива, от отношението на съветското правителство към България и очакваното пролетно активизиране на въоръжената съпротива. Легацията обръща особено внимание на втория елемент. В представения текущ отчет от Калтенбрунер (23 февруари 1944 г.) за комунистическата дейност през последните дни в София и в провинцията се подчертава, че „в непосредствена близост до София са забелязани три банди. Софийската полиция е отслабена вследствие преминаването на много полицаи в жандармерията; положението в София и околността – несигурно; на 8 и 9 февруари в

София са убити от комунистите двама германски военни; от сигурен източник се съобщава, че комунистическото ръководство е дало заповед да се засили терористичната дейност срещу германците”.

Германският представител за Югоизтока Нойбахер също докладва за растящото комунистическо разложение на българските части в „сръбското и гръцкото пространство”. Той съобщава, че броят на българските войници, безследно изчезнали в сраженията с „червените партизани”, е „поразително висок”. Появили се „бандитски групи” от дезертирали български войници, понякога придружавани от избягали „руски военнопленници”. Имало „въодушевени сцени на побратимяване”. Според него „разложението ... в българската армия постоянно нараства, а способността ѝ да се включва в борбата срещу партизаните непрекъснато намалява”. Германската легация е осведомена за успешните акции на партизаните в Македония и за нападението на гара Саранци, само на „36 км източно от София”, извършено от партизаните (ще добавя от – „Чавдар”) на 26 април. Бекерле иска обяснение. Отговаря му се, че групите се преследват, за да бъдат унищожени. Стратегическото значение на България за оперативните планове на Вермахта през пролетта и лятото на 1944 г. се коментира отново от Нойбахер на 10 май. В писмо до Рибентроп той тревожно заключава, че комунистическото движение се засилва не само в „окупираните територии”, но то ускорявало и разложението на българската армия. Затова „с оглед изключителното значение на политическото развитие в България за цялото югоизточно пространство и за нашето водене на войната в тази оперативна област... образуването на ново българско правителство, което да се противопостави решително

и безогледно на комунистическата опасност и да посочи на българската нация в тази критична фаза... един недвусмислен изход... е от първостепенна необходимост”.

Всъщност борбата срещу партизанската съпротива се превръща в един от основните проблеми не само на вътрешната политика, но и във взаимоотношенията с Берлин. С аргумента за комунистическата съпротива Бекерле отхвърля и проекта за организирането на десен преврат в страната с подкрепата на стационарираните в Македония германски части. Това щяло да предизвика „брутални руски действия и едно руско настъпление”, което от своя страна ще се превърне в сигнал за „национален бунт” на народа и за едно въстание на преобладаващата част от българската армия.³¹

* * *

Олевяването и радикализирането на българското общество след 22 юни 1941 г. се анализира и от американските наблюдатели в мисиите в София (до напускането ѝ през декември), в Истанбул и Анкара, от агентурната мрежа, създадена от УСС в България, от високопоставени контакти на американски дипломати в Европа. След смъртта на цар Борис интересът на американското разузнаване е насочен към настоящата и бъдеща ориентация на България.

³¹ Представените откъси от документи на германската легация и военната мисия на Третия райх в София, Имперската служба за сигурност и др. в по-голямата си част са издирени от В. Тошкова в Политическия архив на Министерството на външните работи на ФРГ в Бон, Военния архив в Потсдам и в колекцията с микрофилми в Националния архив на САЩ във Вашингтон Д.С. Обнародвани са в документалния сборник “България – своенравният съюзник на Третия райх”. (Съставители: В. Тошкова, Н. Котев, Н. Стоименов, Р. Николов, Ст. Нойков). С., 1992, док. №№ 24, 28, 30, 35, 36, 37, 50, 65, 109, 159, 169, 180, 185, 218, 219. Съхраняват се в НА на Института по история – БАН и в ЦДА на Република България.

Анализира се (към 1 октомври 1943 г.) „настроенията за и против Оста”, Регентството, „ултранационалистическите организации”, „парламентарната опозиция”. Любопитни са коментарите в рубриката „комунисти”, „Отечествен фронт”. За първите се подчертава, че ръководителите им са в Русия „Георги Димитров и Васил Коларов – и двамата твърде авторитетни в Коминтерна”. ОФ е определен като „групировка на съпротивата, съставена от всякакви елементи, ръководена вероятно от Москва, работеща за скъсване съюза с Германия, за сваляне на правителството и присъединяване към съюзниците”. Организиран от него били „две армии, действащи в Родопите и Стара планина”; въоръжените сили на организацията били „може би най-много 25000 души”; „свързани са с Титовите партизани”; „включват много комунисти, известни като „шумци” и „горяни”; „възпрепятстват придвижването на германските войски”.

Един от отлично информираните сътрудници на Държавния департамент в Турция е бившият директор на Американския колеж в София Флойд Бляк. В общи линии предпочитанията на Вашингтон са вътрешнополитическата трансформация да се осъществи от демократичната буржоазна опозиция в България. Но в анализите на УСС се подчертава, че комунистите са „най-многобройните и най-активните елементи в нелегалното движение”. „Активната българска опозиция” се наричала „Отечествен фронт”, в който участвали леви елементи – „комунисти, социалисти, земеделци от „Пладне”, „Звено”. Фронтът се разширявал, привличайки все повече и повече съмишленици. Неизвестността около съставящите го партии не променя твърдото убеждение, че той се ръководи от Москва. Програмата му пък съвпадала с тезите, изложени в статия на Димитров,

поместена в „Правда” на 27 декември 1943 г. Най-опасното било, че тя изглеждала „умерена” и „нереволуционна”. Тази нова тенденция отговаряла на провежданата в момента съветска политика и пропаганда за обединяване на всички антифашистки сили и формирала т.нар. „нов комунизъм” в България. Просъветската ориентация се базирала на убеждението, че съветското правителство ще осигури желаните национални преимущества. Настроенията в полза на съюз със СССР се поддържали от организираното партизанско съпротивително движение, съставено от „най-пламенните млади идеалисти-комунисти”. Отчита се също, че въпреки опитите на правителството да унищожи комунизма било чрез „амнистия”, било чрез жандармерията, и независимо от лошото въоръжение, партизанските отряди продължавали да разрушават жп линии и пътища, да унищожават германски военни композиции, да пропагандират идеите си чрез позиви и нелегални радиостанции. Американските прогнози предвиждат бъдещото им активизиране пред увеличаващото се напрежение и растящата несигурност в България.

Близко по съдържание е донесението на УСС за организацията и действията на БКП от 16 май 1944 г. Изнесените детайли разкриват, че „комунистите в България са организирани в малки групи от по 5-6 души с ръководител”; „действителният ръководител на партията е неизвестен, но лидерите са или българи, живеещи нелегално в страната, или руси, изпратени в България за тази цел”; „напоследък полицията успя да ограничи саботажната дейност на комунистите. Тя не е обаче в състояние да ограничи разпространяването на комунистическата пропаганда ...” Пропагандата призовава хората да се обединят около Отечествения фронт и да изгонят немците от България”; „числеността на

въстаниците е значително увеличена напоследък. Това се дължи на бомбардировките ...”; „според данните на полицията те наброяват в момента 14000-15000 души, всички са истински комунисти. Те стават все по-самоуверени, тъй като сега са много по-добре въоръжени с автоматично оръжие, доставено от русите, и са най-силни в Средногорието и в Стара планина. В повечето случаи отрядите се състоят от ученици, работници и младежи. В последно време голям брой учители от Казанлък, Габрово, Троян, Панагюрище и Пловдив излязоха в планините заедно със своите ученици, на групи от по 7-8 души (мнозинството от учителите в провинцията са комунисти, които стигат дотам, че насаждат комунизъм дори по време на часовете). Преди около шест седмици въстаниците окупираха Панагюрище и убиха всички чиновници, но бяха прогонени от армията”. Обективно е отразен в американската преса (вече от 19 септември 1944 г.) „безкръвният преврат”, реализиран от партизаните, срещу правителството на К. Муравиев. В радиоемисиите на „Гласът на Америка” е отбелязано, че благодарение на „блестящата победа на Червената армия” Балканите щели да бъдат освободени от „германското иго”.³²

* * *

³² *България – своенравният съюзник ...*, док. №№ 114, 126, 187. Допълнителни документални свидетелства и анализи за съпротивата в България предлагат публикации: *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1944. Volume III. The British Commonwealth and Europe*. US GPO, Washington: 1965, pp.300-409; *Miller. M. L. Bulgaria During the Second World War*. Stanford University Press, Stanford, California, pp. 195-216; *Boll, M. M. Cold War in the Balkans. American Foreign Policy and the Emergence of Communist Bulgaria, 1943-1947*. The University Press of Kentucky, 1984, pp. 52-76; *Bell, J. D. The Bulgarian Communist Party from Blagoev to Zhivkov*. Hoover Institution Press. Stanford University. Stanford, California, 1986, pp. 55-76.

Управлението за специални операции (УСО) на Великобритания, създадено през юли 1940 г., има много непосредствени впечатления за развитието на българското съпротивително движение. От септември 1943 г. то разполага с офицери за свръзка първоначално на югославска територия. В изпратената военна мисия е включен майор Мостин Дейвис. Неговата диверсионно-разузнавателна група заедно със сръбската Косовска партизанска бригада са разбити при Чемерник планина след прочистваща операция на български подразделения. Успяват да се съберат на 23 март 1944 г. около с. Ново село, Сурдулишко, но са предадени. Загиват майор Дейвис и още двама от неговите сътрудници. Той все пак успява да се свърже с български партизани (Владо Тричков, член на Главния щаб на НОВА). През февруари 1944 г. изпраща няколко доклада до базата на УСО в Кайро. В информацията засяга състоянието на българското съпротивително движение, „организирано и контролирано централно дотолкова, доколкото позволяват трудностите в комуникациите. ... Централното командване е подчинено на нелегалната политическа организация ОФ... Съпротивителното движение има три вида организации: а) партизански сили, сражаващи се в планините и горите; б) ОФ „милиция”, работеща в градовете; в) „Ядки”, работещи подривно в българската армия и полиция. В противоположност на Югославската освободителна армия българското движение поставя ударението по-скоро върху нелегалната дейност, отколкото върху партизанските действия. Това може да се обясни с обстоятелството, че в България, непобедена във войната и неокупирана, със запазен административен апарат, условията за открита революция не са така благоприятни ... Партизанските сили в България започнаха да се появяват едва през пролетта на 1943

г. Те привлякоха недоволни селяни, дезертирали войници и хора с неопределени политически убеждения. Тези сили нарастват бързо. Партизаните претендират, че имат 12000 души под оръжие. С организационна цел те са разделени в единайсет областни „зони”... Най-важните партизански маси действат около Трън, Ботевград, Ихтиман, Дупница, Разлог, Пещера, Перущица, Асеновград, Хасково, Ямбол, Бургас, Шумен, Сливен, Севлиево, Троян, Горна Оряховица, Карлово, Казанлък и Панагюрище. Партизаните са се въоръжили, пленявайки оръжие от жандармерията и полицията ...Те нападат жп линии и икономически обекти, но са били винаги затруднявани от липсата на експлозиви. Във всеки случай последните действия включват дерайлиране на влак с германски войски край Дупница, нападение на влак със стоки край Ихтиман, взривяване на склад с боеприпаси в Казанлък и разрушаване на дъскорезници и малки фабрики край Асеновград. ... Движението се радва на значителна поддръжка в българската армия.”

В следващия доклад от 24 февруари майор Дейвис разширява информацията с данни за състава на ОФ – формиран от „Комунистическата, Земеделската и Социалдемократическата партия и групата на Велчев”. Не пропуска да отбележи, че „преобладаващото влияние на комунистите в ОФ се дължи отчасти на авторитета на Русия в България, отчасти на успехите на Тито, а може би най-вече на обстоятелството, че комунистическата партия, водеща нелегално съществуване от 1923 г., има значителен опит в подривната работа и методи. Сътрудничеството на левите земеделци в ОФ се потвърждава и от друг благонадежден източник. ...”

В допълнението от същия ден майор Дейвис обръща внимание на българската специфика в организирането на

съпротивата – ОФ за разлика от югославското движение поставяло ударението „върху разрушителната работа в градовете, а не върху партизанската дейност в планините”. „Видно е, обобщава информаторът, че окончателното въстание ще зависи до голяма степен от поддръжката на армията във взаимодействие с въстанието на отечественофронтовската „милиция” в градовете”.

Ще прибавя още един фрагмент от участието на британски офицери с военна мисия при българските партизани. Отнася се до майор Франк Томпсън и неговия екип, който през май 1944 г. е прикрепен към щаба на Втора софийска народоосвободителна бригада и осъществява връзката с Балканската секция на УСО в Кайро. Придвижвайки се към вътрешността на България, на 23 май в района на с. Батулия, бригадата е предадена, попада на блокада и бива напълно разбита. Загиват сержант Ник Мървин (преводач) и сержант Уокър. Временно се откъсват майор Томпсън и радистът Кенет Скот. На 31 май заедно с други партизани попадат на засада, заловени са, след което са отведени в с. Елешница, за да бъдат разпитани. Майор Томпсън е разстрелян на 10 юни 1944 г. в местността Калето край с. Литаково с още двама партизани.³³

* * *

В краткия разказ за българската съпротива в годините на Втората световна война има много пропуснати

³³ *България – своенравният съюзник ...*, док. №№ 122, 135, 160-163; *Рачев, Ст.* Чърчил, България и Балканите (1939-1945). С., 1998; *Крамттън, Р.* Кратка история на България. С., 1994, 182-198; *Barker, E.* British Relations with Anti-Fascist Groups in Bulgaria, Romania and Hungary. – In: *Antifascist Resistance of the European Countries Members of the Tripartite Pact 1939-1945. International Colloquium*, May 27-28, 1978, Sofia, pp. 436-470.

факти, събития, имена на участници – загинали и живи. Подробното им изброяване едва ли ще промени тезите на предубедените изследователи за отсъствието въобще на антифашистка съпротива. Впрочем негативните възприятия при споменаването на съпротивителното движение се дължат до известна степен на митовете, които десетилетия след 9 септември 1944 г. шестваха в някои от спомените на живите „партизански командири” и се тиражираха в историите на БКП. Но отрицанието, заедно с дирижираното и в момента „спиране” на българската история далеч преди Втората световна война, поддържайки спомена единствено за българските възрожденци и четници, може да обрече на забвение, но не и да заличи тази част от историческото битие на българите. Защото съпротивата съществува, независимо че България не е призната за „съвоюваща”. Не трябва да се забравя, че преценката за статуса на нашата страна през 1944-1947 г. се влияе от геополитическите интереси и перспективи на основните участници в Антихитлеристката коалиция. Всъщност научната рекапитулация за дейността на българското съпротивително движение ни задължава да определим умишлено толерираните пропуски в отразяването на целия спектър с антихитлеристки настроения и прояви в българското общество. Срещу Третия райх и Оста са се опълчвали с риск за живота си убедени привърженици на западната демократична общност, чийто принос в борбата срещу Хитлер е равностоен с този на ориентираните към СССР. От повече прецизност се нуждае и анализът за ефекта от пропагандните внушения на Москва, Лондон и Вашингтон за демократичната следвоенна уредба на победените. Как се дешифрират те от местните структури на БРП, нейните безпартийни симпатизанти и от аполитичната, но изплашена за бъдещето си част от на-

селението? Какви са замислите на Кремъл (и на неговите западни съюзници) за политическото бъдеще на германските сателити? Обмисля ли се и откога социалистическата алтернатива, свалена от Сталин в началото на световния конфликт? Това са все фрагменти от недописаната история на българското общество през Втората световна война.

АВТОРИТЕ

Веселин Янчев – доктор по история, доцент в Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски”, специалист по Нова българска история.

Ваня Стоянова – доктор по история, научен сътрудник I ст. в Института по история при БАН, специалист по: Нова българска и балканска история; Национален въпрос, Етничност; Българската православна църква.

Войн Божинов – доктор по история, научен сътрудник II ст. в Института по история при БАН. Специалист по Нова и най-нова история на България.

Витка Тошкова – доктор на историческите науки, старши научен сътрудник I ст. в Института по история при БАН, специалист по Външна политика на България; Международни отношения след Втората световна война; Източна Европа в политиката на САЩ и СССР; Русия през XX-XXI век.

Димитър Генчев – доктор по история, зам.-директор на Центъра за стратегически изследвания при ВС на БСП, специалист в областта на Новата българска история.

Емилия Лазарова – доктор по история, доцент във Висш колеж по библиотекознание и информационни технологии, специалист по Нова история на България и Европейския Югоизток.

Луиза Ревякина – доктор на историческите науки, старши научен сътрудник I ст. в Института по история при БАН, спе-

циалист по: Българо-съветски / българо руски отношения; Селските партии на Балканите; Коминтернът и България.

Милен Куманов – доктор по история, старши научен сътрудник II ст. в Института по история при БАН, специалист по Нова българска история и Проблемите на българския национален въпрос след Освобождението до 1944 г.

Таня Турлакова – доктор по история, ръководител на секция „История” в Центъра за исторически и политологически изследвания при ВС на БСП, специалист по Нова история на България; Коминтернът и Балканите.

Трендафил Митев – доктор на историческите науки, професор в УНСС, специалист по Нова и съвременна история на България.

ЦЕНТЪР ЗА ИСТОРИЧЕСКИ И ПОЛИТОЛОГИЧЕСКИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ

ФОНДАЦИЯ „ФРИДРИХ ЕБЕРТ”

**ИЗСЛЕДВАНИЯ ПО ИСТОРИЯ
НА СОЦИАЛИЗМА В БЪЛГАРИЯ**

1891-1944

Българска

Първо издание

Съставител
Евгений Кандиларов

Редактор
Таня Турлакова

Художник
Емануил Манолов

Компютърен набор
Евгений Кандиларов

Графичен дизайн и предпечат
Графимакс ООД

